

પ્રસ્તાવના

કોઈ પણ દેશનું સાહિત્ય એ તે દેશની સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન ગણાય. અમુક દેશમાં સંસ્કૃતિ કેવી અને કેવા પ્રકારની હતી વા છે, એ જાણવું હોય તો તે દેશનું સાહિત્ય જોવું. સાહિત્ય પ્રાપ્ત્યઃ દેશ અને દેશનાં અંગહિપાંગોમાં ઓતપ્રોત રહેલું હોય છે. પણ સાહિત્ય એટલે શું? એનું શુદ્ધ લક્ષણ આપવું એ તો બની શકે એમ નથી. કારણ, ગમે તેવું બાપક લક્ષણ બાંધવામાં આવે તોપણ તે સર્વથા દોષરહિત હોય વા થાય એ મંભવિત નથી. કોઈ ઠેકાણે અતિબ્યાપ તો કોઈ ઠેકાણે અબ્યાપ તે રહેવાનું જ. માત્ર અસંભવદોષ રહિત હોય તો કંઈક ઠીક, આ પ્રમાણે સ્થિતિરીતિ છે, એટલે કોઈપણ દેશના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત આશય વા વિચારનું તદ્દનુકૂળ ભાષા અને શૈલીમાં પ્રકટી-કરણ એને આપણે સાહિત્ય કહીશું તો બહુ બાધ નહીં આવે. સર્વથા કોઈ પણ પ્રકારની ચમત્કૃતિ હોય તો બસ. કોઈક સ્થળે તે આશય વા વિચારનિબદ્ધ હોય છે, તો અન્ય સ્થળે તે ભાષા વા શૈલીમાં નિબદ્ધ હોય છે.

જેમ દેશમાં સંસ્કૃતિ વિશાળ, વિસ્તૃત અને નાનાવિધ તેમ તે દેશનું સાહિત્ય પણ વિશાળ, વિસ્તૃત અને નાનાવિધ હોય છે. ભાષા અને શૈલી પણ તત્તદ્ વિચાર વા આશયને અનુકૂળ વિવિધ અને વિલક્ષણ હોય છે. આથી કરીને સાહિત્ય અનેકવિધ હોય છે: ભાષાસાહિત્ય, શૈલીસાહિત્ય, આશયસાહિત્ય, વિચારસાહિત્ય કોઈકમાં વિચારાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વનું એટલે મધ્યમાનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તો અન્ય સ્થળે તત્પ્રદર્શક ભાષા વા શૈલીનું એટલે વૈખરીનું પ્રાધાન્ય હોય છે. વળી કેટલાંક સુંદર સ્થળોમાં ઉભય સમાન, અનુરૂપ અને સમ્મિષ્ટ હોય છે. વસ્તુતઃ આને જ ખરૂં સાહિત્ય કહેવાય, પણ તેમ માનવામાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર અતિશય સંકુચિત થઈ જવા સંભવ છે, અને

સાહિત્યમાં ખપતા જતા લેખો પણ લક્ષણમહિર્નિશ્ચિત થવા મંભવ છે, માટે જ આપણે ઉપર જે વ્યાપક લક્ષણ બાંધું છે તેને જ અનુમરીયું

સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ જે પડી શકે: એક ગદ્યસાહિત્ય અને બીજો પદ્યસાહિત્ય. નાટકાદિમાં ઉભવનું મિશ્રણ હોય છે. ઇતિહાસ, ગણિત, વિજ્ઞાન અને એવા જ બીજા વિષયનું સાહિત્ય પ્રાયશઃ ગદ્યમદ્દ હોય છે, કાવ્યનાટકાદિનું પ્રાયશઃ પદ્યમદ્દ વા ઉભવપદ્દ હોય છે. પણ આપદેશનું સર્વ વિષયનું ગ્રામીન સાહિત્ય પદ્યમાં જ રચાયલું છે એ એની વિવક્ષણતા અને તેથી તે વિશેષ ઉપકારક છે. પદ્ય ગદ્ય કરતાં સહજમાં સ્મૃતિમાં આરદ થાય છે, અને કંઠે કરવામાં વિશેષ મહેતુ પડે છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યની રચના અનેક પ્રકારની હોય છે, પણ તેનો વિશિષ્ટ વિચાર અત્ર પ્રાપ્ત નથી મર્વ કાર્ષ દેશમાં ન્યાં મંસ્કૃતિ મર્તિકિયિત પણ જોવામાં આવે છે ત્યાં સાહિત્ય પ્રાયશઃ પદ્યમાં જ આવિર્ભૂત થએલું હોય છે આ આવિર્ભાવનું નિદાન રમમાં વા હૃદયના આવેશમાં વા વિચારના ઉદ્વેગમાં રહેતું હોય છે રમિક અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો ન્યાં ઉત્કેટતાની કાદિમાં પ્રવેશે છે કે તરત જ સ્વાભાવિક રીતે હૃદય કુપ્પ થાય છે, અને તેના વેગનું વાણીના અંતિમ બે સ્થૂળ વિભાગ માથે આસ્ક્ષ જ થાય છે, અને મદજ વૈખરીમાં વિકૃતિ થઇ તે પદ્યરૂપે બહાર આવે છે ગદ્યસાહિત્યની દશા જુદા પ્રકારની હોય છે એમાં પ્રાયશઃ રમિકતા વા હૃદયના આવેશને બહુ અવકાશ નથી હોતો. એમાં જુદિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ગદ્ય સાહિત્ય પ્રાયશઃ જુદિસ્પષ્ટ હોય છે ત્યાં પદ્યસાહિત્ય હૃદયમાં સ્ફુરિત હોય છે આ વિષયની મીમામા અત્ર અપ્રાસંગિક છે એટલે દિક્ષ માત્ર દર્શાવી અહીં જ વિરામ લેવા પડે છે

ગુર્જર સાહિત્ય, વિશેષત ગ્રામીન ગુર્જર સાહિત્ય, પદ્યમદ્દ વા પદ્યમદ્દ સૈલીમાં જોવામાં આવે છે કારણ સ્પષ્ટ છે. લોકા શ્રદ્ધાળુ, ભોળા, નિષ્કપટી, માદા, અને ધાર્મિક હોવાને લીધે અને ખાવા-પીવાની વા પહેરવા ઓઢવાની વા મોજમજાની બાજતમાં અતિ

ઉદાસીન હોવાને લીધે તેમનું માહિત્ય પદમાં જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એપણાઓથી જુદું બળેલા વા તપ્ત નહીં એટલે માત્ર પ્રભુ-ભજનમાં જ એ લોકોએ પોતાના ઉદ્ગારો કહાડેલા અને સતોષમાં જીવિત નિર્ગમન કરેલું; તેમ દેવદર્શન, કથાત્રવણાદિ નિત્ય અને નિયમિત હોવાને લીધે પણ એમનું સાહિત્ય હૃદયસ્પૃષ્ટ હોઈ પદ્યબદ્ધ જ હોય જોઈએ. ગદ્ય તો માત્ર રાજ્યલેખોમાં વા શિલાલેખોમાં વા લોકોનાં નામાં કામાં વગેરેમાં એટલે ખતપત્રો, રાજમેળ, હુંડીઓ વગેરેમાં હોય છે, પણ એને સાહિત્ય ભાગ્યે જ કહેવાય: કારણ, એમાં કાંઈ ઉચ્ચ આશય વા વિચાર નથી હોતો, કે નથી હોતી એમાં કાંઈ ભાષા વા શૈલીની વિશિષ્ટતા માત્ર રાજના વ્યવહારનો એમાં નિર્વાહ હોય છે ત્યાં ઉભયને ક્યાં અવકાશ હોય.

ગુર્જર ગદ્યસાહિત્યની ઉત્પત્તિ આપણા પ્રમિદ પ્રેમશૌર્યકિત કવિ-વર નર્મદાશકરથી ગણી રાકાય. ત્યારપછીના અરમામાં તે ઠીક પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થવા માડ્યું છે, પણ એમાં ખરેખર સાહિત્ય જોને કહીએ તે તો બહુ જ થોડું માથે સાથે નવીન પદ્યસાહિત્યની પણ ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમાં પણ એ જ પ્રમાણે મમજતું કારણ એ જણાય છે કે આમાં સ્વાયત્ત વા સ્વપ્રેરિત અંશ બહુ થોડો હોય છે. ધણખરૂ પરપ્રેરિત એટલે પગદેશી વિચારાદિથી આવિષ્ટ હોય છે અંગ્રેજ રાજ્યના અમલથી અને એમના માહિત્યના અભ્યાસથી દૃઢ થએલી ભાવનાથી આપણું નવીન માહિત્ય ધણે ખરે અંગે રંગાયતું જોવામાં આવે છે. આ ગગ કાંઈક કાળ તો બહુ જ ચઢ્યો, પણ દમણાં દમણાં એમાં ઉનગતા પાણી થવા માડવા છે; પરંતુ હવે બીજા પ્રકારના માહિત્યે એની જગ્યા લેવા માડી છે. બંગાળી લેખકોનાં ભાષાનરે અને અનુકરણો પુષ્કળ થવા માડવા છે તેમાં તેમની શૈલીનું પણ પુષ્કળ અનુકરણ થવા માડ્યું છે. એનદેશીય શુદ્ધ, માસ્તિક માહિત્ય બહુ જ થોડું જોવામાં આવે છે.

આપણા પ્રાચીન માહિત્ય તરફ હવે લોકોની દૃષ્ટિ જાય તો ઠીક. અંગ્રેજી માહિત્યનાં અનુવાદ અને અનુકરણ ગુજરાતીમાં થયાં,

પણ તે ધણે અંશે નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. લોકો અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે મૂળને મુકીને અનુવાદને કોણ જુએ ? અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રથમ પચીસીમાં ત્યારે લોકો બહુ ભણ્યા નહોતા ત્યારે વખતે એનો ખર્ચ માલમ પડે, પણ હવે તો એની બહુ જરૂર જણાતી નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની દરેક દિશામાં લોકોની પ્રગતિ થવા માંડી છે, એટલે હવે તેનાં ભાષાંતરો વા અનુવાદોની જરૂર જણાતી નથી. અત્યારે આ સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ સાક્ષરોની દૃષ્ટિ જાય એ સ્વાભાવિક છે. કારણ, એમાં લાભ ધણો છે. એક તો ભાષાન્તર કરવું વા અનુવાદ કરવો એ સહેલું પડે, અને વિચારો તથા આશયોની ઉત્કૃષ્ટતા અને ચમત્કૃતિમત્તાને લીધે તેમ એતદેશીય ભાવનાથી પરિપુષ્ટ હોવાથી લોકોમાં આદરણીય પણ થવા સંભવ છે. પ્રથમ માત્ર શૈલીનો રહે છે. પાશ્ચાત્ય ગદ્યસાહિત્ય એટલે પ્રાયશઃ નવલકથાનું સાહિત્ય શૈલીપરત્વે અતિશય મોહક અને આકર્ષક હોય છે. એ શૈલીમાં જો આપણું પ્રાચીન પદ્યબદ્ધ વા ગદ્યબદ્ધ વા ઉભયબદ્ધ સાહિત્ય આલેખવામાં આવે તો ખરેખર કાંઈક ક્ષાપદો થાય, અને લોકોને ઉત્તમ સામગ્રીના બનેલા પદાર્થો પીરસી શકાય.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બાલુએ મુકતાં કાવ્યનાટકાદિનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં કાંઈ જોણું નથી. નિર્ણયસાગરમાં મુદ્રિત થયેલી 'કાવ્યમાળા' જ લઈએ તો એમાં કેટલું બધું સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પડે છે. એ સિવાય પ્રસિદ્ધ પંચકાવ્ય અને નાટકાદિ તો જુદાં. કથાસરિતસાગરાદિનું સાહિત્ય પણ વિરાળ છે. આનો અનુવાદ જો ગુજરાતીમાં ચોખ્ખો શૈલીમાં થાય તો લોકોપકારક થવા સંભવ છે. અતિ નિષ્ફળ, તલસ્પર્શરહિત, નિષ્પ્રયુક્ત અને કોઈ પણ પ્રકારના દગ્ધડા વા કામકેમણા વિનાના પરચેરિત સાહિત્યના અરસામાં આ દિશામાં જો કાંઈ પ્રયાસ થાય તો લોકોની વૃત્તિઓ કેળવાય અને યુનઃ આપણા ગુર્જર દેશમાં નવી આંખે જૂની મૂર્તિની પૂજા શરૂ થાય. પૂજનની સામગ્રી નવીન હોય તો, કાંઈ બાધ નથી; મૂળે પૂજ

નવી જોઈએ. વખત એવો આવી ગયો છે માટે આમ કહેવું પડે છે. મંથોપાસનામાં ધણા કહેવાતા માણસો અને તે પણ બ્રાહ્મણો, આચ-મની આદિને સ્થાને કાચના વા ધાતુના ચઢા પીવાના ચમચાઓનો અને રકાળીઓનો અને પ્યાલાઓનો ઉપયોગ કરતા અમે જોયા છે. ધણે ભાગે તો સંખ્યાને ખીટીએ જ મૂકી દીધી છે. પણ વળી કાંઈને જરા લોકાપવાદની બીતિ હોય ત્યાં આ દશા હોય છે. ખેર ! નવીન સામગ્રીથી પણ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓની પૂજા યશો તોપણ ધણું છે. એ પ્રાચીન મૂર્તિઓ તે આપણું કાવ્ય નાટકાદિ સાહિત્ય, તાર્કિક અને ધાર્મિક સાહિત્યને હજી વાર છે. રસિક અને ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રતિ એક વાર દષ્ટિ ફેરે તો પછી એની મેળે તે પ્રતિ મોહ, અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. સિવાય આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદેપદે ધર્મમિશ્રિત તત્ત્વ ભરેલું હોય છે, પછી તે કાવ્ય નાટકાદિનું ભલે ને હોય ! ધર્મ એ તો અહીં આત્મા છે. સાહિત્યમાનનો એ સત્તાસ્કુર્તિપ્રદાતા છે. એના વિના અહીં સાહિત્ય જ મંભવતું નથી, એથી એ તો અહીં આત્મપ્રેત સર્વત્ર ભરેલો છે. વૈશ્વિક જેવા ન્યાયશાસ્ત્રના દર્શનનો આરંભ સુદ્ધાં ધર્મથી જોવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ગમે તે પ્રકારે ધર્મને અંગઉપાંગે પરિપુષ્ટ કરવાનો આશય આપણા કવિ વગેરેનો હતો, અને તેથી જ આર્યાવર્ત ધાર્મિક રહ્યો હતો. એના પ્રતિ જેમજેમ ઉત્તરોત્તર અનાદર અને અભિરુચિ થવા માંડ્યાં, તેમ-તેમ લોકો ધર્મથી વિદૂર ને વિદૂર થતા ગયા, અને અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે ત્યાં પહોંચ્યા છે. આને પ્રગતિ કહેવી કે વિપરીત ગતિ કહેવી એ સમજાવતું નથી !

આ અંધના લેખક રા. બાઈ નાનાલાલ સંસ્કૃત સાહિત્યના સારા અભ્યાસી છે, અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર પણ એમનો કાબુ હીક છે. હૃદય રસિક અને સંસ્કારી છે. એમને આ વિચાર સૂઝ્યો છે એ મર્વયા આદરણીય છે. એમાં કેટલે અંશે સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ તો હવે જોવાનું છે. જો સાહિત્ય પ્રાપ્ત ન થાય તો એમાં અમે લેખકને

પણ તે ઘણે અંશે નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. લોકો અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે મૂળને મુકીને અનુવાદને કાણુ લુએ ? અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રથમ પચીસીમાં ત્યારે લોકો બહુ ભણ્યા નહોતા ત્યારે વખતે એનો ખપ માલમ પડતો, પણ હવે તો એની બહુ જરૂર જણાતી નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની દરેક દિશામાં લોકોની પ્રગતિ થવા માંડી છે, એટલે હવે તેનાં ભાષાંતરો વા અનુવાદોની જરૂર જણાતી નથી. અત્યારે આ સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ સાક્ષરોની દૃષ્ટિ બંધ એ સ્વાભાવિક છે. કારણ, એમાં લાભ ઘણો છે એક તો ભાષાન્તર કરવું વા અનુવાદ કરવો એ સહેલું પડે, અને વિચારો તથા આશયોની ઉત્કૃષ્ટતા અને ચમત્કૃતિમતાને લીધે તેમ એતદેશીય ભાવનાથી પરિપુષ્ટ હોવાથી લોકોમાં આદરણીય પણ થવા મંભવ છે. પ્રજા માત્ર શૈલીનો રહે છે. પાશ્ચાત્ય ગદ્યસાહિત્ય એટલે પ્રાયશઃ નવલકથાનું સાહિત્ય શૈલીપરત્વે અતિશય મોહક અને આકર્ષક હોય છે. એ શૈલીમાં ને આપણુ પ્રાચીન પદ્યનદ વા ગદ્યનદ વા ઉભયનદ સાહિત્ય આલેખવામાં આવે તો ખરેખર કાંઈક ફાપદો થાય, અને લોકોને ઉત્તમ સામગ્રીના બનેલા પદાર્થો પીરસી શકાય.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બાલુએ મુક્તાં કાવ્યનાટકાદિનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં કાંઈ ઓછું નથી. નિર્ણયસાગરમાં મુક્તિ થયેલી 'કાવ્યમાળા' જ લઈએ તો એમાં કેટલું બધું સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પડે છે. એ સિવાય પ્રસિદ્ધ પંચકાવ્ય અને નાટકાદિ તો લુહાં. કથાસરિતસાગરાદિનું સાહિત્ય પણ વિશાળ છે. આનો અનુવાદ ને ગુજરાતીમાં યોગ્ય શૈલીમાં થાય તો લોકોપકારક થવા મંભવ છે. અતિ નિદૃષ્ટ, તલસ્પર્શરહિત, નિષ્પ્રયુક્ત અને કાંઈ પણ પ્રકારના ઢંગધડા વા કામકેજાલા વિનાના પરપ્રેરિત સાહિત્યના અરસામાં આ દિશામાં ને કાંઈ પ્રયાસ થાય તો લોકોની વૃત્તિઓ કેળવાય અને પુનઃ આપણા ગુર્જર દેશમાં નવી આંખે જૂની મુર્તિની પૂજા શરૂ થાય. પૂજાની સામગ્રી નવીન હોય તો કાંઈ બાધ નથી મૂળે પૂજા

નવી જોઈએ. વખત એવો આવી ગયો છે માટે આમ કહેવું પડે છે. સંધ્યાપાસનામાં ધણા કહેવાતા સાક્ષરો અને તે પણ પ્લાઠણો, આય-મની આદિને રથાને કાયના વા ધાતુના ચહા પીવાના ચમચાઓનો અને રકાળીઓનો અને પ્યાલાઓનો ઉપયોગ કરતા અમે જોયા છે. ઘણે ભાગે તો સંધ્યાને ખીટીએ જ મૂકી દીધી છે. પણ વળી કાઈને જરા લોકાપવાદની ભીતિ હોય ત્યાં આ દશા હોય છે. ખેર ! નવીન સામગ્રીથી પણ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓની પૂજા થશે તોપણ ધણું છે. એ પ્રાચીન મૂર્તિઓ તે આપણું કાવ્ય નાટકાદિ સાહિત્ય. તાત્ત્વિક અને ધાર્મિક સાહિત્યને હજી વાર છે. રસિક અને ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રતિ એક વાર દષ્ટિ ફેરે તો પછી એની મેળે તે પ્રતિ મોહ, અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. સિવાય આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદેપદે ધર્મમિશ્રિત તત્ત્વ ભરેલું હોય છે, પછી તે કાવ્ય નાટકાદિનું ભલે ને હોય ! ધર્મ એ તો અહીં આત્મા છે. સાહિત્યમાત્રનો એ સત્તારકુર્તિપ્રદાતા છે. એના વિના અહીં સાહિત્ય જ મંભવતું નથી, એથી એ તો અહીં ઓતપ્રોત સર્વત્ર ભરેલો છે. વૈશેષિક જેવા ન્યાયશાસ્ત્રના દર્શનનો આરંભ સુદ્ધા ધર્મથી જોવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ગમે તે પ્રકારે ધર્મને અંગઉપાંગે પરિપુષ્ટ કરવાનો આશય આપણા કવિ વગેરેનો હતો, અને તેથી જ આર્યાવર્ત ધાર્મિક રહ્યો હતો. એના પ્રતિ જેમજેમ ઉત્તરોત્તર અનાદર અને અભિરુચિ થવા માંડ્યાં, તેમ-તેમ લોકો ધર્મથી વિદૂર ને વિદૂર થતા ગયા, અને અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે ત્યાં પહોંચ્યા છે. આને પ્રગતિ કહેવી કે વિપરીત ગતિ કહેવી એ સમજાતું નથી !

આ અંથના લેખક રા. ભાઈ નાનાલાલ સંસ્કૃત સાહિત્યના સારા અભ્યાસી છે, અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર પણ એમનો કાણુ ફીક છે. હૃદય રસિક અને સંસ્કારી છે. એમને આ વિચાર સૂઝ્યો છે એ સર્વથા આદરણીય છે. એમાં કેટલે અંશે સાક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ તો હવે જોવાનું છે. જે સાક્ષ્ય પ્રાપ્ત ન થાય તો એમાં અમે લેખકનો

દોન નદી દહાડીએ, પણ લોકોના સરકારોનો અને તેમની આદક-
 છુદ્દિનો જ દહાડીયો એ. હમણા નદી તો પાછ પચ્ચીમ વર્ષમાં
 પણ પરિવર્તન તો થવાનું જ, પણ હાન તો માણિવત્ જોવા કંવાનું છે,
 અને આના પ્રયામો દનચિત્ દહાય ચાલે તો તેને ઉત્તેજન આપવાનું છે

ગ જાઈ નાનાનાને દવિદુલ્લગુરુ કાલિદાસથી આગળ દર્યો છે
 રઘુ કુમાર શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, માનવિદ્યામિમિત્ર અને મેઘદૂત એ
 છો. આમાં અનુવાદ છે મૂળ કવિના વિચારોને, મર્મોને અને ભાવાને
 તેમ જ કૈલીને બાધ ન આવે તેટલા માટે એમણે એનો અનુવાદ ગુર્જર
 ભાષામાં ખનતા સુધી તત્ત્વમ રાખવા ચત્ન કર્યો છે પુસ્તકનું નામ
 'અસ્કૃત માહિત્યની કયાઓ' એ રાખ્યું છે, તેથી કથાના વા વાર્તાના
 રૂપમાં એમનો પ્રયામ છે આમાં મૂળ અથગત વસ્તુનું આલેખન
 અને પ્રસ્ફોટન વાર્તાદારા કરતા મધ્યે મધ્યે મૂળ અથગત રમિક
 અશોના રંગો એ બાધએ પૂર્ણ હોત તો એ બહુ જ દીપી ઉઠત અને
 લોકોને પણ વાચનાનો રસ પડત રઘુ અને કુમારમાં ધણા ધણા
 એવા રમણીય શ્લોકો છે, તેમ શાકુન્તલાઈ નાટકમાં પણ ધણા
 એવા સુંદર પદો અને ગદ્યશો છે કે તે જો યોગ્ય પ્રમંથે એમને
 એમ સંસ્કૃતમાં જ આપવામાં આ પા હોત અને નીચે મામાન્ય અર્થ
 વા તાત્પર્યમાં માત્ર આપ્યો હોત તો લોકો ખુશીથી તેને કંઈ કંઈ
 અરે. કંઈ સ્વાભાવિક રીતે પ્રવાહથી જ રહી જાત. પ્રવાહનિમિત્તજન
 અને દ્રવિત થએના હૃદયમાં સ્મૃતિ હમેશા અહોભુવ જ હોય છે,
 માત્ર તે યોગ્ય ગ્રામની પ્રતીક્ષા કરે છે આ પ્રમાણે દ્રવિત થએના
 ચિત્તમાં જે મૂર્ત શબ્દોનું સક્રમણ ચાલે છે તે વજ્ર જેવા બાઝી
 જાય છે, અને કાળે ફરીને પણ ખસતા નથી આપણી કેટલીક કહે
 વતો જેનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે તે આ જ પ્રમાણે બધાઈ રૂઢ થઈ ગઈ
 છે વગર સમજે લોકોને કે ગએલી તેથી તેની અપખણ
 સ્થિતિ થઈ છે પણ નિદાન કઈના કઈ રૂપમાં તે ગયવાઈ રહી છે
 હવે પછી કથાભાગ સગા વાર્તાના રૂપમાં કલા જોવા, અને વચ્ચે

વચ્ચે જ્યાં રસના અને સાત્ત્વિક વિચારોના પ્રસંગો આવે ત્યાં મૂળ જ આપી દેવું, ગદ્ય અને પદ્ય ઉભય અર્થ માટે અનુવાદ આપવો પણ તે નીચે 'કુટ નોટ'માં જ. આટલી એ ભાઈને સૂચના કરીએ છીએ, ધણેખરે અંશે તો રા. ભાઈ નાનાલાલે આ જ શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે. પણ સર્વથા મર્વત્ર અનુવાદ આપવા કરતાં કેટલાંક રસિક અને વિશિષ્ટ સ્થળે દાક્ષિણાત્મ કીર્તનકારોની માફક મૂળ જ કાયમ રાખ્યું હોય તો લોકોની સંસ્કૃતિમાં ઘણો ફેર પડી જાય. સામાન્ય વાંચનારાઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્કૃત બોલતા થાય. લેટિન અને ગ્રીકનું આ જ પ્રમાણે થયું છે, અને તેથી લોકો સામાન્યમાં સામાન્ય બાબતોમાં પણ 'Ipso facto,' 'Dato' જેવા પ્રયોગો બોલવામાં અને લખવામાં કરે છે.

મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં હવે 'ગુજરાતી'નું સ્થાન બદલાયું છે. હવે એને સંસ્કૃતની સાથે જ ઐત્તિક વિષયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આથી પરિણામે લોકોનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મર્યાદિત રહેશે, પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થવાનો મંભવ છે ખરો. ગુજરાતીના વિષયમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રાખવા જેવાં ગદ્ય ગ્રંથો પુસ્તકો અત્યારે તો નજર પડે છે. પુસ્તકો તો અનેક થયાં છે, થાય છે, અને થશે, પણ ઉપર આપણે કહી ગયા તેવા પ્રકારનાં તે હોય છે, જેથી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે નહીં. ભાષાશુદ્ધિ એ તો પાઠ્ય પુસ્તકનું પ્રથમ લક્ષણ હોવું જોઈએ. વિચારો ઉચ્ચ, તલસ્પર્શી, માર્મિક, અશ્લીલતા વા બૈભવસાદિથી રહિત અને કોઈને પણ કોઈ રીતે સ્વધર્મનિમુખ કરનાર ન જોઈએ, તેમ શૈલી પણ વિષયાનુસાર હોવી જોઈએ. આ ત્રણ વાતો ખાસ કરીને પાઠ્ય પુસ્તકમાં હોવી જોઈએ. અત્યારનાં ઘોડાં ઘણાં બાદ કરતાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં અને સાહિત્યને નામે ખપતાં માસિકાદિમાં ભાષાશુદ્ધિનું તો કંઈ ઠેકાણુ જ હોતુ નથી, તેમ વિચારોનું પણ લગભગ એવું જ હોય છે. એવા સમયમાં સાક્ષર

આપ નાનાયાવનું આ પુસ્તક શાળાએત્યા પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે બહુ ઉપકારક થવા મહત્વ છે લાખા શુદ્ધ અને મંરકારી છે એ કહેવાની જરૂર નથી વિચારે તો મદાકર્ત્રી કાવિગમના છે, એટલે એમાં કાષ્ઠ કહેવાનું હોય જ નહીં, યૈની પણ મરણ અને આકર્ષક છે એટલે એ પણ અનુકૂળ છે મરુત નહીં શીખેના એવા વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકોને આ પુસ્તકના વાચનથી અતિશય લાભ થવા સમ્ભવ છે અર્થાત્ આ ગ્રંથમાળા ચાલુ ગૃહેરો તો મામાનિક ઉત્તિ-માં આ એક ઉપયોગી અને આવશ્યક સાધન થઈ પડશે એ સૂચવવાની જરૂર નથી

આશા છે કે લેખકવાચક ઉલખનો પ્રવાસ જગન્નિરતા પ્રભુ સંકળ કરે, અને આપણા ગ્રંથિક ગુર્જર દેશમાં પાઠો ગ્સ ઉજરાય, અને જ્યાં ત્યાં શુદ્ધ, ઉચ્ચ, ઉદાત્ત, સ્વધર્મસૂચક, માર્મિક, મંરકારી, અને હૃદયગમ વાક્યપ્રયોગો અને શબ્દપ્રયોગો કર્ણગોચર તથા દર્શ-ગોચર થાય! इति शिवम्

વડોદરા,
કાલ્પુન પુ ૧૫,
વિ સ ૧૯૮૧

} હીરાલાલ વજલૂખાણુદાસ સરકાર.

મહાકવિ કાલિદાસ

કાલિદાસગિતાં સાર કાલિદાસં સરસ્વતી ।

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद् विदुर्नान्येति मादशाः ॥

[કાલિદાસની વાણીનો અર્થ કાલિદાસ જાતે, દેવી સરસ્વતી અથવા
અક્ષરદેવ જ જાણી શકે મારા જેવા બીજા કોઈ એ જાણી શકે નહિ.]

પ્રાચ્ય આર્ય ંસ્કૃતિની જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં
જે અરાગકતા પ્રસરી રહેલી છે તેમાંથી કાલિદાસ મુક્ત નથી એ
કહેવાની જરૂર નથી. એમા મહાકવિના, નિરભિમાનપણાનો પણ કેટ-
લોક વાંક છે એમ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય; કારણ કે એમણે
પોતાના કોઇ પણ કાવ્ય કે નાટકના આરભમાં કે અંતમાં પોતાના
સમય કે ચરિત્ર વિષે કોઇપણ જાતનો આછો પાતળો પણ ઉલ્લેખ
કર્યો નથી ! કેવળ માધવિકાગ્નિમિત્રમાં પ્રાચીનતર ભાસ, સૌમિલ્લ અને

કવિપુત્રનો તથા રઘુવંશમાં 'પૂર્વશ્રુતિ' (પૂર્વેના કવિઓ) નો સહેજ
 હથારો જ કયો છે. આથી, પ્રાચ્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ બાહ્ય
 અને આંતર પ્રમાણો બારીક રીતે તપાસી અધ્યાગ શ્રમ લીધા છતાં
 પણ હજી એ બાદુગરનાં સ્થાન કે સમય નિશ્ચિત કરી શકાયાં નથી.
 એ મહાકવિના સમય વિષે અન્યાન્ય વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન સાતેક
 મતો પ્રચલિત છે, પરંતુ તેમાંથી ત્રણ ચાર મતને જ ખારી રીતે
 સમર્થન મળી શકે તેમ છે.

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकु—

येतात्तमदृष्टर्षरक्षलिदासाः ।

रघातो वराहमिहिरो वृषते. समायां

रत्नानि वै वररुचिर्नव विष्मस्य ॥

'જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ'ના આ પ્રમિદ્ધ શ્લોક પરથી એમ જણાય
 છે કે વિક્રમ રાજનના દરબારનાં નવરત્નોમાં કાલિદાસ પણ હતો.
 પરંતુ આ કાલિદાસ કયો ? અને એ વિક્રમ રાજ કયો ?—એ મોટા
 અર્થાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. હા, ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં ઉત્તરજેન-
 મા વિક્રમાદિત્ય કરીને રાજા થઈ ગયો છે અને કાલિદાસ તેના
 દરબારમાં અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે હતો એમ એક મત છે.

અહીં કાલિદાસનું બીજું નામ 'માતૃશ્રુત' પણ હવું વિક્રમા-
 દિત્યે કાશ્મીર જિતી કાલિદાસને તેના સુબા તરીકે ત્યાં રાખ્યો હતો.
 બીજા મત પ્રમાણે ધારાનગરીમાં ભોજરાજ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં
 કાલિદાસ કવિરાજ તરીકે રહેતો હતો અને ભોજપ્રાંથમાં કાલિદાસ
 તથા ભોજના અનેક પ્રમુખ આગેવા જોરામાં આવે છે. ભોજરાજ
 મરણ મમયનું એક સુબાપિત પણ પ્રચલિત છે કે;—

अथ घारा निराधारा निरालम्बा सरस्वती ।

पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजे दिव गते ॥

પરંતુ, આ ભોજરાજ ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં થયેલો,
 અને કાલિદાસ એટલો મોડો બાગ્યે જ હોય શકે એમ માનતાં એ
 મત છેક ઉડી જાય છે. ત્રીજા મત પ્રમાણે કાલિદાસ ઇ. સ. ના

ચોથા મેકામા મહારાજ મમુદ્રગુપ્ત નિક્કમાદિત્યના દગ્ગાગ્રમાં થયેનો. આ મમુદ્રગુપ્તના ગન્યનો વિસ્તાર પ્રયાગથી માડી પિન્દાર અને બગાળા સુધી હતો બગાળના વિદ્વાનો આ મતનું સમર્થન કરી કાલિદાસનો જન્મ મગાળમાં નદીવા પ્રાંતમાં થયો હતો એમ માને છે ચોથા મત પ્રમાણે કાલિદાસ ૯ મ પૂર્વે પડેલી ગીમાં મેના-પતિ પુષ્પમિત્ર (અથવા પુષ્પમિત્ર) ના પૌત્ર અગ્નિમિત્રના મમયમાં અથવા લગભગ એટલામાં થયો હતો, અને તેથી જ તેને પોતાના આશ્રયદાતા ગાનનો પ્રેમપ્રમગ માત્રિકાગ્નિમિત્રનામે નાટકમાં ગૂઢ્યો છે.

આરા અનેક મનમતાતરોના સમર્થનમાં અને વિરોધમાં જે અનેક બાણાતર પ્રમાણો દર્શાવવામાં આવેલા છે તે બધાનો બિડાપોહ, આ વાર્તાના અક્ષમાં અનાનસવક હોવાથી, અહીં ગૂઢુ કરવાનો લોભ જતો ક્યો છે એ જૂનમૂનામણીમાં એકવાગ અટવાયા પછી મીઘો માર્ગ જડ્યો મુશ્કેલ છે, છતાં પણ એ પ્રમાણોના તાગતમ્ય ઉપરથી તથા એ મહાકવિની અત્યંત ખ્યાતિ ઉપરથી આપણને મહેજે સમ-જાય છે કે કાલિદાસ વણો પ્રાચીન કવિ છે અને આજ તેને લગભગ બેઠ્ઠાનગ વર્ષ થયા હશે.

જેમ કાલિદાસના સમયને માટે મદિગ્ધતા છે તેમ તેની જન્મ-ભૂમિ અને સ્થાન વિષે પણ અનુમાન સિવાય બીજી પ્રમાણ નથી. મેવદ્ધતમાં ઉજ્જયિની અને તેની આણુઆણુના પ્રેશને જે રસરતા અને ભક્તિથી વર્ણવ્યો છે, તે પરથી આપણને માન્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી કે તેમણે પોતાના જીવનનો ઘણો મમય ઉજ્જયિની-માં જ વીતાડ્યો હશે તે જ પ્રમાણે મેવદ્ધત અને કુમારસલવમાં તેમણે કાશ્મીર અને હિમાલય તરફના પ્રદેશોનું પણ તેવું જ અદ્ભુત વર્ણન આપેલું છે, એ પરથી એમનો એ પ્રદેશોનો નિકટ પરિચય વ્યક્ત થાય છે બગાળી વિદ્વાનોના મત વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે તેઓ એમ માને છે કે 'કાલિદાસ' એ નામ બગાળ-માં જ વિશેષ પ્રચલિત છે, તેમ જ કાલિદાસની ભાષા બગાળી

લાપાને ઘણી મળતી આવે છે. છેક સિંહવદ્રોપના લોકો પણ કાલિ-
દાસને પોતાનો ગણત્રામાં પાછા પડ્યા નથી એ એક જાણવા જેવી
વાત છે તેમનામાં એવી એક નકકયા છે કે કાલિદાસ તમને મ
૫૧૨ માં કુમારદાસ ગણના મમલમાં મિત્રોનમાં અનુગ્રાધપુરમાં મળ્યું
પામ્યો હતો. વાત એમ બની કે કુમારદાસને નગરની એક ગમિક
સ્ત્રી માથે પ્રીતિ હતી એક દિવસે કુમારદાસે વિનોદમાં એ સ્ત્રીના
ધરની ભીતે,

કમગન્ધ કમગોત્પત્તિ ધૂયત ન તુ દશ્યત ।

એમ ચરણ લખ્યું અને જે કોઈ તેની પાલ્પૂર્તિ કરે તેને મોટું
ધનામ આપનાનું વચન આપ્યું પછી એ ધરમાં કાલિદાસ આ પો
અને તેની નજર પેના ચરણપર પડતા તેણે

વાલે તવ સુખામ્બોજાત ક્યમિદીવદ્ધયમ્ ॥

એમ પાલ્પૂર્તિ કરી પેલી સ્ત્રીએ ધનામ લેવાના લોકો કાલિ-
દાસને મરાવી નાખી પોતે પાલ્પૂર્તિ કરી છે એમ જાહેર કર્યું રાજાએ
ચરણ વાચતા જ અનુમાન કર્યું કે એ કાલિદાસ મિવાય અન્ય કોઈનું
હોષ શકે જ નહિ તેણે તે સ્ત્રીને ધમકાવતા તેણે મધ્યગી દક્રીકત કહી
દીધી આવા કવિગ્નદૂષી મિત્રના મળ્યુંથી ગળને અત્યંત મોક થયો.
તેથી તેણે ગજપાટ છોડી દઈ કાલિદાસના શમની સાથે અમિમા
પ્રવેશ કર્યો દેશના રિવાજ પ્રમાણે તેની ચારે ગણીઓ પણ તેની
સાથે સતી થઈ હતી લોકના મતુરા નગરમાં જ્યાં આગળ આ
બનાવ બન્યો હતો. આ સ્મરણસ્તલ તથા સાત પડના કાંડ રોપેના છે,
અને હાન પણ એ જગ્યા 'હતબોધીવટ' એ નામથી ઓળખાય છે.

આ રીતે કાલિદાસના સ્થાન વિષે પણ ચોક્કસ માહિતી આપણને
મળી શકતી નથી.

કાલિદાસના જીવન વૃત્તાત વિષે પણ અનેક મતો છે એમ કહે
વાય છે કે કાલિદાસુરી ગામમાં તે રહેતો હતો અને સર્પદશધી તેનાં
માતપિતા મળ્યું પામ્યાં હતાં આથી તે અનાથ થઈ રખડતો હતો.
તે અજણ હતો એટલું જ નહિ પણ મહા મૂર્ખ હતો તે ગામના

રાજાને એક અત્યંત રૂપવતી કન્યા હતી તેને પોતાના મીઠાઈનું બટ્ટ
અભિમાન હતું. તે રાજાના પ્રધાનને પોતાના પુત્ર માથે તેને પગલા-
વરાતી ઇચ્છા હતી, પરંતુ રાજકન્યાએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી
જંગલમાં જાડની ડાંગર બેસી કુદાડારને તેજ ડાંગી કાપતા કાલિ-
દામને જોઇ પ્રધાને તેને ગામમાં આપી યુક્તિપુરગર એને રાજકન્યા
સાથે પરણાવ્યો. પ્રથમ રાત્રિએ બેઠાં થતાં કન્યાને જાણ્યું કે એ
તો મદા મૂર્ખ છે. તેણે પૂછ્યું: અસ્તિ જિવિદ્વાગિરોઃ । કાલિદાસ
નિગતર રસો કન્યાએ તેનો ત્યાગ કર્યો તેથી તે કાળીના મંદિરમાં
જઈ બક્તિ કરવા લાગ્યો. સમય જતા કાળી દેવી પ્રમથ થયાં અને
તેના વરદાનથી કાલિદાસનું પ્રતિભાવનું ખુલ્લું. ત્યાર પછી રાજકન્યા
માથે ફરી મેળાપ થયો અને તેણે અસ્તિ, જિવિદ્, વામ્ એમ ત્રણ
શબ્દોથી ચાર થતાં કાવ્યો (કુમારમંભવ, મેઘદૂત, રઘુવંશ) લખ્યાં.
ગુર્જર કવિ પ્રેમાનંદ વિશે પણ આવી જ કિવદંતી છે. પરંતુ આવી
વાતોમાં કેટલું વલ્લુ છે એની ચર્ચા સુત વાચકગણુઓને સોંપી દેવી
ચોઈ છે હા, અમુક બંધવતર પ્રમથ અને નદિ ત્યાસુધી ધમ્મીવાર
કવિઓની રાણીના હાગ બંધ રહેવા હોય છે, અને એના કાંઈક વિખસ-
કારક પ્રમથ બનતા તે ધોધગંધ વહેવા માંડે છે. કૌત્ય પદ્મીનું કરણ
મરણ જેતા જ વાલ્મીકિનો શોક કવિનારૂપે પરિણમ્યો, અને તેમથી
રામાયણનો અવતાર થયો એ કથા પ્રચલિત છે તેજ પ્રવાણે કાલિ-
દામની પ્રતિભાનાં હાગ જે પડેલા છેક મંથ રહેવાં તે કાંઈક અર્-
જુન પ્રમંથ બનતાં એકાએક ખુલ્લી ગયાં હોય ગમે તેમ હો, પણ
તેમના પ્રયામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું અન્યાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન તેમણે
ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યું તે જાણવાનું આપણી પામે કાંઈપણ માધન નથી.

કાલિદાસનું વલ્લુ શૈવમાર્ગ તરફ વધારે હતું એમ કાંઈક
નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે. તેમનાં પ્રમિદ્ ત્રણે નાટકોના
આરંભમાં નાન્દીમાં તેઓ શિવનું જ સ્તવન કરે છે. રઘુવંશમાં પણ
પાર્વતી-પરમેશ્વરની જ સ્તુતિ કરી અંચારંભ થાય છે; અને કુમાર-
મંભવમાં તેજ નામક જ જિજ્ઞાસો છે. એમણે પાંચ પદ્યો

મદાકાલેશ્વરનાં કર્મ કરી ગાયંદાળની આરતિ વખતે હાજર રહે-
વાની ચૂચના કરવા ચૂકતો નથી. હા, કોઈક કોઈક રથજો ત્રિપથ્ય
તેમજ પ્રદ્યાના (કુમારમંભવમાં) સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો છે. પરંતુ,

સ હિ દેવઃ પરંચોતિઃ સમ.પારે વ્યવસ્થિતં ।

પરિષ્ઠપ્રમાવાદિ ન મયા ન ચ વિપુના ॥ (કુમારં ૦)

એ પ્રમાના સુખમાં મદેશા સુષ્ટોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે
હાસિદામના મને દિશ એજ મદાન દેવ છે.

હાસિદાસ બહુશ્રુત કવિ હતા, એ કહેવાની જરૂર નથી તેઓ
સંહિતા, ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, પુરાણ, માંખ્ય, યોગ, વેદાન્ત,
જ્યોતિષ, વગેરે અનેક વિદ્યાઓના (ઓછાવતા પ્રમાણમાં)
જ્ઞાતા હતા એમ લેખના પ્રથો આશી પૂરે છે. કાદમ્બરીકાર બ્રાહ્મ,
મખ્તશનીકાર જોનર્ધનાચાર્ય વગેરે અનેક કવિઓએ પોતપોતાના
પ્રથોમાં એ કવિવરની કરેલી સ્તુતિના શ્લોકો હરકોઈ મંરૂનગને કહે
હોય છે * તેમજ ઋતુમંદાર, કુમારમંભવ, માધવિકાગ્નિમિત્ર,
વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત, શાકુતય અને રઘુવંશ એમ પ્રસિદ્ધ માન
પ્રથો ઉપરાંત શ્રુતમોષ, ગૃહારતિશ્લોક, સેતુકાવ્ય, પુણ્યપ્રાણવિધામ
વગેરે અનેક ન્હાના મ્હોટા પ્રથો લેખના નામે ચરેલા છે, એ લેખની
લોકપ્રિયતા અને ખ્યાતિ પુરવાર કરે છે. માધવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમો-
ર્વશીય, શાકુતય, ઋતુમંદાર, મેઘદૂત, કુમારમંભવ, અને રઘુવંશ
એ મુખ્ય સાત પ્રથો ઉપરાંતના બીજા પ્રથો આ હાસિદામના નથી,
અથવા બીજા કોઈક હાસિદાસના છે એમ વિદ્વાનોનો મત છે. એ
સાત પ્રથોમાંથી ઋતુમંદાર આ પુસ્તકમાં લીધેલું નથી, કારણકે તેમાં
વાર્તાઅંશ બીજકુલ જ નથી, કેવળ ઋતુઓનાં વર્ણનો છે.

* નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિપુ ।

પ્રીતિર્મિતુરસાર્દાં મજ્જરીશ્ચિવ જાયતે ॥ ઘાળઃ ।

સાકૂતમતુરકોમલવિલસિનીકંઠકૂજિતપ્રાયે ।

શિદાસમવેપ્રિ સુદે રતલીલાભલિદાસોક્તી ॥

જોયર્ધનાચાર્યઃ ।

કાલિદાસની કાવ્યનિર્માણશક્તિ, વસ્તુસકન્તા અને કલ્પના અદ્ભુત છે. શાકુન્તલ વાચી ગેરે, હુમ્મોટ, રહેજન લેમન, મોનીયર વીલીઅમ વગેરે પાશ્ચાત્ય રમિકો ગાડાતુર બન્યા હતા એ વાત જગજહેર છે. કાલિદાસની શૈલી સજ્જ અને પ્રાસાદિક હોઈ બાણુ કે દડીની માફક મમાસોના ભારથી લગી પડેલી નથી. તે તે એક પ્રમાણુમર વાગીના અનુવવાગી માદા પણ મુદર યોગ્ય વસ્ત્રા લકારોથી નિભૂષિત, મધુર પણ મિતભાષિણી કામળ લનના જેવી લાગે છે. ઇતર સાહિત્યના ઉત્તમ કવિઓની માફક કાલિદાસે પણ કુદરતના વર્ણનો છોડ્યા નથી. ઉપમા કાલિદાસસ્ય એ વચનમા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. તહેમના અથોમા પદે પદે આપણને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મત્યો અને અર્ધસત્યો ગ્લનકણિકાની માફક તહેમના અથોમા ઠેકઠેકાણે વેરાધવા જોવામા આવે છે. ક્ષણે ક્ષણે ચત્રવતાનુપૈતિ તદેવ રૂપ રમણીયતાયા એ નૈપથકારના કથનની પ્રતીતિ કાલિદાસના કાવ્ય-નાટકોના પ્રત્યેક વાચકને થયા વિના રહેતી નથી.

મહાકવિ કાલિદાસ વિષે આપ્યું ટુકમા જણાવી હવે આ વાર્તાઓ વિષે મેં શબ્દ લખીશુ.

રઘુનંદન એ નામ કનિએ શા ઉપરથી પસંદ કર્યું હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. રઘુરાજ મહાપરાક્રમી અને ઇન્દ્રજિત્ હતા. માટે તહેના નામ પરથી તે વશનું તેમ જ કાવ્યનું નામ પડ્યું હશે એમ કેટલાકનો મત છે. વસ્તુતઃ એ મહાકાવ્યની વચ્ચેના કેટલાક સર્ગોમા રામચરિત્રનું વર્ણન કરી કનિએ તે પહેલાના સર્ગોમા રામના પૂર્વજ દિલીપ, રઘુ અજ અને દશરથના મુખ્ય જાણુનાન્તેગ ચરિત્રો વર્ણવ્યા છે, અને ઉત્તર ભાગમા લવ કુશ અને ત્યાર પછીના રાજાઓના છેક સંક્ષેપમા વર્ણન આપ્યા છે. છેવટનો સર્ગ જેમા અગ્નિ વર્ણુ નામે મહાનપ અને વિન્યાધ રાજાના દુષ્ટ અવસાનની તથા તહેના પછી તહેની સગર્વા સ્ત્રીને ગાદીનશીન કર્યાની હકીકત આવે છે ત્યાંથી જ કાલિદાસે પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ કરી હશે, અથવા

તો તે પત્રીના કેટલાક મર્ગો કાગળને લુપ્ત થતા હો એમ સ્વાભાવિક
 રીતે ઉત્પન્ન થાય છે દિવ્ય અને ઉન્નતવનગ્યુત સનો અતિમ(૧) ગળ
 આવે છેક પામર આત્મો હશે અને વળી રહેના વર્ગુનથી જ કવિએ
 દાન્યમમામિ કરી હો એ આશ્ચર્યમગ્ન લાગતું નથી ? મને તેમ હો
 પણ અત્રી રાકા તેમજ આત્મને પુરો અવગણ્ય રહે છે

કુમારમહાવંતું વસ્તુ નિવપુગણુમાથી લીધેનું જણાય છે ગાણ
 ના પાર્વતીપગિણુપમા પણ આ જ કથાનો કેન્દ્રો લાગ આવે છે
 ઉમા અને મહર્ગનો નિવાદ જે ગર્જિત કામચંદી આવી શમયો
 નહિ તે તેના તપસ્યા તેજ અને પરિનતાથી મધ્યો એમ પ્રથમ માત
 સર્ગમા જણાવી પત્રી કુમાર (અર્તિકેવ)નો જન્મ તથા રહેના
 પરાક્રમે અને અતે દેવતાઓને ઊન્નાર તારકાસુગના વધની વાર્તા
 આવે છે આ ઉપરથી એ કા મનું તારકાસુરવધ' એમ બીજી નામ
 પણ કહેવાય છે

નાટક સ્વાતચ્છ સ્વાત્ એ સૂત્રનું કાનિ તે ઉત્પન્ન થઈ
 નથી માવવિકામિમિત્ર ઐતિહાસિક નાટક છે પુષ્પમેન
 (અથવા પુષ્પસેન) મેનાપતિનો પુત્ર અમિમિત્ર ઝનિવાસનો સમ-
 કાલીન અથવા રહેની પૂર્વે થઈ ગયેનો ઐતિહાસિક ગળ છે એન
 પુરવા અને ઊવશીની વૈદિક તેમજ પૌરાણિક વાર્તાને ઇન્દ્રિયગ્રસિક
 તાથી નિકર્મોર્વશીય નાનકના રૂપમા ગોડરી છે અનિવામની નાનકમાર
 તરીકેની પ્રતિભા એમા જ મમાયેની છે એક સાદી અને નીરસ વાર્તાને
 હેમા ક પનાના મ ગો પૂરી કેવી રીતે લોકપ્રિય અને ગમિક બનાવવી
 એ કળામા જ અનિવામ અને એકમપીઅગની મગખામણી કરવામા
 આવે છે ગાકુન્ત-નો દાખલા લઈએ

મતાભાગતમા આપેલી રાકુન્તનાની વાર્તા બીનકુલ સાદી છે
 તે આ પ્રમાણે " ચદ્રવશી દુષ્યન્ત રાજા મૃગયાવિહાર કરતા
 કરતા માનિતી નદીના તટ પર આવના કંપનસરિના આશ્રમમા
 આવી ચડ્યો તે સમયે નાપિ સા નહિ હોવાથી રાકુન્તસાએ રહેનો
 આદરસત્કાર કર્યો રાજાને નિવાસા યવથી રહેશે રાકુન્તનાનો
 જન્મરૂતાત પૂજ્યો અને રહેશે (રાકુન્તપાએ) તે અથેતિ કહી

સંભળાઓ. એ રીતે તે ક્ષત્રિયખીજથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ જાણી પ્રેમાતુર થયેલા રાજાએ ત્હેની પાસે પ્રેમયાચના કરી પોતા નાથી થયેલા પુત્રને રાજગાદી મળે એ શરતે શકુન્તલા ત્હેની સાથે જોડાવા તત્પર થઈ બન્નેનો સંગઢ થયો. પછી ગંગા પોતાના રાજન તરફ પાછો ફર્યો, પરંતુ ઋષિના શાપના લયથી ત્હેણે શકુન્તલાને તેડવા માટે માણુમ મોકલ્યું નહિ. અહીં, શકુન્તલા દુઃખાન્ત રાજાથી સગર્ભા થઈ છે એ વાતની કુણને ખબર પડતા ત્હેમણે પોતાનો સપૂર્ણ મંતોપ જાહેર કર્યો, અને પુત્રપ્રસવ થયા પછી તે બન્નેને રાજા પાસે મોકલ્યા. ગંગાએ લોકવાજાથી બહીને ત્હેમનો ઇનકાર કર્યો પણ એટલામા આકાશનાણી થઈ અને તેથી નિર્ભય થઈ રાજાએ ત્હેમનો સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે શકુન્તલા ત્હેની પટ્ટરાણી થઈ અને અંત પુરમા રહેવા લાગી.” આ સીધી સાદી વાતને નાટકના રૂપમાં મૂકવા માટે ધણા અરો ખૂટતા હતા જે કવિએ પોતાના હૃદયનાખળે પૂરા કર્યા છે. આ પુસ્તકમા આપેલી વાર્તા વાચવાથી આ કથનની સત્યતા જણાઈ આવશે. પ્રથમ તો શકુન્તલાનો રૂતાત ત્હેના મ્હોડે ન કહેવડાવતા પ્રિયવદાને મ્હોડે કહેડાવી કવિએ શકુન્તલાને વરકવચ્ચતો છેડો મુખ પર આધો ખેંચી લજ્જાવશ બનાવી બાળુમા કટાક્ષ ફેંકતી ઉભી રાખી છે. અનસૂયા અને પ્રિયવદા એ બન્ને સખીઓના પાત્રો ઉત્પન્ન કરવામા કવિહૃદયની રસિકતા ઝળકી ઉઠે છે એ પાત્રો બહુ ઉત્તમ રીતે આલખાયા છે. ત્હેમનું કુદરતી

* શકુન્તલાના સારરે ગયા પછી એ બન્ને પાત્રોના પુનર્દર્શન થતા નથી ત્હેમના વિષે કવિએ એક પણ ગાંઠ કાઢ્યો નથી, કવિને ત્હેમની હપચોગિતા પછી જાણ નથી. આ બાબતમા કવિએ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના ‘આચીન સાહિત્યમા’ ‘કાવ્યની ઉપેક્ષિતાઓ’ એ નામના લેખમા બહુ જ સુદર અને માર્મિક દીકા કરેલી છે. “અમને તો લાગે છે કે રાજસભામા દુષ્યવ શકુન્તલાને જે ઓળખી શક્યો નહિ, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સાથે અનસૂયા અને પ્રિયવદા ન હતી. શકુન્તલા એક તો તપોવનની બહાર અને વળી ખરિતા ! તેને કોણ ઓળખી શકે ?” આચીન સાહિત્ય, પા. ૬૫. (પુરાવત્તમ દિર મ યાવલિ)

આત્મ જીવન, નિર્દોષ પરિહાસ અને આનંદ, મરણ હૃદય, પ્રેમાગ્ર સખ્ય એ મધ્યું એટલી સુંદર રીતે અને કલામયતાથી ચીતરેલું છે કે તે વાંચના આપણને સ્વાભાવિક આનંદ થવા વિના રહેતો નથી. આત્મના એકાંત ખૂણામાં મળેલાં આ ચાર હૃદયોનો અનેક લાગણી-ઓથી ઉભરાનો વાર્તાલાપ, તથા રાગ અને ઋષિકન્યા વચ્ચે થતો પ્રેમનો ક્રમિક વિકાસ બારીકાઈથી તપાસતાં મનુષ્યહૃદયનું કવિનું જ્ઞાન આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત દુર્વાસાનો શાપ, વૌટીનું ગ્રુમ થતું અને તેથી ગામની ભયંકર વિસ્ફોટ, તોને પરિણામે શત્રુતાનો ઇતકાર તથા તે વખતની ગામની અમ્નચરન અવસ્થા એ મધ્યુ વાચકના હૃદયના ગોઠની લાગણીઓને ઉશ્કેરી મમત્ર નાટક પર વિષાદની છાયા છાંઈ દે છે. ત્યાં આ રાગનું સ્વર્ગગમન, ભગત(સર્વદામન)ની નાજીડા, તથા તયોવનમાં મહિનવમના શત્રુતાના માથે પુનર્મિલન : આ બધા પ્રમંગો કવિની કૌશલ્યએ જ ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને તે કેટલા અમરકારક છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

‘મેઘદૂત’ એક રસિક ખડકાળ છે અલકાપતિ કુબેરનો સેવક એક યક્ષ પોતાની સ્ત્રીના પ્રેમપાશમાં વિશેષ જકડાવાથી કુબેરની સેવામાંથી મુક્ત થયો તોને પરિણામે કુબેરે તોને તે સ્ત્રીથી એક વર્ષ પર્વત વિમુક્ત રહેવાની સગ કરવાની અથવા શાપ આપ્યો તે પ્રમાણે મુશોભિત અલકાનગરીનો ત્યાગ કરી તે યક્ષ મધ્ય હિંદુ-સ્તાનમાં આવેલા રામગિરિ પર્વત પર આવીને રજો ત્યાં તે આપાદ મહિનાના પડવે વાઘનાં ભુએ છે મેઘદર્શન વિરહી લોકોને અસહ્ય ચર્ષ પડે છે, તે પ્રમાણે આ યક્ષનું પણ બન્ધું અત્યંત ઉન્મત્ત અવસ્થામાં વિવેકહીન થઈ તે એકાદ મેઘને દૂત બનાવી પોતાની પ્રિયાને સંદેશો પાઠવે છે. પૂર્વમેઘમાં રામગિરિથી અલકા મુખીનો મેઘનો માર્ગ બારીક પણ આલંકારિક રીતે ચીતરેલો છે, અને ઉત્તરમેઘમાં યક્ષનું મંદિર, તેની વિરહદુઃખી સ્ત્રી, તથા સંદેશાની

કથાવસ્તુનાં વર્ણનો આપેલાં છે. આ રીતે આ કાવ્ય પૂરું થાય છે. ત્હેનો પ્રત્યેક શ્લોક સર્વાંગ સુંદર પડેલ પાડેલા હીરા જેવો લાગે છે. હુંસદ્દત, પદાંકદ્દત, શુકસંદેશ વગેરે જે અનેક અનુકરણો થયાં છે તે ઉપરથી મેઘદ્દતની વિદ્વત્પ્રિયતા જણાઈ આવે છે.

મહાકવિ કલિદાસની વાર્તાઓ વિષે આટલું ટુંકામાં જણાવી હવે એ વાર્તાઓની શૈલી વિશે એ શબ્દ લખીશું.

ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દૃશ્યતે ।

નાટક વિષે બોલાયલા આ શબ્દો વાર્તાને પણ લાગુ પડી શકે છે. આખાલવૃદ્ધ સર્વને જે એક સરખો રસ સાહિત્યના કોઈ પણ અંગમાં પડતો હોય તો તે વાર્તામાં છે. પછી તે વાર્તા નવલકથા હોય, કે ‘નવલિકા’ હોય, કે પછી અન્ય કોઈ પ્રકારની હોય. ન્હાન-પણમાં માખાપ અગર દાદા દાદીના બોળામાં બેસી ‘એક હતો રાજા... ...’ એમ શરૂ થતી જે અનેક વાર્તાઓ આપણે સાંભળી છે તેની વાર્તાઓમાં કાં તો શીખામણનો અંશ હોય છે, અથવા તો અદ્ભુત રસ (romance) ની છાંટ હોય છે. હાલના વખતમાં પારિભાષિક રીતે જેને નવલકથા અથવા ‘નવલિકા’ (a short story) કહેવામાં આવે છે તેવા પ્રકારની તે વાર્તાઓ હોતી નથી તેથી આપણે ત્હેમને કેવળ વાર્તાઓ અથવા કથાઓ જ કહીશું આ અંશમાં આપેલી વાર્તાઓને માટે પણ આ જ નામ ચાલી શકશે; અગર તો અયોગ્ય ન લાગતું હોય તો ત્હેમને ‘ન્હાની (નવલ) કથાઓ’ એવું વિચિત્ર નામ આપીશું. પરંતુ આ વાર્તાઓ છેક બનાવટી નથી; તે તો ઇતિહાસ ઉપરથી લઈ કલ્પનાના શણગારો સજાવી ઉભી કરેલી છે. આ અંશમાં નાટકો ઉપરથી ઉતારેલી વાર્તાઓ તો ન્હાની સંગગ વાર્તાઓ છે; પરંતુ કાવ્ય (ખાસ કરીને રઘુવંશ) ઉપરથી ઉતારેલી કથાઓ કાંઈ એક જ વાર્તા નથી. સીનેમામાં જેમ ચિત્રપટ (film) હોય છે, તેમ આ પણ એક સંગગ ચિત્રપટ છે. ‘રઘુવંશની વાર્તા’ એમ કહેવું સચુક્તિક નથી. ત્હેમાં તો રઘુવંશના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓની કારકીર્દિ દ્રવ્યમાં આલંકારિક શૈલીમાં ચીતરેલી છે. આ કાવ્ય-

૧. મય 'ઐતિહાસિક ચિત્રપટ્ટમાં નંદિનીનું વરદાન, રઘુદિગ્વિજય,
 • વરતંતુચિપ્પ કોતસેના મેળાપ, ઈન્દુમતી સ્વયંવર, અઞ્જવિલાપ,
 • આયણવધ, રામકથા, કૃત્ય-કૃમુદ્ગતી, અમિવર્ણ વગેરે ચિત્રો અત્યંત
 અચરકારક રીતે દોરેલાં હોઈ ચિત્રસ્થાપી રહેલા સરળચેલાં છે.

અંગ્રેજીમાં Tales from Shakespeare (Lamb's Tales),
 Tales from Chaucer, Tales from Spenser વગેરે પુસ્તકો
 જોવામાં આવ્યાં, ત્યારથી કાલિદાસ વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉત્તમ
 કવિઓનાં કાવ્ય-નાટકોની વાર્તાઓ યુગરૂપીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા
 ઉત્પન્ન થઈ હતી. આવા સાહિત્યની આવશ્યકતા વિશે કેટલાક મિત્રો
 તરફથી આમંત્ર થતાં તે ઇચ્છા દૃઢ થઈ, અને અતે અત્યારે આ
 મૂર્તિ રૂપે પ્રકટ થાય છે. નારાયણ હેમચંદ્રે તથા સ્વ. નરહરામ-
 લાઈએ પણ આ દિશામાં કરેલા કેટલાક પ્રયત્નો જોવામાં આવ્યા.

નાટક અને વાર્તા જો કે સાહિત્યનાં હ્રમયગ્ર એક જ જાતનાં
 અંગો છે, છતાં પણ ઉભયની વસ્તુસંકલનમાં ધણો જ ફેર છે. આ
 પુસ્તકમાં આપેલી વાર્તાઓ લાંબી મૂળ નાટક સાથે મરખાવનાં આ
 કથનની સત્યતા પ્રતીત થશે. વાર્તામાં તે આરંભથી માંડીને
 અંત સુધી, કોઈ પણ અંશ છોડ્યા સિવાય સર્ગગ રીતે વાત કહે-
 વાની હોય છે, જ્યારે નાટકમાં તેમ કરવામાં આવતું નથી. તેથી જ
 આ પુસ્તકમાં આપેલી વાર્તાઓનાં પ્રકરણો કેટલીક વારે મનસ્વિપણ
 પાડવામાં આવેલાં છે; મૂળ નાટકોના અંકો પ્રમાણે નથી. કાવ્યમાં
 પણ દૃષ્ટિ કરતાં જણાશે કે તેમાં પણ પ્રકરણો સ્વતંત્ર રીતે પાડેલાં
 છે, મૂળ કાવ્યના સર્ગો પ્રમાણે નથી. પ્રકરણનાં નામો પણ સ્વતંત્ર
 રીતે જ અપેલાં છે. તેથી જ કુમારસંભવ અને રઘુવંશ એ પ્રત્યેકના
 ૧૮-૧૯ સર્ગોને આ પુસ્તકમાં ૮-૯ પ્રકરણોમાં વહેંચી નાખેલા
 જણાશે. આ પુસ્તકમાં કોઈ પણ બાલ કે આંતરિક બંધન તરફ
 ધ્યાન ન આપતાં કેવળ વાર્તારસ અખંડિત રાખવા માટે જ
 કાળજી રાખવામાં આવી છે એ સહજ સમજાઈ જશે.

આ વાર્તાઓની ગોઠવણીમાં કાઈ પણ જાતનો ખાસ ક્રમ જાળવવામાં આવ્યો નથી. કાલિદાસના ગ્રંથોના સામાન્ય રીતે મનાતા ઐતિહાસિક ક્રમ પ્રમાણે તો ઋતુસંહાર, કુમારસંભવ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત, શાકુંતલ અને રઘુવંશ એમ એક પછી એક આવે છે. તેમ જ આ ગ્રંથમાં નાટકો અને કાવ્યોની વાર્તાઓ ખાસ જુદી જુદી આપવામાં આવી નથી અહીં, પ્રથમ રઘુવંશવર્ણન કરી પછી ત્રણ નાટ્યકથાઓ આપી, અને કુમારસંભવ અને મેઘદૂતની કથા આપવામાં આવી છે. આમ ચવાતુ કારણ માત્ર આ લેખકનો રઘુવંશ સરકનો પક્ષપાત જ છે. રઘુવંશ અને શાકુંતલ એ બે ગ્રંથો મહાકવિ કાલિદાસે કાઈક ધન્ય ક્ષણોમાં રચેલા છે તેમની પ્રશંસામાં ઘણું કહેવાઈ ગયું છે એટલે એ જાનનમાં વિશેષ કહેવું એ સોનાપર ઢોળ ચઢાવવા જેવું છે.

આ વાર્તાઓ તૈયાર કરવામાં કાલિદાસનાં નાટકોનાં પ્રણી શક્યાં તેટલાં ગુજરાતી ભાષાંતરો જોવા છે અને તેમાંથી પણ કેટલોક કેટલોક ગદ્ય પદ્ય ભાગ લીધેલો છે. તેથી તે ભાષાંતરકાર સાક્ષરોનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનુ છું રઘુવંશમાના અજવિવાપનુ ભાષાંતર સ્વ. કીલાભાષ ધ બદલુ કરેલું છે, અને તે તેમના એક સમંધીની ઉદારતાથી અહીં આપેલું છે કુમારસંભવમાના રતિવિલાપનું ભાષાંતર મારા મિત્ર રા વિવિત્સુએ કરી આપેલું છે. આ ઉભય સન્નમોનો હું આભારી થયો છું.

છેવટે, શ્રી મયાજી હાઈસ્કુલના પ્રિન્સિપલ માક્ષર શ્રી હીરાલાલ મ. શ્રોફ જેમણે વગર આનાકાનીએ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી પોતાની વિદ્વતાથી તથા કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓથી મને ઉપકૃત કર્યો છે તે માટે તેમનો પણ અતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવાની તક લઉં છું.

પુસ્તકને અતે ઉપયોગી રાખ્ડેકોપ પણ આપવામા આવ્યો છે જે વાચકજંબુઓને કંઈક માર્ગદર્શક થશે એની આશા છે.

વડોદરા.

નહાનાત્રાલ નાથાભાઈ શાહ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રસ્તાવના (સ્વ. સા. શ્રી હીરાલાલ વજ્રમૂખલુદાસ યૌદ્ધ, બી એ)	૩
મહાકવિ કાલિદાસ.	૧૧
(૧) રઘુવંશ વર્ણન	૧
(૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર	૭૫
(૩) વિક્રમેર્વશીય	૧૦૮
(૪) અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	૧૪૩
(૫) કુમારગંભવ યાને તારકાસુરવધ	૧૬૬
(૬) મેઘદૂત	૨૪૭
અધ્યક્ષ શબ્દોત્તો કાશ.	૨૫૫

આ પુસ્તકમાં આવેલાં ચિત્રાનો અનુક્રમ

૧	રઘુવંશ (શ્રી કલર).....	શુખપૃષ્ઠ સાથે
૨	માલવિકાગ્નિ મિત્ર... ..	પૃ૦ ૮૯
૩—૪—૫	વિક્રમોર્વશીય.....	૧૧૦—૧૨૭—૧૨૮
૬—૭	શાકુન્તલ.....	૧૬૮—૧૭૮
૮—૯	કુમાર—સંભવ... .	૨૧૨—૨૧૩
૧૦—૧૧	મેઘદૂત.....	૨૫૦—૨૫૧

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસાદીમાંથી—

વિદ્યાર્થીઓ માટે

કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો.

(૧) રઘુવંશ.

- ૧ દિલીપને પુત્રપ્રાપ્તિ નહિ થવાનું કારણ શું હતું ? તે કારણ નષ્ટ કરવા તેણે શો ઉપાય લીધો હતો ?
- ૨ દિલીપ અને મિંદ્ર વચ્ચે થયેલો મંવાદ લખો
- ૩ રઘુના પરાક્રમનો કોઈ પ્રમગ તમારા પુસ્તકમાં હોય તો તે જણાવો
- ૪ રઘુ અને કૌતસ વચ્ચે થયેલો મંવાદ લખો તે ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં અંકાતી પ્લાઠણોની મહત્તા અને અર્વાચીન મમયમાં થયેલી તેમની અધોગતિના કારણો જણાવો
૫. ઇંદુમતીના સ્વયંવરનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરો
- ૬ અજ અને ઇંદુમતીનો નરધોડો જતો હતો તે જોવા યેલી થયેલી નગરની સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરો
- ૭ પુષ્પની માળા જેની કામળ વસ્ત્રના સ્પર્શમાત્રથી જ ઇંદુમતીના થયેલા મરણ ઉપરથી અજ કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરે છે તે જણાવો
- ૮ ઇંદુમતીના પૂર્વ જન્મની વાત લખો
- ૯ કુશરાજ અને અરોઘ્યાની અધિદેવતા વચ્ચે થયેલો મંવાદ લખો અથવા

‘ અહતી પડતીને સર્વ વશ છે ’

એ સૂત્રની સત્યાસત્યતા અરોઘ્યાના વર્ણન ઉપરથી જણાવો.

- ૧૦ ‘ રઘુવંશીય રાજાઓનાં મન બ્યભિચારી હોતાં નથી. ’ એ વાક્ય કોણે અને ક્યારે ઉચ્ચાર્યું હતું તથા એ વાક્યને જુદું

પાડનાર રઘુવંશનો ક્યો રાજ્ય થઈ ગયો, એનું વર્ણન હુંકમાં કરો. ઇતિહાસમાંથી એવાં અન્ય પાત્રો જાણી આવતાં હોય તો તેમાંથી પણ એકાદનું વર્ણન કરો.

(૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર.

૧૧. અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનો યોગ સાધી આપવામાં પરિવાજિકા, બ્રહ્મસાવલિ તેમજ વિદ્યધકનો કેટલો હિસ્સો હતો તે જણાવો.
૧૨. ગણુદાસ અને હરદત્ત વચ્ચે કેવી રીતે કથાઓ ઉત્પન્ન થયો અને તેનું છેવટ શું આગ્યું તે જણાવો.
૧૩. માલવિકાગ્નિમિત્રના અભ્યાસ ઉપરથી વિદ્યધકના લક્ષણો તથા તેનાં કાર્ય તારવી કાઢો.
૧૪. ગણુદાસ અને હરદત્તને લડતાં અટકાવવા રાણીએ શો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તે મિથ્યા કરવા વિદ્યધકે કેટલો ભાગ બજાવ્યો હતો ?
૧૫. “ પણ, પ્રત્યેક અંગનું અગ્નિમિત્ર રૂપે દેખાય તે માટે વસ્ત્રો બહુ જ આછાં પહેરાવજો, હો. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારવામાં પરિવાજિકાનો શો હેતુ સમાવલો હતો ? તેમજ નાટકના પ્રસંગમાં તેથી શી મદદ થાય છે ?
૧૬. વિદ્યધકે ધારિણી રાણીના માલવિકા અને અગ્નિમિત્ર વિરૂદ્ધના પ્રયત્નો કેવી કેવી મુક્તિઓથી નિષ્ફળ કર્યા તે જણાવો.
૧૭. મરિચતી પ્રત્યેની રાજ્યની બેદરકારી શિષ્ટ સમાજ કલુસ રાખશે ? તે વિષયની તમારા અભિપ્રાય મુજબ ચર્ચા કરો.
૧૮. “ ધારિણી રાણી ઉદાર મનવાળી અને પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ચોક્કસ હતી. ” આ શબ્દોમાં સમાવલો પ્રસંગ વર્ણવો.
૧૯. પરિવાજિકાએ નાટકના અંતમાં માલવિકાની કહેલી વાતનો હુંક સાર આપો.

નોંધ:—આ વાર્તામાં પૂર્વાપર સંબંધ સહિત સમજાવી આપવા જેવાં બધાં વાક્યો આવેલાં છે તેની નોંધ કરવી.

(૩) વિક્રમોર્વશીય.

૨૦. “ વિક્રમોર્વશીય ” સંજ્ઞ કેવી રીતે બન્યો છે તે તથા તેનો અર્થ સમજાવો.
૨૧. ઉર્વશીની ઉત્પત્તિ વિશે તમે શું જાણો છો ? બધી અપ્સરાઓમાં તેને મુખ્ય કહેવાનું કઈ કારણ ?
૨૨. ઉર્વશી અને પુરૂરવાના પ્રથમ મેળાપનો પ્રસંગ વર્ણવો તેમને પહેલાજ પ્રસંગે એકલા મળવાનો જોશ કરી આપવા નાટકકારે કયી યુક્તિ વાપરી છે ? તે સિવાય બીજી કશી યુક્તિઓ તમારા જાણ્યામાં છે ?
૨૩. નાટકના નાયક, નાયિકા કોને કહે છે ? તમારા પુસ્તકમાં આવેલા ત્રણે નાટકોના નાયક નાયિકાઓનાં નામ લખો, તથા તે દરેકના ચારિત્ર્યમાં કોઈ અગત્યનો ભેદ જણાતો હોય તો તે સમજાવો.
૨૪. “ હાથ, જૂડા દાનવે બહુ કર્યું । ” આ વાક્યમાં રહેલો પ્રસંગ અને સમય સ્પષ્ટ કરો.
૨૫. પુરૂરવા રાજાની વિરહાવસ્થાનું વર્ણન કરો, તેમજ ઉર્વશી પોતે પણ વિરહાવસ્થાથી પીડાય છે એ એણે કેવી રીતે જણાવ્યું હતું તે લખો.
૨૬. માસવિકાસિમિત્રના વિદ્યવત્ની વિક્રમોર્વશીયના માણુવક સાથે સરખામણી કરો નિપુણિકાએ માણુવકને કેવી રીતે છેતર્યો હતો તે પ્રસંગ વર્ણવો.
૨૭. માણુવક ઉર્વશીને પ્રાપ્ત કરવાના પુરૂરવાના પ્રયત્નને ઝાંઝવાનું જળ મેળવવાના પ્રયત્ન બરાબર માને છે, એ અભિપ્રાય સાચો છે ? ઉર્વશીને ઝાંઝવાના જળની ઉપમા શા માટે આપી હશે ?
૨૮. પુરૂરવા રાજાની અસ્વસ્થ દશા ઉપરથી સામ્યું સુખ કોને કહેવું તેની અર્થા કરો.

૨૯. વળ ફાનું હથિયાર છે, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલું, અને તે વડે ક્યાં મહાન કાર્યો કરવામાં આવેલા ?
૩૦. ઉર્વશીના સમાગમનો માણવકે કયો રસ્તો શોધી આપ્યો હતો ? એ વિષે રાગને શો જવાબ આપ્યો હતો ?
૩૧. ઔશીનરીએ રાગને પ્રસન્ન કરવા કયું વેત કર્યું હતું ? તે પ્રસંગે રાગ અને ઔશીનરી વચ્ચે થયેલી વાતચીતનો સારાંશ લખો. એ પ્રસંગથી ઔશીનરી માટે તમારો શો અભિપ્રાય બંધાય છે ?
૩૨. “ હૈયે તે હોઠ ” એ કહેવત જે પ્રસંગમાં વપરાઈ છે તે પ્રસંગનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરો.
૩૩. વિરહવ્યથાથી તમ થયેલા શરીરને શીતળતા અર્પવા કવિઓએ ક્યાં ક્યાં સાધનો કહ્યાં છે ? અને તેની શી અસર થાય છે ?
૩૪. પુરુષને ઉર્વશીનો વિરહ શાથી થયો ? વિરહાવસ્થા દરમિયાન તેની થયેલી ઉન્માદો દશાનું વર્ણન કરો. મવીન મેધને એણે કેવો કહ્યો હતો તે ઉપમા સપૂર્ણતઃ સમજાવો.
૩૫. રાજા કાલસ્ય કારણમ્ એ સૂત્રના ખરા અર્થનો રાગ કેવી રીતે અનર્થ કરે છે તે બંને અર્થો આપી સમજાવો.
૩૬. સગમનીય મણિ કેવી રીતે બનેલો હતો ? તેનો પ્રભાવ કેવો હતો ? ઉર્વશી અને રાગના પુનર્મિલનનો પ્રસંગ વર્ણવો.
૩૭. “ ત્યાં એનું આશ્રમ વિરુદ્ધ આચરણ જોવામાં આવ્યું ” આ શબ્દો કોણે અને કયા પ્રસંગે ઉચ્ચાર્યા હતા તે જણાવી આશ્રમને અનુકૂળ આચરણ કેવું હતું તે જણાવો.
૩૮. “ દૈવ સુખનો સત્તુ છે ” એમ પુરુષાએ આપ્યો મેળાપ થયા પછી ઉચ્ચાર્યું છે, એ શા માટે, તે પ્રસંગનું વર્ણન કરી સમજાવો.

(૪) અભિજ્ઞાન શકુંતલા.

૩૯. ' અભિજ્ઞાન શકુંતલા ' એ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.
૪૦. ' અંમુદ સ્થળ તપોવન છે એમ ક્યાં ક્યાં લક્ષણો ઉપરથી જાણીશો ?
૪૧. મૃગયા કરવા નીકળેલા રાજાને "આ દરથુ આશ્રમમાંનું છે; એને મારશો મા, મારશો મા." એમ કહેવામાં શો આશય સમાયો હતો ? મૃગયા રમવી એને રાજાનો ધર્મ શા માટે માન્યો હતો ?
૪૨. ' મૃગયા ' શબ્દ કેવી રીતે બન્યો હતો ? શીકાર ક્યાં ક્યાં પ્રાણીનો કરવામાં આવે છે ? મૃગ શબ્દના ખીજા કાંઈ અર્થ છે ?
૪૩. શકુન્-અપશકુન્ની બાવના શકુંતલાની વાર્તામાં કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે ? એ સાચી હતો ? તમને થયેલા અનુભવ ઉપરથી તમારો અભિપ્રાય આપો.
૪૪. શકુંતલાની વાર્તામાં દુષ્યંત અને શકુંતલાનું પ્રથમ મિલન કવિ કેવી રીતે કરાવે છે ? છૂટા પડતી વખતે દુષ્યંતનું દર્શન વધુ વખત થઈ શકે તે માટે શકુંતલા શું કરતી જણાઈ હતી ?
૪૫. અનસૂયા કરતાં મિયંવદા વધારે આલાક અને બુદ્ધિમતી હતી એમ તમે માનો છો ? તમારી જે માન્યતા હોય તે સકારણ સમજાવો. ' શકુંતલ ' નાટકમાં એ જે સખીઓની ઉપયોગિતા સમજાવો.
૪૬. " માફ મન તેના તરફ લોભાય છે.....તે ક્ષત્રિયને વરવા ચોખ્ય હતો. " આ વાક્યમાં માફ શબ્દ ઉપર ખાસ બાર મુકવામાં આવ્યો છે, એ શા માટે ? રાજાના ચારિત્ર્ય વિશે એ ઉપરથી તમારો શો અભિપ્રાય બંધાય છે ?
૪૭. શકુંતલાના જન્મ વિષે તમે શું જાણો છો ? એ કાશ્યપ ઋષિની યુત્રી કેવી રીતે બની તે જણાવો.
૪૮. દુષ્યંતે માઢવ્ય પાસે શકુંતલાનું વર્ણન કેવી કેવી ઉપમાઓ આપી કર્યું હતું ? એવાજ કાંઈ પ્રકારની ઉપમા પ્રેમાન્દ કાંઈ પ્રસંગે આપી છે ? એ પ્રસંગ અને ઉપમા જણાવતા હો તો લખો.

૪૯. દુષ્યંતને તપોવનમાંથી ખસવું નહોતું, એની એ ઇચ્છા કેવી રીતે ક્ષણભૂત યર્થ ? તેમા આવેલું સંકટ એણે કેવી રીતે નિવાર્યું ?
૫૦. દુષ્યંત રાજા શકુતલાની ઝંખના કરતાં કરતાં પણ પોતાના મન ઉપર ઠીક કાબુ રાખી શક્યો હતો એ વાત દાખલા દલીલોથી સિદ્ધ કરો.
૫૧. શકુતલાની વિગ્ધાવસ્થાનું વર્ણન કરો.
૫૨. શકુતલા અને દુષ્યંતનું લતામડપમા કેવી રીતે મિલન થાય છે, તે પ્રસંગનું વર્ણન કરો.
૫૩. વિરહદુઃખ સહન કરતી શકુતલા રાજાનો મેળાપ થયા છતાં વિવશ બની તેને આંધીન નથી થતી એ ઉપરથી માલવિકા તથા ઉર્વશી સાથે તેની તુલના યોગ્ય નથી એમ તમને લાગે છે ? તમારી માન્યતાના કારણો આપો.
૫૪. “ અરે ચક્રવાકી ! તારા સહચરની રજા લઈ લે, હવે સાજ પડ્યા આવી ” તેમજ “ અરે વેલમડપ ! અરે સતાપ દૂર કરનાર ! ફરીથી ઉપભોગ અર્થે ત્હને આમત્રુ છું ” એ વાક્યોમા રહેના સંદર્ભ અર્થો સ્ફુટ કરો.
૫૫. શકુતલા આશ્રમમાંથી વિદાય થાય છે, તે પ્રમથનું વર્ણન કરો.
૫૬. શકુતલાને કેવા સંનેગોમા કાણે શાપ આપ્યો અને તેના નિવારણ માટે શી સાવચેતી રાખવાની હતી, તે જણાવો.
૫૭. કાશ્યપ દાદા શકુતલાને સાસરે જતી વખતે શો ઉપદેશ આપે છે તે તથા તેણે રાજાને મોકલાવેલો સંદેશ લખો.
૫૮. અનુસ્યા અને પ્રિયવદાથી શકુતલા છુટી પડે છે તે પ્રસંગનું કાશ્યપ તાદસ્ય કરી ચકાવ એવી રીતે તેનું વર્ણન કરો.
૫૯. “ ત્હમને તે કેમ કહેવાય ? ત્હમે તો મ્હોટા સત્યવક્તા !... ...ત્હેનું કહેવું યથાર્થ ! ” શાર્ફુરવના આ શબ્દોમાં રહેલો કટાક્ષ પ્રસંગ આપી સ્પષ્ટ કરો.

૬૦. દુષ્યત પોતાની સાથે ગાધર્નવિધિથી પરણ્યો છે એની સામિતી આપવા ચક્રવર્તી તથા ગૌતમી વગેરેએ શા શા પ્રવાનો કર્યા તે જણાવો
૬૧. માછી પાસેથી વીંછી મળ્યા બાદ રાજાની અવસ્થા કેવી થઈ, તે જણાવો
૬૨. રાજાએ વીંછી ચક્રવર્તીને ક્યા પ્રસંગે પહેરાવી હતી ? તેમજ વીંછીને ઉદ્દેશી તે ક્યા ઉદ્દેશ્યે કાઢે છે તે લખો
૬૩. મરીચિપુત્ર કરચળા આશ્રમમાં, દુષ્યન્ત સર્વદમનને ભોધ પુત્રવન્ત પિતાઓને માટે કેવા કેવા ઉદ્દેશ્યે કાઢે છે તે જણાવો

(૫) કુમારસંભવ યાન તારકાસુરવધ.

૬૪. દિમાલય પર્વતનું કાલિન્દસે કરેલું વર્ણન આપો
૬૫. ધૌવનમા પ્રવેશ કરતી પાર્વતી કેવી લાગતી હતી ? તપશ્વર્મા કરતા ભગવાન સકરે એની સેવાનો અંગીકાર ક્યા હેતુથી કર્યો ?
૬૬. આર પ્રભરની વાણીનાં નામ આપો અને એના વિશિષ્ટ લક્ષણો જણાવો
૬૭. ધક્કા પાસે પ્રાર્થના કર્યા ગયેલા કેવો તેમને કેવા નિસ્તેજ જણાયા તે લખો
૬૮. તારકાસુરની ખીંકે કેવો તેની કેવા પ્રકારે સેવા કરતા હતા તથા તેને કેવી ભેટો આપના હતા તે જણાવો. કેવોને ખીવડાવી તેમની પાસે કામ કરાવી ચક્રવર્તી હોય એવો ખીન્ને કાઈ રાક્ષસ તમારા જણવામાં છે ? હોય તો તેની વિગત લખો
૬૯. કામદેવે ઇન્દ્રરાજની સમક્ષ પોતાના પરક્રમના શા શા બહુમાનું કું ક્યા હતા ?
૭૦. વસંતના ખીન્નવાથી દિમાલય પર્વત ઉપર કુદરતની કેવી શોભા થઈ રહી હતી અને તેની અસર જુદા જુદા પશુ પંખીઓ તથા માનવ અને કિનરાદિ લોકો ઉપર કેવી થઈ હતી તે જણાવો
૭૧. સકરને ગંગાવધા મદને કરેલા પ્રવલ્ન અને તેનું આવેલું પારણામ જણાવો

૭૨. પાર્વતીની તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરો.
૭૩. બટુકે પાર્વતી પાસે જઈ કયા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા ?
૭૪. “ કયાં અશુભલક્ષણો શંકર અને કયાં શુભલક્ષણા તું ! ”
આ શબ્દોમાં બટુકે સમાવી દીધેલી શંકર અને પાર્વતીની અસમાનતા વિશેષ રીતે દર્શાવે આપી રખાઈ કરો.
૭૫. પાર્વતીએ બટુકે પાસે શંકરની મહત્તાનું સમર્થન કેવી દલીલો આપી કર્યું હતું ?
૭૬. સમર્પિઓએ જ્યેષ્ઠા ઓષધિપ્રસ્થ નગરનું વર્ણન કરો.
૭૭. શંકરના વરધોડા તથા લક્ષ્મણનાં બાળનું હુંકે ખ્યાન કરો.
૭૮. કુમારના જન્મની પૂર્વકથા સમજાવો.
૭૯. કુમાર કોનો પુત્ર થાય, તે મંબધી કોની કોની વચ્ચે વિવાદ થયો હતો ? અને આખરે એ કોનો પુત્ર ગણાયો ?
૮૦. કુમારની બાળકીડા વર્ણવો.
૮૧. યુદ્ધ કરવા નિકળેલા તારકાસુરને કેવા કેવા અપરાધો થયા હતા ?
૮૨. તારકાસુરને ચેતાવવા શી આકાશવાણી ચર્ચ હતો ? અને તેનો તેણે ગો જવાબ આપ્યો હતો ?

(૬) મેઘદૂત.

૮૩. મેઘદૂત કાવ્ય કયા પ્રસંગમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તે સવિસ્તર લખો.
૮૪. યક્ષે કરેલું ઉચ્છ્વેનનું તેમજ અલકાનું વર્ણન કરો.
૮૫. યક્ષનું મકાન ઓળખવાને કથી કથી નિશાનીઓ બતાવી છે ?
૮૬. યક્ષપત્નીનું દર્શન કેવી સ્થિતિમાં મેઘને થવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે ?
૮૭. યક્ષે મેઘ માથે પોતાની પત્નીને શો મંદિરો કહાવ્યો હતો ?

સામાન્ય.

૮૮. “ કવિકુલ્લગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ” કવિ કાલિદાસને કવિદ્વયશ્રુતી ઉચ્ચ પદવી શા માટે આપી હતી તે જણાવો.

૮૯ “ ઉપમા કાલિદાસસ્યઃ ” ઉપમા અર્થદાગમા કાલિદાસને
જોડો મળે એમ નથી એવું કહેવાય છે, એ વાત જો માનતા
હો તો તમારા પુસ્તકમાથી દૃષ્ટાંતો આપી તે સાબિત કરો.

૯૦. ‘ ભરત વાક્ય ’ ગેને કહે છે ? નાટકમાં એવું સ્થાન ક્યા ?
એનો ઉપયોગ કેટલા પુરતો કરવામા આવે છે, તે એકાદ બે
દૃષ્ટાંત દર્શ મમળવો.

૯૧ કાલિદાસના જન્મ, મમય અને ગ્રથો વિષે વિવેચન કરો.

૯૨ નીચેના વિષયો ઉપર ટુકા નિબંધો લખો —

(૧) પૂજ્યની અવમાનના એવને પ્રતિબંધક છે.

(૨) લક્ષ્મી સ્વભાવે ચચળ છે.

(૩) જીવિતની ક્ષણજીવતા

(૪) શિક્ષકની ઉત્તમતા તેના શાનથી જાણવી કે
શિક્ષણની ઉત્કૃષ્ટતાથી ?

(૫) વિનય વીર પુરુષોનું ભૂખણ છે

(૬) અસંતોષ વિના ઉન્નતિ નથી.

(૭) અવદશા અપમાન ખમવા માટે જ છે

(૮) ભવિષ્યના દ્વાર સર્વત્ર ખુલી શકે છે.

(૯) શુકન અપશુકનની ભાવના

(૧૦) વર્ણાતર લભ

(૧૧) સિકાર અને તેના લાભાલાભ

(૧૨) સાપનું પરિણામ

(૧૩) દુર્જન અપકારને વશ છે, ઉપકારને નહિ

(૧૪) સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય પરનિન્દાની દરકાર રાખતો નથી.

(૧૫) તેજસ્વી માણસને ઉમરનો ખાધ નડો નથી

(૧૬) “કામો નિધે જડ સજીવમા ભેદ કે ના પ્રમાણે ”

(૧૭) “કાને નિત્યે સુખ નબી રહ્યું, એકવું દુઃખ કાને,
નીચે ઉચે ફરી રહી દશા, ચક્રમા પ્રમાણે. ”

કેટલાંક નવીન પુસ્તકો :

- ૨-૮ જીવનમાંથી જડેલી : સૌ. લીલા મુનશી.
 ૨-૮ બળવાનો ઇતિહાસ, ભાગ ૩ બે : સંપૂર્ણ.
 ૩-૦ શ્રીકલાપીની પત્રધારા : પડપ પત્રોનો સંગ્રહ.
 ૫-૦ શ્રીકલાપીનો કેકારવ : શોધિત વર્ધિત નવો.
 ૧-૮ આયુર્વેદ : સચિત્ર-વૈદકીય ગ્રન્થ.
 ૨-૦ સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ : પ્રોફેસર દુરકાળ.
 ૨-૦ પોયણાં :
 ૨-૮ ઐતિહાસિક કથામંજરી :
 હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાંની ૨૦ મૌલિક વાતો.
 ૦-૧૨૬ લક્ષ્મીનાં બંધન : સામાજિક નવલકથા.
 ૧-૮ જ્યોત્સ્ના : ભોળીન્દ્રરાવ : સામાજિક નવલકથા.
 ૨-૦ જીવનની ઝાંખી : શ્રી દેશવપ્રસાદ દેસાઈ.
 ૧-૦ વાનરસેનાની વાતો.
 ૦-૮ બાળ બહુક : શ્રી દેશવપ્રસાદ દેસાઈ :
 બાળકો માટે.

છપાતાં પુસ્તકો : ટૂંક સુદતમાં બહાર પડશે.

થોડાંક રસદર્શનો : શ્રી કનૈયાલાલ એમ. મુનશી.

નવાં રેખાચિત્રો ને બીજું બધું : સૌ. લીલા મુનશી.

નૂપુરઝંકાર

(દર્તા-સાં ઓ નરસિંહરાવ બોળાનાથદિવેદીયા, બી એ)

આવૃત્તિ ૨ છ કાઉન સોળ પેજ ૫૪ ૨૬૪ હીમત રૂ. ૧-૪-૦

આ પુસ્તક ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના મહાન લેખકની પ્રસાદી રૂપે છે ગુજરાતને આગળે નૂપુરનાં ઝંકાર કરનારા કાવ્યો વાચનાર માટે કાવ્યસાહિત્યની પ્રસાદીરૂપ છે કેળવણી પ્રાપ્તિઓના ધરમાં લાપ ખેરીમા કે રૂઢીઓમા ખાસ સંગ્રહ કરવા લાયક આ પુસ્તક છે પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ ચર્ચ જવાથી બીજી આવૃત્તિ ઉપાવવાની ફરજ પડી છે

કાવ્યો ઉપરાત લ વાણ વિવેચનવાળી ટીકા પણ મરળતા ખાતર જાપવામા આવી છે એટલે આ પુસ્તક પણ ઉપયોગી હોઈ-યૂનીવર સીટીના ઉચા અભ્યાસ ક્રમમા ટેકમણુ તરીકે મજુર કરવામા આવેલ છે

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

પુસ્તકનું નામ	હીમત
રમરણ સંહિતા (મચિત) (મળતું નથી)	૧-૮-૦
કુસુમમાળા (પહેલો કાવ્યમંત્ર)	૦-૧૦-૦
હૃદયવીણા (બીજો કાવ્યસંગ્રહ) મળતું નથી	૧-૮-૦
મનોમુકુર	૩-૦-૦
રમરણ મુકુર	૩-૦-૦

નલિનકાન્ત નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો

નરજહાન (મળતી નથી)	૦-૧૨-૦
ઈન્દુકલા (ગ્રા. બેઈનની એક વાર્તા પરથી)	૦-૧૦-૦
ઉરાનદિની (ગ્રા. બેઈનની એક સુદર વાર્તા)	૦-૮-૦

ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ

હાઈસ્કૂલોમાં ટેકરટબુક તરીકે અલાવવા માટે મંજૂર થયું છે.

પૃષ્ઠ ૩૩૦, પાકું છોટનું પુસ્તક. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો-સાક્ષરોની જયન્તીઓને પ્રસંગે થયેલાં બાપણોનો સંગ્રહ. આમાં સાક્ષરો તેમજ ગુજરાતી બાપાના અભ્યાસીઓના ઘણાંજ ઉપયોગી નીચેના બાપણો લેવામાં આવ્યા છે:—

વિષય

બાપણ કરનાર

(૧) દલાપી	(૧) રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ
	(૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
(૨) અખો	રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
(૩) મીરાંબાઈ	રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
(૪) ગોવર્ધનરામ	રા. રા. છલિત.
(૫) નર્મદાશંકર	(૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
	(૨) પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૬) મણિલાલ નણુભાઈ	પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૭) ધીરો.	રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
(૮) બાલાશંકર	રા. રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય.
(૯) પ્રેમાનંદ	રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

અ: ઉપરાંત પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સદગત સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું તથા ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખ સા. શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ પણ સંપૂર્ણ આપવામાં આવ્યું છે.

અવ જોગીન્દ્રરાવ દિવેલીયાની બે નવલકથાઓ:

ઉર્મિથી ઉછળતા અનેક નવયુવાન દપતીના જીવનની
રોમાંચીત કરનારી સ્વતંત્ર નવલકથા-

તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેગ

ઉંચા એન્ડ્રીકે કાગળ, સુદર છપાઇ પાના ૩૦૦ કીમત રૂ. અઢી.

કાષ્ઠપણુ યુવાન આ પુસ્તક વાંચ્યા વગર રહેવો જ ન જોઇએ
કારણકે એમાં કેટલાય યુવાન અવસ્થાની મુયોના ઉકેલ છે જીવનનો
સાચો ચિતાર ગ્લુ કરી માણમના ઉછળતા લોહીને તરંગી બનતા
અટકાવી દેવા જેવું સ્પષ્ટ નગ્ન સત્ય રલુ કરે છે એક કુસંગ નવલ
કથાકારના હાથે એ આવેખાઇ હોવાથી ભાષા તથા શૈલી પ્રણીત સરળ
અને ભાવવાહી છે કીમત ૩ અઢી.

જયોત્સ્ના

અથવા ગુજરાતણનો સુખી સંસાર.

પતિપરાયણ ગૃહિણી બહાલસોઇ માતા, માયાશુ સમાજસેવિકા
અને કામ કામ વચ્ચે સ્નેહની સાક્ષી જોડનારી જયોત્સ્નાનું જીવન
કેટલાય કુટુંબોનો જીવનવિકાસ કરે છે, ગેરસમજથી ઉભા થયેલા પતિ
પત્ની વચ્ચેના વિખવાદ જઠમૂળથી ઉખેડી નાખી તેમના કટાંગેલા
અને કુખમય જીવનને સરળ અને સુખી બનાવે છે, અદાનતાથી
ઉધે રસ્તે ચડી મચેલી બહેનોને પોતાના સદ્ગુણી રૂપી જાદુઈ લાકડીથી
એકદમ ઉત્તત બનાવે છે [આમાં ગુજરાત-કાશિઆવાડના ગૃહજીવનોનો
કુબલુ ચિતાર છે] કીમત રૂ. દોઢ

“જયોત્સ્ના”ને બહારના પ્રકાશની વધુ જરૂર નથી કેમકે

‘જયોત્સ્ના’જ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી સ્વયં પ્રકાશમાન છે

મંત્રી: “સીબોધ” કાર્યાલય; અમદાવાદ અગર મુંબઈ-૨

હૃષીકેશચંદ્ર

સ્વદેશ અને માનવ જીવનની ઉન્નતિના ઉત્તમ આદર્શ ભરી
[આ મૌલિક નવલકથા ચાર ભાગમાં પુરી થાય છે.]

ગૃહનું ભૂષણ !   લાયબ્રેરીનો શણગાર !
સ્વદેશપ્રેમની માળા !   ચારિત્ર્યની શાળા !

માંસારિક, ધાર્મિક, કૃષ્ણવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, મંદારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિવાસી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના એક ધ્યેયોત્તુ સમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનારા મનુષ્યને નુજીયત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કૌલેજીયોને ચોખ્ખી દીશા દેખાડનાર, પ્રજાઓને ઉન્નત પદે ઘેરનાર, મંદારમાં સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, બાળ-યુવાન, વૃદ્ધ, પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓને મરખી રીતે વાચવા લાયક “માડર્નરીબ્યુ” જેવાં હિંમત મામિકા અને “સાહિત્ય” જેવા ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી છે એવી ઉચ્ચ સેલી, મરળ છટાદાર અને જુરસાવાળી આપામાં લખાયેલી ભારતીય આદર્શરૂપ સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથાના આ ચાર ભાગ છે. દરેક ભાગનું પાકું સોનેરી અક્ષરવાળું પુઠું. કિંમત—ભાગ ૧ લો રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨.૫૦, ત્રીજો રૂ. ૨.૫૦ અને ચોથો ભાગ રૂ. ૩.૫૦ ચારે ભાગના રૂ. ૧૨-૮-૦ થાય છે.

મૂર્ધવંશી ગજગોત્રી યગ્નિ અતિપાવન અને ઉન્નતિદર છે. તેઓ માર્વાભૌમ ગજગોત્રી હોવા છતાં આમગ્યુન્ત પવિત્ર, ઉદ્યમો, યગક્રમી, વાર્મિક, ઉદાર અને માયાળુ હતા, અપગધીઓને દંડ આપવામાં તત્પર, મત્સ્ય અને આવશ્યક ભાષણ કરનાર તથા યજ્ઞસ્વી હતા, કૌમાર અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ, યૌવનમાં વિધવ્યભોગ, વૃદ્ધાવસ્થામાં મન્યામ અને અતે યોગમાર્ગે દેહત્યાગ એ આ ગજગોત્રી જાણે કુવન્ત હવું.

આવા પવિત્ર વશમાં વંવસ્વત મનુ નામે એક મહાન રાજા થઈ ગયો છે. જન્મ વેદોમાં ઝાંકાર એ પ્રથમાક્ષર છે તેમ મન્મઓમાં એ પ્રથમ હતો. આગળ જતાં એના વશમાં દિલીપ નામે એક પરમ પવિત્ર ગજા થયો હતો. જાણે ક્ષત્રિય ધર્મ જ મૂર્તિમાન અનન્યો હોય એવો કદાચ અને જપવાન હોનો દેહ હતો. તેની છાતી પહોળી, ખાંધ જગદના જેની મજાજુત, હાથ લાંબા અને ગરીબ વૃક્ષની પેડે ઉત્તન હતા દેહ અને આકાર પ્રમાણે તેની શુદ્ધિ પણ વિશાળ હતી, શુદ્ધિ પ્રમાણે શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ ઉડો, અને તેના કાર્યો પણ તેવા જ ગદન, અને તેમની શક્તિશક્તિ પણ તેની જ ઉચ્ચ ગહેતી. આવા મુદર અને ભયદર ગુણોને લીધે તે સેવકાના હૃદયમાં પ્રેમ અને ભવની છાપ પાડી શકેતો તેથી તેની પ્રજા નિયમમાં રહી મર્વ કાર્ય કરતી તેમની પામેથી જે કંઠ લેવામાં આવતો, તે તેમના જ હિતનાં કાર્યોમાં વધરાતો. ગજા પાસે મોટું સૈન્ય રહેતું પણ તે માત્ર શોભાતું જ, મર્વ કાર્યો તેના તીવ્ર શુદ્ધિ અને યગક્રમી ધનુષની માહાત્મ્યથી જ ચતા.

આત્મગદ્ય કરવામાં તે ભય રાખતો નહિ; ધર્મમાં સદા તત્પર ગહેતો; લોભ રાખ્યા મિત્રાણ તે ધનમગ્રહ કરેતો અને સુખનો ઉપગ કરવા છતાં તે અનામકત ગહેતો. તેનામાં જ્ઞાન હોવા છતાં મૌનશક્તિ પણ હતી, જળ માથે ધમા હતી, દાનનીર હોવા છતાં તેને આત્મગદ્ય સા પમંદ ન હતી, તેનો વિદ્યા-આસંગ એટલો બધો વડ હતો કે વૃદ્ધ થયા વિના પણ તે વૃદ્ધ (જાનવૃદ્ધ) ગણાતો સમજી

પ્રજા તહેને પિતાતુલ્ય લેખતી. રાજ્યમાં ચોરનું નામ ન મળે. આવી રીતે પ્રેમ અને લયથી તે આખી પૃથ્વીનું, એક નગરની માફક રાજ્ય ચલાવતો.

દ્વિલીપ રાજાને અનેક રાણીઓ હતી. તે સર્વમાં મગધરાજ-કન્યા સુદક્ષિણા પટ્ટરાણીપદ ભોગવતી હતી. તે અતિશય રૂપવતી અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. રાજાને હજુ સુધી એક પણ સતાન થયું ન હતું, તેથી તહેને સર્વ પ્રકારે સુખ હોવા છતાં, તહેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની વ્યથા થવા કરતી હતી. આખરે તહેણે સર્વ રાજ્ય-કારભાર પ્રધાનમંડળને સોંપી પોતે પટ્ટરાણી સાથે વસિષ્ઠગુરુને આશ્રમે જઈ સંતાન માટે પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે એક શુભ દિવસે પ્રાતઃકાળમાં એ દંપતી સુંદર રથમાં બેસી વસિષ્ઠઋષિના આશ્રમ તરફ જવા નીકળ્યાં. આશ્રમને કોઈપણ જાતની પીડા ન થાય એ હેતુથી બાડુ જ થોડા, ખપ પૂરના જ નોકરચાકરો માથે લીધા

રથે શહેરના રસ્તા મૂકી અરણ્યની વાટ લીધી. હરિયાળાં ખેતરો અને ટુલની વાડીઓમાંથી વાતો મુગધિ પવન રાજદંપનીની ધ્રાણેન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. રથનો અવાજ માંલગીને ઉઘી ડોક કરી ચીસો પાડતા ગોરપક્ષીઓના અવાજ વારંવાર કર્ણપટ ઉપર અથડાવા લાગ્યા. અનેક ચપજ હરણાં આમતેમ દોડતાં જણાતાં આકાશમાં લાંબી ડોક કરીને બોઈ રહેતાં મારમપક્ષીઓનું જાણે તોરણ જ ગંધાર્ધ ગયું હોય એમ લાગતું. માર્ગમાં આવેલી અનેક તલાવડી-ઓમાં ખીલેલા સુંદર કમળોમાંથી નીકળતો મુગધિ વાસ રાજદંપની-ને આનંદ આપી રહ્યો હતો. રાજાની સ્વાગી આ રસ્તેથી જાય છે એમ ખજાર પડનાં આલુઆલુનાં ગામડાંમાંથી અનેક ભરવાડો તામ્બું માખણુ લાવી રાજરાણીને નજરાણો કરનાં. રાજા તહેમને વનટક્ષોનાં નામો પૂછે તો આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિનોદ કરનાં કરતાં રાજ-દંપની સંખાકાલે ઋષિના આશ્રમ નજીક આવી પહોંચ્યાં.

તે સમયે કેટલાક તપસ્વિભોક્ષા કુશધાત્ર અને સમિધ લઈને

અગ્ન્યમાથી પાછા ફરતા હતા પર્યુકુગીઓના આગણામા હરણોનાં ટોળા મ્હોમાના કાળીયા વાગોગતા આમતેમ પડ્યા હતા ત્યા ઉમા-કેયા ઝાડોના ક્યારામા ઋષિકન્યાઓએ તરતનું રેડેયું પાણી પક્ષીઓ પી ગયા હતા અમિમા નાંખેલી આહુતિઓનો ગંધ ચોતગ્ર પ્રમરતો હતો રાજરાણીને ત્યા આવેલા જોઈ તપસ્વિઓ બેગા થયા અને ત્હેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો રાજદપતી ગ્રથમાથી ઉતર્યા અને સર્વને પ્રણામ કરી લમિષ્ઠઋષિની પર્યુકુગીમા ગયા ત્યા ઋષિપત્ની અમરુન્ધતી પતિની સેના કરી રહ્યા હતા રાજદપતીએ જન્મેને નમસ્કાર કરી ત્હેમના ચરણસ્પર્શ કર્યો ઋષિએ પણ ત્હેમને ઉચિત માનપુર મર આસન આપી બેસાડ્યા

સાગ બાદ ઋષિએ રાજ્યના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા

રાજાએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો “ મહારાજા રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ છે અમારી કૈવી તથા માનુષી ઉભય આપત્તિઓનો પ્રતિકાર કરવા જ્યા સુધી આપ જેવા મમર્ષ ગુરુ છે, ત્યા સુધી અમારે કાર્ધ પણ જાતનું અનિષ્ટ થવું અસંભવિત છે વર્ષા પણ ચોચ સમયે અને અનુકૂળ પ્રમાણમા પડ્યા કરે છે આપના તપના પ્રભાવથી પ્રજામાં કાર્ધ પણ જાતનો ઉપદ્રવ નથી માત્ર એક જ બાબતની ન્યૂનતા છે અને તે એ કે અમને હજી સુધી સતતિસુખ પ્રાપ્ત થયું નથી આથી મ્હને લાગે છે કે મહારા પિતૃઓ સંતોષપૂર્વક આશ્વનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નહિ હોય તપ, દાન વગેરેનું પુણ્ય તો પગલોકમાં સુખ આપ નાર છે પરંતુ શુદ્ધ સતતિ તો આ લોક અને પરલોક ઉભયમાં સુખકર છે પુત્રસુખથી વચિત ગેવા મ્હને જોઈને આપને પણ જરૂર હુ અ થવું હશે તો હે શુરો ! જેથી હું આ પિતૃસહ્યુમાયી મુક્ત થાઉ એવા ઉપાય મ્હને કૃપા કરી બતાવો ”

રાજાની પ્રાર્થના સાલળી ઋષિને દયા આવી તે દાણ માત્ર ખ્યાનગ્રથ થતા, ત્હેમણે રાજાના સતતિવિચ્છેદનું કારણ જાણી લીધું પત્ની

મ્હોટથી તે રાજને કહેવા લાગ્યા : રાજન્ ! પહેલાં એક સમયે ત્હમે ઈંદ્રની ઉપાસના કરી રથમાં બેસી સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરતા હતા, તે વખતે કલ્પતરુની છાયામાં સ્વર્ગની કામધેનુ મુરલિ આરામથી બેઠી હતી. તે વખતે આ ત્હમારી પત્ની ઋતુરનાતા થઈ હતી, અને ત્હમે મનમાં ત્હેનું ચિંતન કરતા હતા, તેથી ત્હમારું ધ્યાન મુરલિ તરફ દોરાયું નહિ, અને ત્હમે ત્હેની પ્રદક્ષિણા વગેરે અર્ચન કરવાનું બૂલી જઈ પૃથ્વી તરફ ઉતરી આવ્યા. આથી કામધેનુએ કુપિત થઈ ત્હમને શાપ આપ્યો કે ‘ત્હે’ મ્હારું અપમાન કર્યું છે માટે જ્યાં સુધી તું મ્હને અથવા મ્હારી પ્રજાને પ્રસન્ન કરીશ નહિ ત્યાં સુધી ત્હને સંતતિ થશે નહિ.’ તે વખતે આકાશગંગામાં પ્રચડ હાથીઓ બરાડો પાડી કીડા કરી રહ્યા હતા, તેથી ત્હમે કે ત્હમારો સારથિ બેમાંથી કોઈ પણ કામધેનુનો શાપ સાંભળી શક્યા નહિ. ત્હમને મંતાન નહિ થવાનું આ એક જ કારણ છે. પૂજ્યની અવમાનના શ્રેયને પ્રતિ-
બંધક છે. હાલમાં પાતાળમાં વરણદેવે લાંબા સમયનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે; મુરલિ ત્યાં ગયાં છે. તેથી એકચિત્તથી જો ત્હમે દપની ત્હેની પુત્રી નન્દિનીની આરાધના કરો, તો થોડા સમયમાં શાપની નિવૃત્તિ થશે અને ત્હમને સંતાનનું સુખ પ્રાપ્ત થશે ”

આ પ્રમાણે વસિષ્ઠમુનિ બોલતા હતા એટલામાં નન્દિની વનમાં ચરીને ત્યાં આવી પહોંચી. પોતાના વાહરડાને જોઈને પ્રેમને લીધે ત્હેનાં આંચળમાંથી દૂધની ધારાઓ વહેતી હતી વસિષ્ઠે ગાયને આવી પહોંચેલી જોઈને રાજને કહ્યું : “રાજન્ ! નામનેા ઉચ્ચાર કરતાંની સાથે આ શુભલક્ષણા નન્દિની આવી પહોંચી, તેથી હું ધારું છું કે ત્હમારી કાર્યમિદ્ધિ હવે દૂર નથી. હું વ્રતનો વિધિ ત્હમને કહું છું તે પ્રમાણે કાલથી જ વ્રતનો આરંભ કરો. કેવળ ક્ષણભંગનો આહાર કરીને ત્હમારે વ્રતત આ ગાયની સેવામાં તત્પર રહેવું પડશે. એ ચાલવા માંડે એટલે ત્હમારે ચાલવું; એ ઉભી રહે એટલે ત્હમારે ઉભા રહેવું; એ બેસે ત્યાર પછી ત્હમારે બેસવું; એ પાણી

પીએ ત્યાર પછી તદ્દમારે પાણી પીવું. મુદ્દક્ષિણાએ પ્રાતઃકાળમાં ગાયત્રી પૂજા કરી તહેને તથોવન મુખી વળાવવા જવું, અને સાંજે તે ચરીને આવે ત્યારે તહેને સામા લેવા જવું. બન્નેએ સંવત્સરમાં પાળવો. આ રીતે નન્દિની પ્રસન્ન થાય ત્યાં મુખી તદ્દમારે એકનિષ્ઠાથી તહેની સેવા કર્યા કરવી.

રાજદંપતીએ સર્વ વિધિ કમળ કરી વ્રતની દીક્ષા લીધી. ઋષિએ બતાવેલી પર્ણકુટીમાં તહેમણે દર્શની શય્યા ઉપર રાત્રિ ગાળી. સવારમાં વિદ્યાર્થીઓને વેદોચ્ચાર થતાં તેઓ ઉઠ્યા અને પ્રાતઃકર્મથી પરવારી ગાયત્રી સેવામાં હાજર થયાં.

મુદ્દક્ષિણાએ ઋષિના કલા પ્રમાણે ગન્ધમાલ્ય વડે યથાવિધિ નન્દિનીની પૂજા કરી, વાહરડાને ધવડાવ્યું અને ચરવા માટે તહેને છોડી. ગાયત્રી પાછળ પાછળ રાજદંપતી ચાલવા લાગ્યાં. ન્યારે ગાયે તથોવન મુખી અરણ્યનો રસ્તો લીધો, ત્યારે મુદ્દક્ષિણા પાછી ફરી અને એકસો રાત્રિ તે ગાયત્રી પાછળ ચાલ્યો. પોતે. ગોસેવામાં હાખલ થયેલો કોવાથી, તહેણે રાત્રિમાંથી સાથે આણેલા થોડા નોકરોને પાલુ રાખ્યાં, અને પોતે અનન્યભાવથી ગાયત્રી સેવા કરવા લાગ્યો. કામળ દરિયાનું ધાસ દેણે, તો રાત્રિ તરત તે ઉપાડી કહ્યા કરી ગાયના મુખમાં મૂકતો; ડાંસ વગેરે જંગલી જંતુઓને તે વારંવાર ઉડાડતો; ગાયના શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં ખંજવાળ આવે તો તે જગ્યાએ તહેને આરામ થતા મુખી હાથ ફેરવતો અને પંખાળતો. રાત્રિ ગાયને કોઈ પગુ રસ્તે દોરતો નહિ. પરંતુ તહેને સ્વચ્છંદ વૃત્તિથી જવા દેતો અને પોતે તહેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો. ગાય ચાલે તો રાત્રિ ચાલતો, ઉભી રહે તો ઉભો રહેતો, બેસે તો બેસતો, પાણી પીએ તો પાણી પીતો. આ પ્રમાણે ગાયના પડછાયાની માફક રાત્રિએ તહેનું અનુસરણ કરવા માંડ્યું.

આ વખતે રાત્રિનો વેશ તદ્દન સાદો હતો. તહેણે પોતાના વાળ

લતા વડે ઉંચા બાંધ્યા હતા, અને હાથમાં ધનુષ્યાણુ લીધું હતું જાણે કે જંગલમાં હિંસક પશુઓનો ઉચ્છેદ કરવા તત્પર થયો ન હોય ! છતાં પણ તહેવું રાજતેજ અને અંતઃકરણનાં દયા તથા પ્રેમ છૂપાય તેમ ન હતાં હરણનાં ટોળાં નિર્ભય થઈને આંખો ફાડી ફાડીને તહેના તરફ જોઈ રહેતાં. અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ મધુર ક્ષર-રવ કરીને રાજાને આવકાર આપતાં હતા. તે અરણ્યમાં થઈને જતો ત્યારે વૃક્ષો અને લનાઓ તહેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં ! વાસના ઝુંડોમાં પવન ભરાવાથી એક જાતનું સંગીત પેદા થતું, તેથી એમ લાગતું કે વનદેવીઓ તહેનાં યશોગાન ઉચ્ચસ્વરે ગાઈ રહી હતી ! અનેક ઝરાઓમાં થઈને વાતો શીતળ પવન, પુષ્પોના મસૂર્ગમાં આવી સુગંધમય બની, તાપમાં તપેલા રાજાને આનંદ ઉપજાવતો.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિનોદ કરતો રાજા તથા નન્દિની સાયકાળે આશ્રમ તરફ આવવા નીકળ્યાં. અરણ્યનાં સાયકાલીન મનોહર દૃશ્યો જોતાં જોતાં બન્ને જાણુ તપોવનમાં આવી પહોંચ્યાં રાણી સુદક્ષિણા ગન્ધમાદ્ય અને અક્ષત લઈને ગાયત્રી પૂજા માટે આવીને ઉભી રહી હતી. તહેણે યથાવિધિ ગાયત્રી પૂજા કરી, અને પોતાના વાહરડાને જોવા માટે ઉત્સુક થયેલી ગાયે શાંત ઉભી રહીને પૂજનો સ્વીકાર કર્યો. એ જોઈ રાજદંપતીને અત્યાનંદ થયો રાજા અને રાણી બન્નેની વચ્ચે ઉભેલી રાત્રી ગાય, રાત્રિદિવમની મધ્યમાં આવેલી મધ્યા માફક રોલવા લાગી. પછી ત્રણે જણુ આશ્રમમાં પહોંચ્યા. રાજદંપતીએ ગુરુ અને ગુરુપત્નીના પાદસ્પર્શ કર્યા અને સાયંવિધિ સમાપ્ત કરી, ફરીથી ગાયત્રી સેવામાં તત્પર થયાં ગાયના ઉંઘી ગયા પછી, તેઓ પાણુ પોતાની પર્ણકુટીમાં જઈ ઉંઘી ગયા અને નિયમ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ્યાં.

આ ક્રમથી રાજદંપતીએ એકવીસ દિવસ મુધી ગાયત્રી અનન્ય ભાવે સેવા કરી. બાવીસમે દિવસે રાજાની પગીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી નન્દિની અરણ્યમાં ચરતાં ચરતાં ગંગાના મૂળ આગળ દિમાસયની

એક શુક્રામા પેડી નન્દિનીને કાઈ પણ દિવસ પશુ ઈજા કરી રહે તેમ નથી એવી ગજાની ખાતરી થયેલી હોવાથી તે ગાય તરફ ધ્યાન ન આપતાં પર્વતની નૈસર્ગિક ગોભા બોવામા ગૂંથાયેલો હતો. એટલામા એક સિંહે આવી નન્દિની ઉપર ત્રાપ મારી આઘી નન્દિનીએ ભેરથી અવાજ કર્યો આ આર્તનાદ સાંભળી ગજાની દૃષ્ટિ એકદમ તે તરફ ખેંચાઈ અને ત્હેણે ગાય ઉપર બેઠેલા એક મિંહને જોયો. આથી ગજા કુદ્ય થયો અને તરતજ ત્હેનો જમણો હાથ બાણના ભાથા તરફ ગયો પરંતુ બાણ કાઢવાને બદલે, ત્હેનો હાથ બાણના છેડાના પીછા ઉપર જ ચિત્રની માફક સ્થિર થઈ ગયો હવે ત્હેના ક્રોધનો પાગ રહ્યો નહિ, ત્હેની મુઝવણુ પણ વધી પડી, અને ત્હેની સ્થિતિ મનથી હીનશક્તિ થયેલા સર્પના જેવી થઈ ગઈ.

અતે સિંહ મનુષ્યવાણીથી ગજાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો. “રાજન્ ! વૃથા શ્રમ કરશો નહિ ત્હમારો હાથ છૂટો હોત અને ત્હમે મ્હારા તરફ બાણ ફેંક્યું હોત તો પણ તે વૃથા જ નિવડત વટાળાયો જાડને ઉખાડી નાખે પર્વત આગળ તો તે નકામો જ છે હું માધારણુ મિંહ નથી—મ્હારૂ નામ કુમ્ભોદર, હું ભગવાન શંકરનો મેવક છું ત્યારે ભગવાન શંકર નન્દી પર સ્વારી કરવા બધ છે ત્યારે પ્રથમ મ્હારી પીઠ પર પગ મૂકીને ચડે છે રાજન્ ! પેલું દેવદાર વૃક્ષ જણાય છે, તે ભગવાનને બહુ પ્રિય છે, ત્હેમનો ત્હેના તરફ પુનઃ સમાન પ્રેમ છે ત્રય પાર્વતીદેવીએ પોતાના હાથે પાણી પાઈ ત્હેને ઉછેર્યું છે એક દિવસ એક જગલી હાથીએ અહીં આની પોતાનું ગડચગ એના થડ સાથે ધસ્યું તેથી એની છાત ઉખડી ગઈ આથી દેવીને પોતાના પુત્ર કુમારને ઘા વાગ્યો હોય એટલું કુખ થયું તે દિવસથી ભગવાને મ્હને સિંહ બનાવી આ વૃક્ષના વૃક્ષણ માટે નીમ્યો છે અને આજા કરી છે કે ‘જે કાઈ પ્રાણી આ જાગમા આવી ચડે ત્હેનું ત્હારે ભણણુ કરવું’ માટે ભગવાનના આદેશ અનુમાર આ ગાય મ્હારા ભાગમા આજે આવી પડી છે અને ત્હેના દેહ વડે

હું મ્હારી ક્ષુધાને શાંત કરીશ. માટે રાજન ! અંતરમાંથી સઘળી લગ્ન કાઢી નાંખી ત્રપિના આશ્રમે પાછા જાઓ. એથી ગુરુ તરફ ત્હમારી ભક્તિ ઓછી છે એમ કેઈ કહેનાર નથી, કારણ કે જે વસ્તુનું રક્ષણ શસ્ત્રથી પણ શક્ય નથી ત્હેમાં ક્ષત્રિય શું કરી શકે એમ છે ? ”

આ પ્રમાણે સિંહની હિંમતભરી મનુષ્યવાણી સાંભળીને રાજાને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું, અને ભગવાન શંકરના પ્રતાપથી પોતાની આવી સ્થિતિ ઈર્ષ છે એમ જાણી ત્હેની અપમાનની લાગણી જરા દૂર થઈ; તો પણ આ પહેલી જ વાર પોતાનો શસ્ત્રપ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો છે એમ જાણી ત્હેને જરા ખેદ થયો. અતે તે સિંહ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : “ હે મૃગેન્દ્ર ! ત્હમે ભગવાન શંકરના સેવક છો, તેથી હું જે કહેવા માશું હું તે પહેલેથી જાણી ગયા તો હશે જ, અને તેથી મ્હને ઉપદ્રાસને પાત્ર પણ ગણુશો. ભગવાનની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું, પરંતુ મ્હારા ગુરુનું મર્વસ્વ, આ નન્દિની, ત્હેનો મ્હારી આખ તજે વિનાશ થનો હું મહન કરી શકું નહિ. માટે મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના એ છે કે ત્હમારી ક્ષુધાની શાંતિ આ મ્હારા દેહ વડે કરી મહર્ષિની ગાયને મુક્ત કરો. આથી ગાય પણ સુરક્ષિત રહેતે અને ત્હમારી જૂખ પણ મટશે.”

રાજાની પ્રાર્થના સાંભળી સિંહ જરા હસ્યો અને ફરીથી કહેવા લાગ્યો : “ ગજન ! ત્હમને શું કહેવું ? આ એક ગાયની ખાતર ત્હમે કેટલું બધું મમર્ષણું કર્યા એવું છે !

एकातपत्र जगत प्रभुत्व नमं वयः कान्तमिदं वपुष्य ।

अगस्त्य हेतोर्मिदु ह्यनुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

આવડું મોટું સામ્રાજ્ય, પ્રકૃષ્ઠ યૌવન, અને આવું મનોહર શરીર ! ખરેખર ત્હમારી મતિમા ગ્રમ થયો છે ! અગર જે ત્હમારા અંતઃકરણમાં પ્રાણી માત્ર માટે દયા ઉત્પન્ન થતી હોય, તો હું ત્હમને જાણાવું છું કે અહીં પણ ત્હમે જૂન કરો છો. કારણ કે ત્હમારા દેહાર્પણથી માત્ર આ એકજ ગાય છત્રી શકશે. તે કરતાં

જો તુંમે જનતા રહેજો તો કેલાયે કાળ મુઢી અનેક પ્રાણી
 એને દુ ખમાધી બચાવી મરતો અગર જો, મહર્ષિના પ્રાપ્તી
 ત્હમે બહીતા હો, તો ખરેખર એના કરતા બીજી દલકી બીતિ
 હોઈ શકે નહિ, કાણુ કે મહર્ષિને બીજી મેઢો ગાયો આપજો એટલે
 એમનો ક્રોધ તરત શાન થઈ જશે માટે ગજન ' મ્હારી એબહી
 પિનતી છે કે અનેક કથ્યાણોનો ઉપભોગ કરનાર આ ત્હમાગ
 તેજસ્વી દેવનું કોઈ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરવું એ ત્હમાગે પ્રથમ ધર્મ છે "

સિદ્ધના આવા લવચાનનારા વચનો સાંભળીને ગજન પોતાના
 નિશ્ચયમાધી જરા પણ ડગ્યો નહિ ઉનરુ, ગાયતો દયામણો ચહેરો
 અને ' મ્હને બચાવો ' એમ જાણે કહેતી હોય એવી ત્હેની આખો
 જોઈને, ગજનો દયાલાન વિગેપ આર્દ્ર થયો તથા નિશ્ચય વિરોધ દહ
 થયો ત્હેણે સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધને જણાવ્યું " હે કેસરિન ! જગતમા
 'ક્ષત્રિય' કોઈ બ્યર્થ કહેવાતો નથી ક્ષતાત્ પ્રાપ્તે ક્ષતિ ક્ષત્ર' ।
 'ક્ષત' એટલે 'વિનાશ' તેમાધી બીજાનું રક્ષણ કરે માટે તે
 ક્ષત્રિય કહેવાય છે જો મ્હાર વર્તન આથી વિરુદ્ધ હોય તો મ્હને
 પિષ્કાર છે । આના ગોચારા જનતરથી મજબુ બહુતર છે કીર્તિ
 કલકિત ધર્મ પછી રાજ્ય શા કામનું ? વળી ત્હમે કહ્યું કે મહર્ષિ-
 ને સેકડો બીજી ગાયો આપવાથી ત્હેમનો ક્રોધ શાન થઈ જશે
 પણ ના અહીં ત્હમારી જૂન છે સેકડો શુ પરતુ કરોડો બીજી
 ગાયો પણ આ એક ગાયની મરોબર થઈ શકે તેમ નથી આ કોઈ
 સાધાગણુ ગાય ન્હોય સ્વર્ગની મમધેનુથી આ કોઈ પણ રીતે ઉતરે
 તેમ નથી ત્હમે ત્હેના ઉપર ત્રાપ મારી શક્યા તે માત્ર ભગવાન
 મહત્તના જ પ્રતાપથી, બાકી કોઈ પણ પ્રાણીની શક્તિ નથી કે
 ત્હેના તરફ પળે સગ્ગે ઉપાડી શકે હવે ત્હેને છોડવાનો બીજો
 કોઈ માર્ગ નથી, તો આ દેહ અર્પણ કરીને પણ ત્હેનું રક્ષણ કરવું
 એ મ્હારો પ્રથમ ધર્મ છે અરે, બીજી વાતો જવા દો હું માન
 એટલું જ પૂરુ છું—અને ત્હમે પણ સેવકધર્મ જાણો છો, અને તેથી

આ દેવદારના બચાવ માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરો છો, — કે કોઈ પણ સેવક, પોતાને સોંપેલી વસ્તુનો વિનાશ કરાવી, શેઠને કેવી રીતે મ્હોડું બતાવી શકે ? જો કે ત્હમને મ્હારા પર કોઈ પણ રીતે દયા આવતી હોય અને તેથી મ્હને અવધ્ય ગણુતા હો, તો પણ મ્હારી આટલી પ્રાર્થનાનો જરૂર સ્વીકાર કરશે. સંવંધમાભાષણપૂર્વમાહુઃ હવે આપણે બન્નેનો પરસ્પર વાર્તાલાપ થયો છે, તો આપણી એક પ્રકારની મિત્રતા થઈ એમ સમજો. હું આ મિત્રતાના દાવાથી આગ્રહ-પૂર્વક કહું છું કે બીજા બધા વિચાર છોડીને યશ:શરીરે મ્મય મે દયાહુઃ । મ્હારા યશ:શરીર ઉપર દયા લાવો, અને આ ભૌતિક શરીરનો ખુશીથી નાશ કરો. આ માટીનો લોચો ગમે ત્યારે નાશ પામવાનો જ છે, અને મ્હારા જેવાને ત્હેના પર જરા યે શ્રદ્ધા નથી. ”

આટલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી રાજાનો જમણો હાથ જે બાણના ભાથા માથે ઝેહોટી ગયો હતો તે એકદમ છૂટો થયો. રાજાએ ધનુષ અને ભાથું ઉતારી નીચે મૂકી દીધાં અને માંસનો લોચો હોય તેમ પોતાના દેહને સિંહના આગળ મૂકી દીધો. હમણા ગાયને છોડી સિંહ મ્હારા પર ત્રાપ મારશે એમ વિચાર કરતો રાજા આખો મોંઘી બેઠો રહ્યો પણ મિંદ તો ક્યારનો યે અદ્દસ થઈ ગયો હતો, આકાશમાંથી ગળા પર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ ત્યારે શરીર પર પુષ્પનો સ્પર્શ લાગ્યો ત્યારે રાજાએ આખો ઉધાડી ત્હેણે શુ જોયું ? પામે નન્દિની ઉભેલી છે “ વત્સ ! ઉઠ. હું ત્હારી ભક્તિથી પ્રમત્ત થઈ છું. આ મિત્ર માથો ન્હોનો, દક્ષ ત્હારી પરીક્ષા કરવા માટે મ્હે આ માથા ઉત્પન્ન કરી હતી. મહર્ષિના પ્રભાવથી ચમરાજની પણ ચકિત નથી કે મ્હારા પર હાય ઉગામી શકે, તો બિચારાં બીજાં પ્રાણીઓની શી વાત કહેતી ? ત્હારી ગુરુભક્તિ અને ગોભક્તિથી હું અતિપ્રમત્ત થઈ છું. હું માધા-રણ ગાયની માફક દૂધ જ આપી શકું છું એમ નથી, હું તો સ્વયં દામચેનું છું, ઈન્ચિત પરદાન આપી શકું એમ છું. માટે પુત્ર વરં

વૃણોષ્ય ત્હારી ઇચ્છા હોય તે વગ માગ " આમ બોલતા બોલતા ગાયના મ્હોટા આયળમાથી દૂધની ધારાઓ વહેવા લાગી

હવે ગળના દર્પનો પાર ગ્હો નહિ ત્હેણે બે હાથ નેડી નમ્રતાપૂર્વક ચાચના કરી " માતૃશ્રી ! બે ત્હમે ખરેખર પ્રસન્ન થયા હો તો મુદક્ષિણાને પુત્રનો પ્રસવ થાય એમ કરો " "

' વત્સ ! જા ત્હાગ મનોગ્ધ પરિપૂર્ણ થશે માત્ર મ્હારૂં દૂધ એક પ્રડીયામા ભરીને પી જજો " નન્દિનીએ પ્રમત્ર મનથી કહ્યું

આ પ્રમાણે પોતાના મનની ઇચ્છા પાર પડ્યાથી રાગ આનંદિત થતો થતો ગાય સાથે સાંજે પાછો ફર્યો ગળના ચહેરા ઉપરથી જ મહર્ષિ તથા રાણી મમણ ગરા હતાં, તો પણ ત્હેણે સ્વર્ગી હકીકત મવિસ્તર કહી પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ, બાહરડાને પીતા તથા યજ્ઞવિધિમા ઉપયોગમા લીધા પછી બાકી રહેલું દૂધ રાગ પી ગયો બીજો દિસે સવારમા ઉડી વનના પારણા કર્યો અને દાજ્ઞપતી હોમના અગ્નિની મહર્ષિની સ્ત્રિપત્ની અરુન્ધતીની તથા સવત્સા નન્દિનીની ઘણા ભક્તિભાવથી પૂજાઅર્ચા અને પ્રદક્ષિણા કરીને આનંદિત થઈ રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યાં

રાજધાનીમા પ્રજાએ આખા નગરને તોરણ તથા જ્વળપતાકાથી શણગારી મ્હોટા હાંમાઠથી ગાજ્ઞપતીને અભિનંદન આપ્યું

પ્રકરણ ૨ જી : રઘુ

થોડા જ સમયમાં મુદક્ષિણાને ગર્ભ રહ્યો ત્હેના શરીરમાં કૃશતા તથા શીક્ષાશ આવવા લાગ્યાં. પ્રથમ, ત્હેને મૃત્તિકા વિષે દોહદ ઉત્પન્ન થયું, આથી જાણે તે એમ સૂચવવા માગતી હોય કે ત્હેનો ભાવી પુત્ર પૃથ્વીનો અનન્ય ભોક્તા થશે ! રાણીનાં દોહદો વિષે રાજા વારંવાર ત્હેની સખીઓને પૂછપરછ કરતો, અને જે જે પદાર્થોની ત્હેને ઇચ્છા થતી તે તે તરત જ મંગાવી આપતો. ત્રણે લોકમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ ન હતી કે જે દિલીપ રાજાને ન મળી શકે કૃશતા અને દોહદવ્યથા ધીમે ધીમે ઝોછી થતા ગણીના અવયવોમાં પુષ્ટતા આવવા લાગી, ત્હેનું શરીર ભરાવા લાગ્યું. રાજાએ પોતાની સપ્તિ અનુસાર યથાવિધિ પુસવન, સીમન્તોત્સવન આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી નવ માસ પૂર્ણ થતા અને દશમો માસ ભેમતા, એક શુભ ઝોઘડીયામાં રાણીને પુત્રરાત્નનો પ્રસવ થયો.

બાળકના તેજથી સ્તિકાગૃહના દીવા ઝાખા પડી ગયા તે દિવસે સર્વત્ર આનંદ આનંદ ચર્મિ ગયો આકાશ સ્વચ્છ હતું, અને મન્દ મન્દ સુખદ પવન વાતો હતો—જાણે કુદરતને પણ આનંદ જ લાગતો હોય ! રાજાએ પ્લાઝ્મોને તથા ગરીબોને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં. તે દિવસે કેવળ રાજમંદિરમાં નૃત્ય ગાન થયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવમંડામાં પણ નૃત્યગાન વગેરે આનંદનાં ચિહ્નો પ્રદર્શિત થતાં હતાં.

બાળકનું મુદ્દ મુખાગર્વિદ નિદાણીને ગળના લર્પનો પાગ ગ્લો નહિ તેનું નામ 'રઘુ' ગણવામા આવ્યું ધીમે ધીમે બાલક મોટો થયો અને કાવા કાવા રાખ્દો બોલવા લાગ્યો. તેને બોળામા લર્પને સુખ્યન ક્રમના 'ગળને વાત્મત્વ ગ્લનો માદ્યાત્કાર થયો. તેના અંગના શીતળ અપર્યાધી ગળના અંગે અગમા અમૃત રેડાતું.

ત્યારે બાળક પાચેક વર્ષનો થયો, ત્યારે તેને વિદ્યાભ્યસન માટે ગુરુઓને સ્વાધીન કરવામા આવ્યો. તે કુસાગ્રબુદ્ધિ હતો, તેથી થોડા જ વખતમાં તેણે અનેક વિદ્યાઓનો પરિચય કરી લીધો. અમ્ભવિદ્યા તો મનમહિત રાજ્ય પાસેથી જ તે શીખ્યો. સર્વ વિદ્યાર્તુ આક્રમન વ્યા પછી તેણે યુવાવસ્થામા પ્રવેશ કર્યો તે વખતે તેનું શરીર મનોહર, ગભીર અને બલવાન દેખાતું રૂપવતી અને સુશિક્ષિત રાજ કન્યાઓ સાથે તેનું લગ્ન કરવામા આવ્યું, અને તેને યોગ્ય ઉત્તમ આવયો જાણી દિલીપરાજાએ તેને સુવરાજ બનાવ્યો અને ધણુ વખત સુધી પોતે ધાગણુ કરેલી રાજની ધુસરી તેના ગળે પહેગવી હવે, દિલીપ ગળને રાજસ્ય યજ્ઞો કરવાની ઇચ્છા ધર્ષિ તેણે એક પછી એક એમ નજવાણુ યજ્ઞો કર્યા પછી સોમા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો યજ્ઞનો પવિત્ર અશ્વ છૂટો મૂક્યો અને તેની પાછળ મધુ એક વિશાળ મૈન્ય લર્ષ આવવા લાગ્યો. 'જો ગળના સ્ત્રો યજ્ઞ પૂરો થશે તો તે ઈંદ્રપત્નો અધિકારી થશે' એમ સ્વર્ગમા ઈંદ્ર ગળને લાપ લાગ્યો. તેથી તે છૂપા વેશે આનીને, કાઈના જાણવામા ન આવે એવી રીતે યજ્ઞના અશ્વને ઉપાડી આલતો થયો. સુવરાજ અને સમગ્ર સૈન્ય, અશ્વને ન જોતા, વિરિમત ચર્ષ ગયા હવે યુ કરતુ તે હોમને સ્વરૂપ નહિ એટલામા વસિષ્ઠ ઋષિની નન્દિની ગાય ત્યાં એકાએક આવી પહોંચી રાજપુત્રે જામૂનથી લક્ષિતપૂર્વક અદ્વિપ્રક્ષાવન કર્યું આથી પહેલા જ વસ્તુઓ અગોચર હતી તે પણ હવે દેખાવા લાગી એક-દમ તેણે પૂર્વ દિશામા યજ્ઞાશ્વને પોતાના રથ સાથે જોડીને જતા ઈંદ્રરાજાને દેખ્યો. તેના લીધા થોડા અને તેની હજાર આજો.

ઉપરથી રાજ્યએ ધંદ્ર તરીકે લેને ઝાળખ્યો. તે મહોટા અવાજે ઘડો પાડી લેને કહેવા લાગ્યો : “ હે દેવેન્દ્ર ! યસાંશનો ઉપભોગ કરનારાઓમાં શાસ્ત્રકારો આપને જ પ્રથમ ગણે છે, છતાં મ્હારા પિતાની યત્નદીક્ષામાં લગ પાડવા આપને પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને મ્હને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્રણે લોકના રાજા તરીકે આપે યસના શત્રુઓનો વિનાશ કરવો જોઈએ એ આપનો ધર્મ છે, તેમ છતાં જો આપ જ ધર્માચરણમાં અન્તરાયરૂપ થાઓ, તો ખરેખર ધર્મનો લોપ જ થયો મમજી હ્યો. ગજમુખ યસના મુખ્ય અગભૂત આ અશ્વને કૃપા કરી મુક્ત કરો. આવો કુટિલ માર્ગ લેવો એ આપના જેવાને યોગ્ય નથી. ”

આ પ્રમાણે રધુના હિંમતભર્યા વચનો સાંભળીને ઈંદ્રને આશ્ચર્ય મયુ. લેણે પોતાનો રથ પાછો ફેરવ્યો અને ઉત્તર આપ્યો : “ હે રાજપુત્ર ! તું કહે છે તે યથાર્થ છે; તો પણ પ્રત્યેક યશસ્વી પુરુષે કોઈ પણ પ્રકારે યશનું રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ; જેમ હુરિતું ‘ પુરણોત્તમ, ’ મહેશ્વરનું ‘ ત્ર્યંબક ’ તેમ મ્હારૂ ‘ શનકુવુ ’ (સો યત્નવાળો) એ નામ જગતપ્રસિદ્ધ છે. ત્હારા પિતા મો યત્ન પૂરા કરી મ્હારા યશનો લોપ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે, હું તે શી રીતે સહન કરી શકું ? માટે રાગરના પુત્રોની માફક મૂર્ખતા ન કરતા હું ખુશીથી પાછો જા. ”

આવાં અપમાનસૂચક વચનો માંભળી રધુને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે નિર્ભયપણે કહેવા લાગ્યો . “ દેવેન્દ્ર ! જો આપે એવા જ નિશ્ચય કર્યો હોય તો હ્યો દ્વાયમા શસ્ત્ર આ રધુનો પરાજય કર્યા મિત્રાય આપ અશ્વને લઈ જઈ શકો તેમ નથી ” આમ બોલી પેથગે ભરી ઉઘાડી લેણે પૂર જોમમા એક બાણ ઈંદ્ર તરફ છોડ્યુ તે સોસરૂ ઈંદ્રના વશસ્થગમાં પેહું. આથી ક્રોધમાં આવી તેણે પણ એક બાણ રધુને માર્યું. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલ્યુ. જન્ને યોદ્ધામાંથી કોઈ પણ ઉતરે તેમ ન હતુ. આખરે અતિશય આવેશમા આવીને ઈંદ્રે પોતાનું અમોઘ વજ્ર રધુ ઉપર છોડ્યું, જેથી તે મર્ચિન ચર્ધ પરથી પર દગા પડ્યો. તોપણ લેણું પરાક્રમ જોઈને ઈંદ્રને આશ્ચર્ય

લાગ્યું થોડી વારે રાજપુત્રને મૂર્છા વળી અને તે ઉઠ્યો, ત્યારે ઈંદ્ર ત્હેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો : “ રાજપુત્ર ! હું ત્હાગ ઉપર પ્રમત્ર થયો છું મહારા આ વળ્લના પ્રહારથી પર્વતો પણ ત્રાસી ગયા હતા. એને આઘાત સહન કરનાર ત્હારા સિવાય મ્હને હજી સુધી ટાઈ મળ્યો નથી અશ્વને છોડી, તુ જે વર માગીશ તે આપવાને હું તૈયાર છું ”

રઘુએ કાઢેલું બાણ ભાથામાં પાછું મૂકી દીધું અને સ્વસ્થ થઈને ઉતર આવ્યો ; “ હે દેવરાજ ! જો ત્હમે અશ્વને મુક્ત કરવાને અસક્ત હો, તો મ્હારી આટલી વિશ્વસિ પૂર્ણ કરજો : વિધિપુર સર આ યજ્ઞને સંપૂર્ણ કરીને મ્હારા પિતા યજ્ઞના નિ શેષ ફળને પ્રાપ્ત કરે, એરી મ્હારી ઇચ્છા છે તેમ જ અહીં બનેલો મર્વ વૃત્તાન્ત ત્હેમને ઘેર ખેડા ખમર પડે એમ યોજના કરશો. ”

ઈંદ્રે ત્હેની બન્ને માગણીઓ કબુલ કરી, અંતે પોતે સ્વર્ગ તરફ ચાલતો થયો રઘુ ઘેર આવ્યો ઈંદ્રની યોજનાથી દ્વિધીપે સર્વ વૃત્તાત પ્રથમથી જાણ્યો હતો, તેથી તેણે પુત્રનો યોગ્ય મત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ પૂરો કર્યો પછી, પોતે વૃદ્ધ થયો છે એમ જાણી ત્હેણે રાજ્યનો સર્વ કાર્યભાર રઘુને સોંપ્યો, અને સુદક્ષિણને સાથે લઈ અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો

હવે રઘુને રાજ્ય મળ્યાથી ત્હેના તેજમા અનેરી વૃદ્ધિ થઈ તે ગુણોમાં પિતા કરતાં જરા પણ ઉતરે તેવો ન હતો, બલકે ત્હેના કરતા સવાયો હતો; આથી સઘળા પ્રજામાં અત્યંત આનંદ ફેલાઈ રહ્યો ગાળ નવીન છે એમ ધારી નીતિનિપુણ અમાત્યોએ ત્હેને સત્-અસત્ અને લાભ-અલાભના માર્ગો બતાવી દીધા પગલું ત્હેની બુદ્ધિ એવી કલ્યાણી હતી કે તે સ્વાભાવિક રીતે જ સન્માર્ગનું | અવલંબન કરતી તે જેમ સન્નજનો પર અનુમદ્ધ કરવામાં તત્પર રહેતો તેમ દોષિત લોકોને દડ દેવામાં પણ સતત તત્પર રહેતો હતો. આથી ત્હેનો યજ્ઞ ધીમે ધીમે એટલો જધો વધ્યો કે ત્હેના શત્રુ-ગાળઓને તે કટકવત્ સાલવા લાગ્યો. ત્હેનાં અનેકાનેક પરાક્રમો

ગીતો અને રાસડામાં ઉતર્યા હતાં. ખેતરમાં ઝાડની છાયા તળે બેસી બેઠેલ સ્ત્રીઓ રધુનાં યશોગાન ગાતી.

હવે રધુરાજ દિગ્વિજય કરવા માટે એક પ્રચંડ સૈન્ય લઈને નીકળી પડ્યો. નગરમાંથી નીકળતી વખતે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ ત્હેને અક્ષતથી વધાવી ત્હેનાં ઓવારણાં લીધાં. હાથીઓ, ઘોડા, રથ તથા મ્હોટું પાયદળ લઈને, ધૂળના ઝોટોઝોટ ઊરાડી આકાશને અધિકારમય બનાવતો તે પૂર્વ દિશા તરફ નીકળ્યો ત્યાં સુભદ્રેશ, બ્રહ્મદેશ, કલિંગદેશ આદિ દેશોને જીતતો સમુદ્રતટ સુધી તે આવી પહોંચ્યો. શત્રુઓ ત્હેનું ભયંકર સૈન્ય અને પરાક્રમ જોઈને નત્ર બની જતા; અને તે પછુ નત્ર બનેલા રાજાઓનો વિનાશ ન કરતાં પોતાનો અધિકાર ત્હેમની પાસે કબુલ કરાવી, ત્હેમને પુનઃ ગાદી પર બેસાડતો પરંતુ જે રાજાઓ ઉદ્ધતપણે અને અભિમાનથી ત્હેની સામે ચતા ત્હેમનો તથા ત્હેમના દેશનો તે સર્વથા ઉચ્છેદ કરતો. માર્ગમાં ઠેકઠેકાણે ત્હેના સૈનિકો બેગા મળી રાત્રે અનેક પ્રકારનો આનંદ કરતા, આથી દિવસનો શ્રમ ત્હેમને લાગતો નહિ.

ત્યાંથી સમુદ્રને કિનારે ચાલતા ચાલતા રધુ દક્ષિણ તરફ આવવા લાગ્યો. કાવેરી નદી ઓળંગી, મલય પર્વત પાસે યઈને રાજ-સૈન્ય આગળ ચાલવા માંડ્યુ. પ્રથમ ત્હેણે પાંડ્ય રાજાનો પરાજય કર્યો, પછી કેરલ દેશ જીત્યો ત્યારબાદ, ત્હેણે ઉદ્ધત થયેલા પારસીક રાજાનો પરાજય કર્યો. પ્રથમ ત્હેની સાથે તુમુલ યુદ્ધ થયું, પણ પાછળથી તે રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે ત્હેને ચરણે આવ્યો. તેથી ત્હેને પુનઃ ગાદીનશીન કરી રધુ આગળ ચાલ્યો. આ પ્રમાણે દક્ષિણમાં સમગ્ર રાજાઓનો પરાજય કરી તે ઉત્તર દિશામાં આવ્યો.

સતત પરિશ્રમથી થાકેલા ત્હેના સૈનિકોએ પ્રથમ સિન્ધુ નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં આનંદમાં કેટલાક દિવસ ગાળી તેઓ આગળ ચાલ્યા અને હૂણુરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી; ત્હેનો નિશેષ

પરાજય કરી, કામ્બોજરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્હેને હરાવી, ત્હેના દેશમાંથી અઢઠક દ્રવ્ય લૂટી આણ્યું સાર બાદ આ મહાન સૈન્ય હિમાલય ઉપર ચઢવા વાગ્યું હિમાવનના શીતળ પવનથી તથા ત્હેના અનેક સુદર દરોથી ત્હેમનો શ્રમ ઉતરી ગયો, અને ચિત્ત પ્રમત્ત થયું નમેરુના શ્વેતોની છાયામાં કસ્તૂરીના મુગધથી સુવાસિત થયેલી શીતળ શિનાઓ ઉપર બેસી સૈનિક લોકો ઉચ્ચ સ્વરે આનાપ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે મઝા કરતા કરતા તેઓ આગળ આત્પા ત્યા ત્હેમને હિમાવનની કેટલીક જગલી જાતો સાથે યુદ્ધ થયું પણ ત્હેમને પોતાના ભયકર શસ્ત્રોથી મ્હાત કરી, રાજસેના પાછી વળી, અને પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશના રાજા તથા કામરુ દેશના રાજાનો માર્ગમાં પગલન કરી ત્હેમની પાસેથી અખૂટ દ્રવ્ય લઈ રઘુરાજ રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો આ રીતે દિગ્વિજય કરીને આણેલી લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવાને ત્હેણે વિશ્વજિત નામે મહાવર કર્યો, ત્હેમાં દેશદેશના રાજાઓને આમત્રી બોલાવ્યા હતા આ યજ્ઞમાં રાજાએ એટલું બધું દાન કર્યું કે ત્હેનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો.

યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ થયા પછી કેટલેક દિવસે વરતન્તુ નામના ગુરુનો શિષ્ય કૌતસ ગુરુદક્ષિણા આપવા માટે રાજા પાસે બિદ્ધા માગવા આવ્યો રાજાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બણી ચથોચિત સત્કાર કર્યો અને આસન પર બેસાડી ત્હેની પૂજા કરી પછી રાજાએ ઋષિ વિશે સમાચાર પૂછ્યા.

‘ હે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જે વરતન્તુ ગુરુ પાસે ત્હમે અભ્યયન કર્યું તે પૂજ્યપાદ ઋષિ કુશળ તો છે ને ? હું ધારું છું કે મહર્ષિના કારિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપમાં કોઈ પણ જાતનું વિધન તો આવતું નથી જ આશ્રમને છાયા તથા કૃણૂક અર્પનાર શ્વેતોની શ્રદ્ધિ તો સારી રીતે થતી જ હશે આશ્રમવાસી પ્રાણિમાત્ર સુખી તો છે ને ? ત્હેમને કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ તો નડતો નથી ને ?

તહમે વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી આચાર્યની સંમતિથી સમાવર્તન કર્યું હશે. હવે તહમારે જગતને ઉપકારક એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો હશે. તહમે વનમાંથી આવી મ્હાર ઘર પાવન કર્યું તે મહાન ઉપકાર કર્યો છે. પરંતુ તહમારા કેવળ આગમનથી મ્હારા મનને સંતોષ થતો નથી, તહમારી આજ્ઞા સાંભળવાને હું ઉત્સુક થઈ રહ્યો છું.”

આ પ્રમાણે રાજનાં વિનયપૂર્વક ઉચ્ચારેલાં વચનો માંભળી કૈાત્સને અત્યંત આનંદ થયો. પરંતુ, રાજાએ સર્વ અંપતિ યત્નમાં ખરચી નાંખી હતી, તથા પૂજની સામગ્રીમાં પણ તહેણે સુવર્ણપાત્રને બદલે માટીનાં પાત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ જોઈ આ સ્નાતક બ્રાહ્મણ નિરાશ થયો. તોપણ રાજાનો આગ્રહ જોઈ તહેણે ઉત્તર આપ્યો :

“ રાજન્ ! સર્વત્ર કુશળ પ્રવર્તે છે. આપ સરખા પ્રતાપી રાજાના શાસનકાળમાં ઉપદ્રવનો કેવળ અભાવ જ છે સૂર્યના પ્રકાશમાં અંધકાર ક્યાંથી હોય ? આપનો ભક્તિભાવ જોઈ મ્હને પૂર્ણ સંતોષ થયો છે. આપના પૂર્વજોથી આપ અધિક છો એમ મ્હારે સહર્ષ કહેવું જોઈએ. આમ છતાં પણ મ્હારા મનમાં એટલો જ ખેદ થાય છે કે હું અનવસરે આવ્યો છું જગતના સત્રાદે હોવા છતાં પણ પુણ્યદાનથી બોહારી લીધેલી આપની અર્કિચ્ચન અવસ્થા ખરેખર વિશેષ શોભી ઉઠે છે. આપ શરદ ઋતુના મેઘ જેવા સ્વચ્છ હોવાથી હું આપની પાસે યાચના કરવા અશક્ત છું બીજા કોઈ દાનેશ્વરીને ખોળી ઠાઠી હું મ્હારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ.” એમ કહી વરતન્તુ-શિષ્યે ઉઠવા માંડ્યું.

પરાભવ કરી, કામ્બોજરાજા ઉપર ચઢાઈ કરી; ત્હેને હરાવી, ત્હેના દેશમાંથી અઢગક દ્રવ્ય લૂંટી આણ્યું. સાર બાદ આ મહાન સૈન્ય હિમાલય ઉપર ચઢવા લાગ્યું. હિમાલયના શીતળ પવનથી તથા ત્હેનાં અનેક સુંદર દર્યોથી ત્હેમનો શ્રમ ઉતરી ગયો, અને ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. નમેરુનાં જુદોની ઊંચામાં કસ્તૂરીના મુગધથી મુલાસિત થયેલી શીતળ શિલાઓ ઉપર બેસી સૈનિક લોકો ઉચ્ચ સ્વરે આહ્વાન કરવા લાગ્યા. આ પ્રભાણે મઝા કરતા કરતા તેઓ આગળ ચાલ્યા. ત્યાં ત્હેમને હિમાલયની કેટલીક જંગલી જાતો સાથે મુદ્દ થયું. પણ ત્હેમને પોતાનાં ભયંકર શત્રોથી મ્હાત કરી, રાજસેના પાછી વળી; અને પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશના રાજા તથા કામરુ દેશના રાજાનો માર્ગમાં પરાભવ કરી ત્હેમની પાસેથી અખૂટ દ્રવ્ય લઈ રઘુરાજા રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો. આ રીતે દિગ્વિજય કરીને આણેલી લક્ષ્મીને સદુપયોગ કરવાને ત્હેણે વિશ્વજિત નામે મહાવય કર્યો; ત્હેમાં દેરાદેરાના રાજાઓને આમંત્રી બોલાવ્યા હતા આ યત્રમાં રાજાએ એટલું બધું દાન કર્યું કે ત્હેનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો.

યત્રની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી કેટલેક દિવસે વરતન્તુ નામન ગુરુનો શિષ્ય કૈાત્સ ગુરુદક્ષિણા આપવા માટે રાજા પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યો. રાજાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણુ જાણી યથોચિત સત્કાર કર્યો અને આસન પર બેસાડી ત્હેની પૂજા કરી. પછી રાજાએ ઋષિ વિશે સમાચાર પૂછ્યા :

“ હે વિદ્વાન બ્રાહ્મણુ, જે વરતન્તુ ગુરુ પાસે ત્હમે અભ્યયન કર્યું તે પૂજ્યપાદ ઋષિ કુશળ તો છે ને ? હું ધારું છું કે મહર્ષિના કાથિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપમાં કોઈ પણ જાતનું વિધન તો આવડું નથી જ. આશ્રમને ઊંચા તથા ફળફૂલ અર્પનાર જુદોની જુદી તો સારી રીતે થતી જ હશે. આશ્રમવાસી પ્રાર્થિમાત્ર સુખી તો છે ને ? ત્હેમને કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ તો નડતો નથી ને ?

પછી માગણ લોકોએ સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓનો ઇતિહાસ મનોરંજક ભાષામાં કહી સંભળાવી ત્હેમની પ્રશંસા કરી. એટલામાં ચોતરફથી નોખત અને સરણાર્ધના અવાજ થવા લાગ્યા, અને દૂરથી દેવકન્યા સરખી ઈન્દુમતી એક સુંદર પાલખીમાં બેઠી મંડપમાં પ્રવેશ કરતી જણાઈ, એક સાથે સેંકડો નેત્રો ત્હેના પર ફરી ગયાં. રાજાઓનાં અંતઃકરણો ક્યારનાયે ત્હેની પાસે પહોંચી ગયાં હતાં, માત્ર ત્હેમના દેહ આસન ઉપર રહ્યા હતા.

ઈન્દુમતી રાજાઓની હાર તરફ ચાલી આવતા, તેઓ અનેક પ્રકારની શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. એક રાજા હાથમાં કમળનો દાંડો લઈ, ત્હેને વિનોદથી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો પોતાની સરળતા અતાવવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા, પોતાનું મનોહર મુખ વાંકું કરીને, ખભા ઉપરથી ખસી ગયેલી અને હાથના કાંડામાં ભરાઈ ગયેલી માળાને ઉંચી નીચી કરવા લાગ્યો. એક રાજા આંખને જરા વાંકી કરી કટાક્ષ નાંખતો પગની આંગળી વડે સુવર્ણનું સિંહાસન ખોતરતો જાણે ઈન્દુમતીને પોતાના તરફ આવવા ઇચ્છારો કરવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા પોતાનો ડાબો હાથ સિંહાસનના હાથ ઉપર મૂકી રહેજ ઉંચો થઈ સાથેના રાજા સાથે મદમદ હાસ્ય કરતો વાત કરવા લાગ્યો. એક યુવાન રાજા હાથમાં કામળ કેતકીપત્ર લઈને પોતાના નખાત્રથી ત્હેને ફાડવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા પોતે છૂતવિદ્યામાં કુશળ છે એમ જણાવવા કમળ જેવા લાલ હાથ વડે રમતો રમતો ખાસા ઉછાળવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા, મસ્તક પર યથાસ્થિત રહેલા કિરીટને, જાણે ખસી ગયો હોય તેમ સમારતો હાથ વડે પંખાળવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે રાજાઓ યથેચ્છપણે અનેક ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા.

એટલામાં ઈન્દુમતી પોતાની સખીઓ સાથે રાજાઓની હારમાં આવી પહોંચી. સુનંદા નામની એક દારપાલિકા એક પછી એક રાજાનું વર્ણન કરી ત્હેનો પરિચય કરાવવા લાગી:—“ આ મહારાજા

પરંતુ, એ મગધ દેશના ગજ છે પોતાની અપાર શક્તિથી તેઓ અપ્રમત્ત પાશન કરી શત્રુઓને મનાવ આપે છે માટે લોકો તેમને પરાંતપ કહે છે તે જરાયર છે પૃથ્વી પર રાજાઓની ખોટ નથી, પરંતુ પૃથ્વીપતિ આજ કહેવાય છે એકડો તારાઓ હોવા છતાં પણ એક ચંદ્રને સીધે જ ગતિ અજવાળી લાગે છે એમણે અનેક યત્નો કરી, તેમના ઇંદ્રને બોલાવી વાગવા ગતીને વિરુદ્ધ ખમા નાખી છે તેમની ગજાની પુખ્તપુર નામે સુંદર નગરમા છે”

શુનન્દાના વચન માલગી ઈન્દુમતીએ ગજ મામુ જગા જોયું અને કંઈ પણ બોલ્યા વિના એક પ્રણામ કરી આગળ ચાલી. શુનન્દા ત્રેને બીજા રાજા મમદા લઈ જઈ બોલવા લાગી. “ આ અગદેશના રાજા કહેવાય છે દેવકન્યાઓ તેમની માથે ઉપભોગ કરવા પ્રાર્થના કરી રહી છે તેમની પાસે કેળવેલા હાથીઓનું એક ન્હોતું મૈત્ર્ય છે નિર્ગમિન્નાસ્પદમેક્ષસ્ય મસ્તિશ્ન્ય શ્રીચ સસ્વતી ચ નૈર્સર્ગિક રીતે જ અનગ અયગ રહેતા લક્ષ્મીદેવી અને મગધવતીદેવી આ મહાગજનાં શુરનમા એક માથે રહે છે હે ઈન્દુમતી દેવી ! તમે પણ કાન્તિમા અને સિદ્ધિ વાણીમા તેમની સ્પર્શ કરી શકો તેમ છે ”

અંગરાજ તરફ એક કટાક્ષ નાખી ઈન્દુમતીએ પ્રતિદારીને આગળ ચાલવા કહ્યું અંગરાજ કાંઈ ગુણ્યન્ય હતો એમ ન્હોતું, તેમજ ઈન્દુમતીને ગુણની પરીક્ષા ન્હોતી એમ પણ ન્હોતું પરંતુ મિત્રવચ્ચિદ્ધિ એક । રચિ રચિમા ફેર પડે છે ।

શુનન્દા એ બીજા ગજ પાસે આવીને ઉભી રહી અને કહેવા લાગી “ આ અવન્તિનાથ કહેવાય છે તેમનું તેજ હમેશા શત્રુઓને અસલ થઈ પડે છે જ્યારે તેઓ કુદ માટે પ્રયાણ કરે છે, તેમ તેમના લયંકર ચતુરગી સૈન્યથી ઉડેલી રજ મામન્તોના કિરીટોને ઝાખા પાડી દે છે તેમની ગજાનીનું નગર અવન્તિ મહાકાલ-જ્યોતિર્લિંગથી બહુ દૂર નથી, તેથી મુખ્યપક્ષમા પણ તેમને

ત્યાં શુકલપક્ષની રાત્રિઓ દેખાય છે. આ યુવાન રાજા સાથે સંબંધમાં બેઠાવાથી સિપ્રાનદીના શીતળ કાંઠા ઉપર આવેલા ઉદ્યાનોમાં વિહાર કરવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે.”

ત્યાંથી પણ સુનન્દાને આગળ ચાલવા જણાવ્યું. તે એક બીજાં રાજા નજીક આવીને જરા લંબાણથી વર્ણન કરવા લાગી :

“પ્રાચીનકાળમાં કાર્તવીર્ય નામે એક પ્રતાપી રાજા થઈ ગયા છે. ભગવાન હતાત્રેયના પ્રસાદથી હેમને યોગની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. હેમને એક હજાર બલિષ્ઠ બાહુ હતા. તે માર્વભૌમ રાજા કહેવાતા. હેમણે અદારે દ્વીપોમાં યજ્ઞના સ્તંભો રોપ્યા હતા. પોતાના યોગિક પ્રભાવથી તે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંદરના વિચારો જાણી શકતા અને કોઈના અતઃકરણમાં અસદ્ વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે તરત કાર્તવીર્ય ધનુષ સાથે ત્યાં હાજર થયેલા જ જણાતા. આ પ્રમાણે હેમણે પ્રજાના માનસિક દોષો પણ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હતા. હેમણે રાવણ જેવાને પણ પોતાના બન્ધનાગારમાં કેદ કર્યો હતો. એવા મહાપ્રતાપશાલી કાર્તવીર્યના વંશમાં આ મહારાજનો જન્મ થયેલો છે. હેમનું નામ પ્રતાપ. ‘સદ્ભૂમી સ્વભાવે ચંચળ છે’ એ સદ્ભૂમીની કલંક-કલિમા એમણે ધોઈ નાખી છે. ક્ષત્રિયકુલશત્રુ મહાપ્રતાપી જામદગ્ન્યનો પરશુ એમના કંઠમાં પુષ્પની માફક પડે છે. અગ્નિદેવ તરફથી એમને એવું વરદાન મળેલું છે કે ‘તમારા નગરને છતવા આવનાર શત્રુને હું સ્વયં બાળીને ભસ્મ કરી દઈશ.’ રાજકન્યા ! જો નર્મદાતટનો આનંદ લૂંટવો હોય, તો મહારાજની માહિમતી નગરીનું બૂથણુ ચાઓ.”

એ રાજા પણ રાજકન્યાને પસંદ પડ્યો નહિ. બીજા રાજા પાસે આવી સુનન્દા કહેવા લાગી :

“આ શૂરસેન દેશના મહારાજા સુપેણુ તેઓ નીપવંશના કહેવાય છે. પોતાનો પવિત્ર આચારથી તેઓ ઉભય કુળના દીપક થઈ

ગા છે તેમના યોગ્યતા પૃથી ઉપર ભાગ્ય મળે છે છે એક
 નદિ, પગ સ્વર્ગના સર્વ-શિખરે ઈશ્વરમાં હિંચ સરે ન
 છે તેમના પ્રતાપી તેની અનુષ્ઠા શીતળા તેમના રાજ્યનમ
 પ્રસરી ગદી છે, ત્યારે તે જ તેની અમલ સગી સુગુમા ભર્મ
 ન્ધ છે તેમના અનુપરની ગાંધીઓ ત્યારે યમુન મા વિદાર કરે છે,
 ત્યારે તેમના અનુ ઉપર સ્વેચ્છા ચદનથી યમુન પ્રવાહનો એક
 ભાગ સ્વેન બની ભવ છે ગરુડના ભયથી નદાસી અગી યમુનના
 ગદેનાગ કાલિનામે આવેને એક તેજસ્વિ મણિ પહેરી ત્યારે મુખે
 ગાળ બદાર નીકળે છે, ત્યારે કૌસ્તુભ પાંચુ કંગાઠા કૃષ્ણને પછી
 સન્નિવાવતી હશે ' હે દેવિ ! આવા રાજને મેગવરાધી વૃન્દાવનની
 દગિયાળી ભૂમિમા વિદ્યાર કંવાનુ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે ત્યા ગોવર્ધન
 પર્વતની શુશ્રોમા શીતળ સિદ્ધાઓ ઉપર આરામ પેતા લેતા મોગ-
 પદ્મીના કંગાધુભ નૃત્ય લેવાનો દ્વારો લેવાશે."

તે ગાળને પછી પડતો મૂકી ગજકન્યા આમળ ચાલી ત્યા આવી
 સુનન્દાએ પોતાનું વર્ણન ચવાબુ

"આ મહારાજ હેમાચલ એ કલિંગદેશના ગાળ છે એમની
 સત્તા નીચે મહેન્દ્ર પર્વત અને મહાસાગર આવેલા છે પ્રાત કાળમા
 પોતાના ગજીર ખનિથી મહાસાગર તેમને નિદ્રામાંથી જગાડે છે
 સમુદ્રતટે આવેલા તાડવનમા, શીતળ મદમદ પદ્મીઓમા આ
 મહારાજ માથે વિહાર કરવો એ જીવનની એક લ્હાણુ છે '

ત્યાથી પછી ગજકન્યાએ પ્રતિહારીને આમળ ચાલવા કહ્યું તેઓ
 એક બીજા રાજા પાસે આવ્યા સુનન્દાએ પોતાનું કથન સાર કર્યું

ઈન્દુમતી બહેન ! આ પાંડવ દેશના રાજા તેમની ગજધાનીનું
 તમ ઉરગપુર છે તેમણે શરીરે હરિચદનનો સુગંધ લેપ કર્યો છે,
 ને ખભેથી પગ સુધીનો લાળો હાર પહેર્યો છે તેથી તેમની
 આકૃતિ ઉદય પામતા સૂર્યથી દેહીપ્રમાન થયેલા શિખરવાળા અને
 પાણીના વહેતા ઝરણવાળા પર્વતરાજ જેવી લાગે છે વિન્ધ્યાચળની

વૃદ્ધિને અટકાવનાર અને સમુદ્રને સમગ્ર પી જનાર અગત્ય મહર્ષિ આ મહારાજા ઉપર પ્રેમ રાખી એમના અશ્વમેધ યજ્ઞોને અંતે સ્નાનની કુશળતા પૂછવા આવે છે. શંકર પાસેથી બ્રહ્મશિરસ નામનું તેજસ્વિ અશ્વ મેળવીને લંકાધિપતિ રાવણ ઈંદ્રને જીતવા જતો હતો, તે પહેલાં ત્રેને પાંડવરાજા સાથે મંથિ કરવી પડી હતી. મલયભૂમિમાં ચઢન અને એલચીનાં વનોમાં આ મહારાજા સાથે વિહાર કરવાનું બાળ્ય તદ્દમને પ્રાપ્ત થાઓ. રાજા શરીરે સ્વામ છે, તદ્દમે ગોરાચન જેવાં ગોરાં છો, એટલે તદ્દમારો સંબંધ મેધ અને વિષ્ણુના સંબંધ જેવો પરસ્પર શોભામાં વૃદ્ધિકર થશે. ”

એ રાજા પણ ઈન્દુમતીને પમંદ પડ્યો નહિ

આ પ્રમાણે સંચારિણી દીપશિલ્પેવ રાત્રી—રાતે ઝગમગ ચાલતી દીવાની જ્યોત જેવી *ઈન્દુમતી જે જે રાજાઓની પાસે યજ્ઞને આગળ જતી તે તે રાજાના મહેની લાલી જણે તે સાથે જ લઈ જતી હોય એમ લાગતું. આમ ચાલતાં ચાલતાં તે સખીઓ સાથે રધુપુત્ર અંજની સમક્ષ આવી પહોંચી ‘ખીળ રાજાઓના જેવી આપણી પણ ગતિ થશે કે શું?’ એમ ત્રેના મનમાં ચિંતા થવા લાગી. એટલામાં ત્રેના જમણા હાથે નકારમાં ઉત્તર આપ્યો

અંજને જોઈ ઈન્દુમતીના હૃદયપ્રદેશમાં એક અદૃષ્ટ ભાવનો સચાર થવા લાગ્યો. ચતુર મુનન્દા આ મર્મ સમજી ગઈ અને વિન્તારપૂર્વક અંજનું વર્ણન કરવા લાગી.

“ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં કંકુત્સ્થ નામના એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયા છે, તદ્દમના નામ ઉપરથી ઉત્તર કોસલના રાજાઓ ‘કંકુત્સ્થ’ કહેવાય છે.

એક વખતે એ મહારાજા ઈંદ્રને બળદ બનાવી પોતે ભગવાન શંકરની માફક ત્રેની ખૂંધ (કકુદ્) ઉપર બેસી અસુરોનો મંહાર કરવા ગયા હતા, ત્યારથી તદ્દમનું ઉપનામ ‘કંકુત્સ્થ’ એમ રૂઢ થયું.

* ઈન્દુમતીને ચાલતી દીવાની જ્યોત સાથે સરખાવી જે અલૌકિક ઉપમા સાધી છે તે પરથી કાલિદાસને “દીપ શિખા-કાલિદાસ” એમ કહે છે.

સ્વર્ગપતિ ઇન્દ્રરાજ્ય ત્હેમને પોતાના આસન પર બેમાટી હંમેશાં મત્કારતો. એ પ્રખ્યાત વંશમાં દિલીપ નામે રાજ્ય ચર્ચિ ગયા છે. ત્હેમણે ઇન્દ્રની ઈર્ષ્યા દૂર કરવા ખાતર જ પોતાનો સોમો યજ્ઞ અપૂર્ણ રાખ્યો. દિલીપ રાજ્યના શાસનકાળમાં માર્ગમાં પડેલી મત્ત સ્ત્રીઓના વસ્ત્રને વાયુ સરખો હલાવી ચક્રનો નહિ, તો પછી માણસની ચક્રિતનું તો કહેવું જ શું ? એવો એમનો પ્રનાય હતો. ત્હેમના પુત્ર રઘુરાજ્ય કાવ ગાદી ઉપર છે. એમણે દિગ્વિજયમાંથી આણેલી સર્વ સંપત્તિ વિશ્વ-જિત્ત યજ્ઞમાં વાપરી પોતાની ઉદારતા સિદ્ધ કરી છે. ત્હેમનો યજ્ઞ જો ત્રિશામાં એટલો પ્રમરેલો છે કે ત્હેની મર્યાદા બાધવી કેવળ અશક્ય છે. જેમ ઇન્દ્રને જન્મન્ત, તેમ રઘુરાજ્યને અન્ન થયા. આ મામે બેઠેલા રાજકુમાર અન્ન છે. કુળમાં, કાન્તિમાં, ધૌરનમાં અને અન્ય અનેકા-નેક યુગ્મોમાં ત્હેમો બન્ને સરખાં હો, માટે રત્ન સમાગચ્છતુ કાશ્ચન્નૈન । સુવર્ણમાં મણિને જડવા હો. ”

સુનન્દાનાં કામળ વચન સાંભળી, ઈન્દુમતીએ પ્રમત્ત દષ્ટિથી પથ્થુ રૂગાર-લજ્જાયુક્ત એક કટાક્ષ અન્ન ઉપર ફેંક્યું ત્હેના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાવા લાગ્યો, અને ગેમાંચરપે ત્હેનાં બાહ્ય દર્શન થયાં. મખીઓએ ત્હેની પ્રેમાળ દષ્ટિ ઓળખી લીધી, અતે મશ્કરી ખાતર ત્હેને કહ્યું : “ બહેન ! હવે ચાલો આગળ. ” ઈન્દુમતીએ ઉત્તર ન આપતાં ત્હેમના તરફ એક કુટિલ દષ્ટિપાત કર્યો, અને દાસીના હાથમાંથી વરમાળ લઈ અન્નના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. ‘ આ કેવળ પુષ્પમાળા જ નથી પરંતુ સ્વયં ઈન્દુમતીનું હસ્તાર્ધિગન છે ’ એમ અન્નને લાગ્યું.

વરમંડપમાં બેઠેલા રાજાઓ મિવાય, સર્વ કેઈ મનમાં બોલવા લાગ્યું : “ વાહ ! જોડી તો બરાબર પસંદ ચર્ચિ છે. બાણે ચંદ્ર અને ચંદ્રિકા ! ”

આ પ્રમાણે સ્વયંવરનું કાર્ય સંપૂર્ણ થવાથી વરકન્યાનો વરઘોડો સ્વયંવર મંડપમાંથી શહેરમાં આવવા નીકળ્યો. આ નવદંપતીને જોવા

જળાઓ, અટારીઓ, બારી બારણાં સર્વસ્થળે લોકાની ઠઠ જમી ગઈ હતી. નિશાન, ડંકા, વાજાં અને સરણાઈઓના અવાજ સાંભળીને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પોતપોતાનાં કામ પડતાં મૂકીને વરકન્યાને જોવા આવતાં : વરઘોડાનો અવાજ સાંભળતાં જ ચોટલો વાળવા બેઠેલી એક સ્ત્રી એકાએક ઉઠી અને હાથમાં વાળની લટો ઝાલીને બારીએ આવી ઉભી રહી બીજી એક સ્ત્રીના પગે દાસી અળનો ચોપડતી હતી; ત્હેણે સરણાઈનો રણકાર સાંભળીને એકદમ પોતાનો પગ ખેંચી લીધો અને લાલ પગલાં પાડતી પાડતી જોરથી બારી તરફ દોડી. એક સ્ત્રી એક આંખમાં સૂરમો આજી બીજી આંખમાં આંજવા જતી હતી, એટલામાં તુરંતનો નાદ સાંભળતાં તે હાથમાં સૂરમાની સળી લઇને જ બારણા તરફ દોડી અને બહાર જોવા લાગી એક બીજી સ્ત્રી જેવી ઉઠીને દોડવા લાગી કે તરત જ ત્હેણે પહેરેલા લૂગડાની ગાંઠ છૂટી ગઈ. તે બાંધવા ઉભી ન રહેતાં, લૂગડું હાથમાં ઝાલીને જળાવા આગળ જઈ એકી ટશે બહાર જોવા લાગી. એક સ્ત્રી મોતીની સેર પરીવતી હતી; તે આ વરઘોડાનો અવાજ સાંભળીને જેમ જેમ બારણા તરફ દોડતી જાય, તેમ તેમ ત્હેની સેરમાંથી એક પછી એક મોતી ગરતાં જાય આખરે તે બારણા આગળ પહોંચી, ત્યારે ત્હેના હાથમાં ફેવળ દોરો જ રહી ગયો આ પ્રમાણે જળાયાં તથા બારી બારણાંમાં ગાંડાતુર લોકાની મેદની જમી ગઈ

વરકન્યાનું જોકું નીહાળી સર્વને આનંદ ઉપજતો કેટલીક સ્ત્રીઓ પરસ્પર કહેવા લાગી : “ રાજાઓનાં માગતો તિરસ્કાર કરી ઇન્દુમતીએ સ્વયંવર કરાવ્યો એ ઠીક જ કર્યું બન્ને ૨૫, ગુણ, વયમાં સમાન છે. જે વિધાતાએ આ બન્નેનું જોકું ન રચ્યું હોત, તો એણે આપેલી રૂપસંપત્તિ વૃથા જાત, તથા આવું અનુપમ સૌંદર્ય પેદા કરવામાં ત્હેને પડેલો શ્રમ પણ નકામો જ જાત. આ દંપતી મર્વ રીતે રતિ અને મદન જેવાં લાગે છે. આટલા બધા રાજાઓ-માંથી ઇન્દુમતીએ આ જ રાજકુમારને પસંદ કર્યો એથી એમ લાગે

છે કે ખરેખર મન પૂર્વજન્મની પ્રીતિને પીછાણી શકે છે. " આવી રીતના અનેક વાર્તાલાપો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રીતે માલગત્તા નવદંપતી રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યાં.

રાજમહેલમાં લમની તૈયારીઓ પૂર ઠાકમાં આવી રહી હતી. હાથી ઉપરથી ઉતરીને વરકન્યા લમમડપમાં ગયાં. ત્યાં તહેમણે મધુપર્ક મદણ કરી રાજાએ આજેલા રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યા અને અમિકુંડ સમીપ સુવર્ણ સિંહાસનપર તેઓ બેઠાં હતાં કેટલીક ક્રિયાઓ થયા પછી રાજપુરોહિતે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો. હસ્તમાં હસ્ત પડતાં એકને રોમાંચ, અને ખીળતે સ્વેદનો અનુભવ થયો. બન્નેના મુખ ઉપર લજ્જાના શેરડા પડ્યા. પછી અમિની પ્રદક્ષિણા કરાવવામાં આવી. સાગ બાદ સિંહાસન પર બેઠેલાં વરકન્યાને સ્નાતકો, શ્રૌલાગ્યવતી આધેડ વયની સ્ત્રીઓ, તથા સર્ગા સહોદર સાથે વિદર્ભરાજા આવીને અદન-અક્ષતથી વધાવ્યાં. પછી, આવેલા સર્વે અન્ય રાજાઓની પણ એક પછી એક યથાચોગ્ય સત્કારપૂર્ણ યર્ષ, એટલે તેઓ ઉપર ઉપરથી હસવાનો અને આનંદનો ડોળ કરીને ચાલતા થયા, અને સહેજ જહાર કેટલેક દૂર જઈ અજ પાસેથી કન્યા પડાવી લેવા માટે ટોળે ચઢ પડાવ નાંખી રહ્યા.

શુભ દિવસે જોઈને રાજાએ પોતાનાં બહેન બનેલીને વળાવ્યાં અને થોડેક સુધી પોતે સાથે ગયો. ત્રણ રાત્રિ તહેમની સાથે રહીને તે પોતાના નગર તરફ પાછો ફર્યો ત્યાર પછી અજ કેટલેક દૂર ગયો એટલે માર્ગમાં પડાવ નાખી પડેલા રાજાઓને તહેણે જોયા. રૂઢના હાથે હાર ખાવાથી આ રાજાઓને મૂળ વેર તો હતું જ, વળી અજને કન્યા મળવાથી તહેમાં શુદ્ધિ યર્ષ. તેઓ અજનો માર્ગ ટેકીને બેઠા હતા. રાજકુમારે તહેમને બાજુએ હટી જવા જણાવ્યું. તહેમણે ના પાડી, તેથી બન્ને વચ્ચે એક તુમુલ્લ મુદ્દ થયું. પ્રથમ તો અજના સૈન્યનો ધણો ખરો ભાગ કપાઈ ગયો, તેથી એમ લાગતું કે અજનો પરાભવ થશે. આથી તહેનો ક્રોધ અતિશય ઉછળી

આવ્યો અને થોડા સૈનિકો સાથે પણ તે શત્રુસેના પર તૂટી પડ્યો. શત્રુ રાજાઓએ તહેને લગભગ ઘેરી લીધો અને સખત મારો ચલાવવા માંડ્યો. અહીં અજો પોતાનું ખરેખરું પરાક્રમ દાખવ્યું. એકલે હાથે તહેણે શત્રુઓને હંફાવવા માંડ્યા. પરંતુ તહેમની સંખ્યા વિશેષ નીધને તહેણે પ્રિયંવદ ગન્ધર્વે આપેલા અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, જેથી સર્વ રાજાઓ ઉંઘમાં પડ્યા હોય એમ થઈ ગયા. અજો વિજયનો શંખ પુકેયો, અને કન્યા પડાવી લેવા આવેલા રાજાઓની લાચાર સ્થિતિ ઇંદુમતીને બતાવી.

આ પ્રમાણે સર્વનો પરાજય કરી પત્ની સાથે રાજકુમાર અજ પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. રધુએ બહુ માનવપૂર્વક ઇંપતીનો સત્કાર કર્યો, અને તહેમને રાજ્ય સોંપી પોતે અરણ્યવાસ કરવા માટે આદ્યો ગયો.

હવે અજરાજ ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યો. તહેના સમયમાં લોકોને કાર્ષ્ઠ જાતનો અસંતોષ ન હતો: તેમ રાજા તરફ કાર્ષ્ઠનો પ્રેમ પણ ઓછો ન હતો. કેટલોક વખત આમ પસાર થયા પછી ઇંદુમતીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. તહેનું નામ દશરથ પાડવામાં આવ્યું. તે પ્રસંગે રાજાએ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે દાનપુણ્ય કર્યા.

એક વખતે અજરાજ પોતાના નન્દન નામના ઉદાનમાં પત્ની સાથે વિહાર કરતો હતો. તે સમયે દક્ષિણ સમુદ્રના તટ ઉપર આવેલા ગોકર્ણેશ્વર મહાદેવની ઉપાસના કરવા માટે વીણાપાણિ મહર્ષિ નારદ આકાશમાર્ગે જતા હતા. તહેમની મહતી નામની વીણાની ટોચ ઉપર સ્વર્ગીય પુષ્પોની એક માળા બાધેલી હતી પવનના મપાટાથી આ માળા વીણા ઉપરથી ઉડી અને નીચે ઉદાનમાં બેઠેલી ઇંદુમતીના સ્તન ઉપર આવીને પડી. માળા પડતાંની સાથે રાણી અચેતન થઈને પડી, અને થોડી ક્ષણમાં જ મરણ પામી. રાજાએ તહેનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લીધું, અને તે વાયુ દોળવા લાગ્યો. પણ મૃત્યુ પામેલી રાણી હવે ક્યાંથી ઉઠે ? આખરે રાજાએ નિરાશ થઈ મુક્તકંઠે રડવા માંડ્યું :

અજ વિલાપ

(ચિત્તદિણી વત)

- કમ્પ્લેક્સ રૂપે છુટે મુખે, રડતા ધીરજ સૌ છુટી ગઈ,
પિત્તળે તપી લોક તો પછી, ક્યમ રે' ધીરજ કહો મનુષ્યની ! ૧
- " કુસુમો કદિ અમ વાગતા, પળમા પ્રાણ દરે અરે " કહી
" વિધિ તારે હોય આપવા, ન જને સાધન શું કહો પછી ? ૨
- " અમવા મૃદુ વસ્ત્રને ઢલે, મૃદુ વસ્ત્રે યશી હાથ સર્વદા,
" તિમ્મ પદ્મિનીને પયા ઢલે કુસુમે તેમ ઢલ્લી અરે ! પ્રિયા ૩
- " જીવેણ જ માળ હોય આ, હણી જેણે પટાણી માહરી,
" હાથને દહાયે પછાડતા, મુજને શે હાથથી હવે નથી ? ૪
- " પછ ભાવિ ન અન્યથા જને, પ્રભુ ઈચ્છા જળવાન હોય છે,
" વિષ અમૃતરૂપ રે' જની, પળમા અમૃત ગેર થાય છે ૫
- અથવા મુજ હીનતા પથી, કૃતમાળા મઈ વળની પછી,
" ન હર્યો તરૂંપ દેહ આ, પણ છેડી મૃદુ પુષ્પવેણા ૬
- " કરતી નહિ કોય ય પ્રિયે ! મુજ થાતો અપરાધ એ કહી,
" ક્યમ આજ વિનાપરાધ ય નથી બોલાવી જવાળ આપતી ? ૭
- " રાઠ ધૂર્તરૂપે શુચિસ્મિતે ! મન તારે વસવાઈ નહીં કુ
" પરગોઠ ક્યા વિના મને, નહીં પાછી વળવા સિધારી ય ૮
- " ગયું જીવન ન્હાણી સાથ ય, ક્યમ પાછું વળ્યું છોડી એહને ?
" હૌધી હાથથી ન્હોતી આવતા, ખમણે હું ખનિવેદના હવે. ૯
- " મુરતશ્વમના કપાળથી, હાથ તો જિન્દુ મુકાવણ નથી
" ગઈ તેમ છતાં વિરાગી ય મિત્ર જે ભચરતા સરીરની ૧૦
- " નથી અપ્રિય ત્હારે જે કશું મનથી, તોય ય ભય શું તણ ?
" પૃથિવીપતિ નામનો છતાં, રતિ આરી ટુનગા વસી હાથ ૧૧
- " ભમરા સમ રચામ કુન્દમે, મુલતા કામળ પુષ્પથી ભર્યા
" પવને કરબોઠ ! હાલતા ટુન જીભા તણી આરા આપતા ૧૨
- " હર નગી વિષાદ માહરી, સહુણી ! જેજ હવે ઘટે ત્હને
" વન-ઓપધિ જેમ રાત્રિએ, રુકિ અમારે દિમાદિગુ હરે ૧૩

- “ સુલતાં! મૃદુ કન્તલો ભર્યું, મુખ નિ.શબ્દ મૃગાક્ષિ ! તાહરે;
 “ ભ્રમરસ્વરશ્રવ્ય પદ્ય શું, પ્રજાને અંતર દેખી માહરે. ૧૪
 “ શશિને રજની; ફરી મળે, ચક્રવી તેમજ ચક્રવાકને;
 “ ગણી એમ, વિચાર એ સહે, ક્યમ બાળે મરતા ન હુ મદને ? ૧૫
 “ મૃદુ પદ્મવ પુષ્પસેનમાં, ખુશતા કામળ અંગ તાહરે;
 “ ક્યમ અસિ હુ સાખરો અરે ! વદ વામોર ! સુતા ચિતા વિષે ? ૧૬
 “ સુતિ દેખી ફરી ન ઉઠવા, સખી એકાન્તની તહારી મેખલા,
 “ ગતિ તહારી વિવાસી તટતા, યદ નિ.શબ્દ વિરામિ સાથ, હા ! ૧૭
 “ મદમ થર ચાલ હ સીમા, મૃદુ મીઠો સ્વર કાઢિલા વિષે;
 “ હરિણી મહિં લોલ દૃષ્ટિને સુલટી વેળી વિષે વિલાસને. ૧૮
 “ થઈ ઉત્સુક સ્વર્ગમાં જતા, મુજ અર્થે શુભ આમ તહે ધર્યા;
 “ વિરહે ભર્યું દુઃખભારથી, મન ધારી શકરો ન તે પ્રિયા. ૧૯
 “ સહકાર તથા પ્રિયગુની, જુમતી સુદર ભેઠ બાધિને;
 “ અધુર સુકી લગ્ન એમતું, ન ઘટે ચાલી જવું પ્રિયા ! તહને. ૨૦
 “ તુજ હાથથી દોહદો પુરી, નવલા પુષ્પ અરોહ આપરો;
 “ ક્યમ ભૂખણ એવું કેરાનું, અરપારો મરણક્રિયા વિષે ! ૨૧
 “ સ્મરિ નૂપુરશબ્દથી ભર્યો, અરણસ્પર્શ સુગારિ ! તાહરો,
 “ કરતો કુસુમાશ્રુ વર્ષિને, સશુભી ! શોક અરોહ ક્યારનો. ૨૨
 “ મુજ સાથ શુથી બહુવની, તુજ નિ ચાસ સમાન મહેક્તી;
 “ અધુરી મુકી આમ મેખલા, ક્યમ હુ કિન્નરકદિ ! કે' સુતી ? ૨૩
 “ સખીઓ મુખદુ ખમાનિણી, સુત ઇ બાળ શશાક શો હથ;
 “ પ્રીતથી અતુરકત હુ છતા, ક્યમ ચાલી મહ, સર્વને ત્યથ ? ૨૪
 “ ગદ ધીરજ, મૌજ પરવરી, જાતુ ઉત્સાહ વિનાની સૌ યઈ;
 “ અથુ ગાન, વિનોદ બહાવના, સખિ સૂની ! મુખસેજ આ યઈ. ૨૫
 “ શહિણી, શહની સચિવ, ને પ્રિયશિષ્યા મધુરી કળાની હુ;
 “ યઈ નિર્દય આજ મૃત્યુએ દરતા શું નથી માહર હર્યું ? ૨૬
 “ મધુર મધુ, માહરા મુખે, અરપેલુ મહિરાક્ષિ ! પી પાજ,
 “ ક્યમ પીરા તું આંસુથી ભરી, પરલોકે વસિને જ્યાંજાવિ ? ૨૭

* શૃદ્ધિની લલિત સર્વો વિષ્ય પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલ્યાણી !

કરુણાવિમુચ્ચેન મલ્લુના દરતા ત્વા વદ કિં ન મે હતમ્ ॥

“ વિભવો જલુ ઇ છતાં પ્રિયા ! કૃત્ત્વ રૂપે ર્જ જવાથી તે થયા,

“ નયિ મોહ રહ્યો કરા વિષે, વિષયો સૌ વિવરૂપ ચૈ રહ્યા ” ૨૮

કરુણાર્મ ભર્યા વિલાપથી, રડતા ઠોસવજૂષ સાબળી,

રડવા તરુવદ લાગિયા, વરસાવી મધુ-અમ્લ આખથી ૨૯

આ પ્રમાણે રાજાને અત્યંત કરુણ વિનાશ સાબળીને બેગા થયેલા રાજપુરુષો અને અન્ય પ્રજાજનોને પણ અતિશય ખેદ થયો ત્હેમણે રાજાના અપમાયી રાણીના રામને ઉપાડી લીધું અને ચંદન કાઢથી ત્હેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તેઓ રાજાને શહેરમાં લાવ્યા અને શત્રુ પડેલા રાજમહેનમાં લઈ ગયા કાઈ પણ રીતે અમરનો શોકાગ્નિ શાત થયો નહિ, ત્યારે ત્હેમણે વસિષ્ઠમુરુને ખમર આપી આ વખતે વસિષ્ઠ યજ્ઞમાં બેઠા હતા, તેથી ત્હેમણે એક શિષ્ય સાથે અતિમોઘક સંદેશો કહાવ્યો તે શિષ્યે આવીને રાજાને નમ્રપણે મોઘ આપ્યો —

‘ રાજન્ ! શુરુજી આપના રોમ્બુ કારણ જાણી જલુ ખિન્ન થયા પરંતુ તેઓ યજ્ઞકાર્યમાં રોકાયેલા હોનાથી હાનમાં આપની પાસે આવી શકે તેમ નથી તેથી ત્હેમણે બે રાખ્દો કહેલા માટે મ્હને મોકલ્યો છે તે સાબળવા કૃપા કરો શુરુજી ત્રિકાળદર્શી છે એ આપ જાણો છે તેથી ત્હેમણે ઈન્દુમતીજ્હેનનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત રાનુદષ્ટિથી જાણી આપની સાતવના માટે કહેવડાવ્યો છે એક વખતે તુલુબિન્દુ નામના ઋષિએ એવી ભયંકર તપશ્રય કરી કે ઈંદ્રને પોતાના પદ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ તેથી ત્હેણે હુરિણી નામની એક અપ્સરાને મહર્ષિના તપમાં ભગ પાડવા માટે મોકલી આ અપ્સરાએ તપસ્વીના સમક્ષ અનેક પ્રકારના શૃંગારિક હાવભાવ કરવા માડ્યા આવી રીતે પોતાના તપમાં ભગ પાડવાનો પ્રયત્ન કરાતો જોઈને ઋષિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો તેથી ત્હેમણે ‘સ્વર્ગોચ મની પૃથ્વી પર પડ’ એવો અપ્સરા ને શાપ આપ્યો શાપથી ભયભીત થયેલી હુરિણીએ ઋષિના ચગલુમાં મસ્તક મૂકી રડતા રડતા જણાવ્યું ‘મહારાજ’ મ્હે આપનો અપરાધ કર્યો છે એ કશું ન છે, પરંતુ હું સ્વતંત્ર નથી, ઈંદ્રના

આદેશથી હું આપની પાસે આવી હતી, તો આપ આ મૂઠ બાળાનો અપરાધ ક્ષમા કરો. ’

“ અપ્સરાનાં કરુણ વચનો સાંભળી ઋષિનો ક્રોધ શાંત થયો. તેથી ત્હેના પર અનુમત્ત કરવા ત્હેમણે કહ્યું: ‘ હરિણી ! મહારા શબ્દો હવે પાછા ફરે તેમ નથી. પરંતુ જા, એટલું યશ કે જ્યારે તું માનુષી રૂપમાં હોઈશ ત્યારે સ્વર્ગીય પુષ્પના દર્શનથી મ્હે’ આપેલો શાપ નિવૃત્ત થશે અને તું પાછી સ્વર્ગમાં આવી જઈશ ’

“ આવી રીતે શાપ પામેલી હરિણી અપ્સરા તે આપની રાણી ઈન્દુમતી. તે આપની સાથે કેટલોક સમય રહી હવે પોતાના ધામમાં સિધાવી છે. તો ત્હેને માટે ખાલી શોક કરવો છોડી દો અને સ્વસ્થતાથી પૃથ્વીનું પાલન કરો. જગત્માં દુઃખ કેને નથી આવતું ? જન્મ્યાં તે સઘળાં જીવતાં હશે ? આપ તો વિદ્વાન્ છો, શાસ્ત્રના અભ્યાસી છો, એટલે આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી. રુદન કરવાથી હવે ઈન્દુમતી મળે એમ છે ? ત્હેની પાછળ મરવાથી પણ તે મળી શકે એમ નથી; કારણ સર્વની ગતિ સ્વકર્માનુસાર થાય છે. મરણ તો સર્વને માથે સર્જ્યું છે. જે થોડો ધણો વખત માણસ જીવી લે છે એ જ બહુ છે એમ હું તો ધારું છું * સગાંસબંધીના મરવાથી મૂઠ લોકોને દુઃખ થાય છે, પણ વિદ્વાનો તો ‘લક્ષ્યં થયુ લાંગી જન્મજ’ એમ જ માને છે, માટે મહારાજ ! પ્રાકૃત જનની માફકે શોક મૂકી સંયમ ધારણ કરો. આપ જેવાને આમ શોક કરવો જાજે નહિ. જો પવનના જોસથી ઝાડ અને પર્વત બન્ને હાલવા મૂકી જાય, તો એ બેમાં તફાવત શો ? ”

આ પ્રમાણે ઋષિકુમારનાં વચન સાંભળી, અજ રાગનો તાત્કાલિક શોક દૂર થયો; પરંતુ ત્હેના અંતરમાંથી વિરહવ્યથા કદી પણ દૂર થઈ શકી નહિ. ગમે તેમ કરી, બાળ દશરથને મ્હોટો કરવામાં

* મરણ પ્રકૃતિઃ શરીરિણા વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે ત્રુપૈઃ ।

દળમપ્યવતિષ્ઠતે શ્વસન્યદિ જન્તુર્નનુ લામવાનસૌ ॥

તેણે આઠ વર્ષ ગાળ્યા. હવે, દશરથ કૃત્યટોપ પહેરી શકે એવો થયો હતો. આ વખતે અંજના શરીરમાં અમાધ્ય રોગે ધર ધસી હતું, તેથી હવે તે ગંભીરથી કટાણી ગયો હતો. તેણે દશરથને રાજગાદી સોંપી અને પોતે ગંગા અને ભરૂં નદીના મગમ આગળના તીર્થપ્રદેશમાં રહી પ્રાયોપવેગન* કરી મૃત્યુ પામ્યો.

* 'પ્રાયોપવેશન' એટલે કોઈ ખલુ જાતનો ખોરાક લીધા વિના શરીર ને સૂકી નાખી તેનો ત્યાગ કરવો. મહારોગી અને મહાપાતકીને માટે આ વિધિ શાસ્ત્રમાં જણાવેલો છે, માટે તે આત્મધાત કહેવાતો નથી સરખાવો.

સમાસકો ભવેશ્ચ પાતકૈર્મહદાદિભિ ।

દુશ્ચિકિત્સૈર્મહારોગૈ પીઢિતો વા ભવેશ્ચ ય ॥

સ્વયં દેહવિન્યાસસ્ય કાલે પ્રાપ્તે મહામતિ ।

આવ્રક્ષાણ વા સ્વર્ગાદિમહાપલ્લગ્નિગીપથ ॥

પ્રવિરોજ્જ્વલનં દીપ્તં કુર્યાદનશનં તથા ।

એતેષામધિકારોઽસ્તિ નાન્યેષાં સર્વજન્તુષુ ॥

નરાણામથ નારીણાં સર્વવર્ણેષુ સર્વદા ॥

×

×

×

યપાકર્ષણિત્થિર્લેહસ્મિન્દેહત્યાગ કરોતિ ચ ।

તસ્યાત્મપાતદોષો ન, પ્રાપ્તવારીપિતાન્યપિ ॥

પ્રકરણ ૪ થું : દશરથ

હવે દશરથ રાજા પ્રધાનોની મદદથી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. તેના શાસનથી પ્રજા સતુષ્ટ રહેતી, અને દિનપરદિન તેની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં કરતી રાજાને ખાસ કરી કાઈ પણ જાતનું બ્યસન ન હતું, માત્ર મૃગયાનો અતિશય શોખ હતો. એ કળામાં તેણે એટલી બધી પ્રતિભા મેળવી હતી કે લક્ષ્યને પ્રત્યક્ષ નોંધ્યા વિના માત્ર તેનો અવાજ માલખાને તે તેને વીધી શકતો.

એક વખતે, પ્રધાનોને રાજ્યકારભાર સોંપી, રાજા મૃગયાવિહાર કરવા નીકળ્યો. તેણે શિકારી કૂતરાઓ, શિકારીઓ અને પારધી-ઓનું એક ટોળું પહેલેથી અરણ્યને ઘેરી લેવા માટે મોકલ્યું, અને પાછળથી પોતે ધનુષ તથા તીક્ષ્ણ બાણોનું લાથુ લઈને ગયો. વનમાં કેટલાક દિવસ સુધી તેણે હરણ, વરાહ, વાઘ, સિંહ આદિ અનેક જાતનાં પ્રાણીઓનો શિકાર કર્યો એક દિવસે તેણે એક ચપળ હરણને લક્ષમાં રાખી તેની પાછળ ઘોડાને મારી મૂક્યો. ઘોડો એટલો જલદી દોડ્યો કે રાજાના સઘળા સાથીઓ પાછળ પડી ગયા, અને ઘોડો જાતે પાણી પાણી ચર્ષી ગયો તેના મુખમાથી શીશુ નીકળવા માંડ્યું. આમ છતાં પણ હરણ તો હાથમા આવ્યું નહિ, અને ઘોડો દૂર તમસા નદીના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યો. રાત્રિનો અંધકાર પ્રસરવા માંડ્યો હતો ત્યાં દૂરની ઝાડીમા નદીના પ્રવાહમાથી ધરધર અવાજ રાજાના કાન પર પડ્યો. રાજા શબ્દવેધી હોવાને લીધે,

તેણે ‘આ અવાજ પાણી પીતા કાષ્ઠક હાથીનો હશે’ એમ ધારી તે તરફ બાણ છોડ્યું. મુદ્ધ સિવાય અન્યત્ર હાથીને મારવો એ રાજ-ઓને માટે પાતક છે એમ શાસ્ત્રવચન જાણવા છતાં પણ રાજાએ હાથીનો અવાજ જાણી બાણ છોડ્યું.

ધાર્પા પ્રમાણે જ બાણે વેધ કર્યો. તરત જ એ ઝાડીમાંથી “હા તાત !” એવો કરુણ અવાજ રાજાના કાન પર પડ્યો. એ અવાજ સાંભળી રાજાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તેણે ધોડા પરથી ઉતરી ઝાડીમાં આવીને જોયું તો હાથીને બદલે એક તપસ્વી બાળકને પોતાના બાણથી લીધાયલો જોયો. રાજા એકદમ પાસે ગયો અને બાળકને પૂછપરછ કરી. બાળકે ઉત્તર આપ્યો : “મહારાજ ! હું શ્રદ્ધ તપસ્વી છું, અને પેઢી સામેની ઝાડીમાં મ્હારાં અંધ મામાપ બેઠાં છે. હું ત્હેમને કાવડમાં ખેસાડી તીર્થયાત્રા કરાવું છું. આજ અત્યંત તૃપ્તા લાગવાથી હું ત્હેમને માટે જલ સેવા આ નદીના અવાહમાં ઉતરી ધડો ભરતો હતો, તેવામાં આપના તીક્ષ્ણ બાણે આવી મ્હારી જીવન-યાત્રાનો અંત આણ્યો છે. મ્હેં આપનો સો અપરાધ કર્યો હશે તે તો પ્રભુ જાણે ! મ્હને મ્હારાં અંધ મામાપ પાસે લઈ જાઓ, અને ત્હેમને સર્વ જ્ઞાતાં જાણતી હો. તેઓ અત્યંત તૃપ્તાતુર છે, એટલે વિશ્વંજ કરવાની જરૂર નથી.”

મુનિપુત્રના કહેવા પ્રમાણે રાજા ત્હેને ઉપાડી ત્હેનાં મામાપ પાસે લઈ ગયો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ ત્હેના પ્રાણ દેહમાંથી નીકળી ચાલતા થયા. રાજા વ્હીસે મ્હેંએ વૃદ્ધ મુનિ પાસે ગયો. માણસ નો પગરવ સાંભળી અંધ મુનિ બોલી ઉઠ્યો : “બેટા ! જળ લાવત ક્યમ આટલી બધી વાર લાગી ?”

રાજાએ તે અંધ દંપતીને પાણી આપી, પોતાના હાથે ચએલા અપરાધનો જ્ઞાતાં સવિસ્તરે કહી સંભળાવ્યો. પુત્રમરણના શોક-સમાચાર સાંભળી અંધ દંપતી અતિશય દુઃખી થયાં અને વિલાપ

કરવા લાગ્યાં. પછી રાજના હાથે ચિતા રચાવી પુત્ર સાથે બન્ને જણાં બળી મૂક્યાં. મરતાં મરતાં વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા ક્રોધ અને પીડાથી ઉકળી ગયો હતો, તેથી ત્હેના મુખમાંથી એકાએક આ પ્રમાણે વચનો નીકળી ગયાં : “ રાજન ! જેમ અમને ત્હે પુત્રવિયોગથી દુઃખી કરી માર્યાં છે તેમ ત્હારું પણ મૃત્યુ પુત્રવિયોગને લીધે જ થશે ! ”

અધેમુનિનો શાપ સાંભળી રાજને હર્ષ અને શોક ઉભય પ્રાપ્ત થયાં. હજી સૂધી ત્હેને પુત્રદર્શન થયું ન હતું, એટલે આ શાપ ત્હેને માટે એક રીતે આશીર્વાદરૂપ હતો.

દરમ્યાનમાં રાજના સાથીઓ અને સેવકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ત્હેમની સાથે હતાશ ચર્ષિને તે રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો.

x   x   x   x

દશરથ રાજને રાજ્ય કરતાં કરતાં દસ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છતાં પણ ત્હેને પુત્રદર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત થયું નહિ. તેથી, આખરે ઋષ્યશૃંગ તથા ખીજા કેટલાક ઋષિઓએ મળી રાજને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવવા માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ આરંભ્યો. એજ પ્રસંગમાં, હંકાના રાક્ષસ-રાજા રાવણથી ત્રાસ પામીને ઈંદ્ર સહિત દેવતાઓ વિષ્ણુ પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ ક્ષીરસમુદ્રમાં પહોંચ્યા, તે જ વખતે ભગવાન વિષ્ણુ યોગનિદ્રામાંથી જાગીને શેષનાગના ઢેહ ઉપર આરામથી બેઠેલા હતા. પાસે લક્ષ્મીજી બેસી, ત્હેમનું પાદસેવન કરતાં હતાં, અને સામે ગરુડજી હાથ જોડીને ઉભા હતા. સધળા દેવો ત્હેમની પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી ત્હેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા :

“ હે પ્રભો ! આપ સમગ્ર વિશ્વના સર્જા, પાલનકર્તા અને સંહર્તા છો; આપ અવ્યક્ત હોઈ, વ્યક્તના કારણભૂત છો; એકરૂપ હોઈ અનેક રૂપો ધારણ કરો છો; સર્વના ઈશ છો. યોગી લોકો સર્વદા ધ્યાનસ્થ થઈ આપના તેજનું ચિન્તન કરે છે. આપના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણવા કોણ શક્તિમાન છે ? સિદ્ધિ માટે

સાર પછી કૈકેયીને જે પુત્ર આવ્યો તેનું નામ હરત પાડ્યું. સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામના બે જોડીયા પુત્રને જન્મ આપ્યો. રામચંદ્રના જન્મ સમયે રાવણના કિરીટમાંથી કેટલાંક મણિ આપોઆપ ખરી પડ્યાં. દેવતાઓને અત્યંત હર્ષ થયો. અયોધ્યામાં નોખનો વાગે તે પહેલાં સ્વર્ગમાં દુન્દુભિનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો, હરશચના રાજભવનમાં દિવ્ય પ્રગ્ભોની જ્વલિ થઈ.

રાજાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી બાળકોને વિધિપુરઃસર જાતકમાંથી સંસ્કાર કરાવ્યા. ધીમે ધીમે બાળકો મોટા થવા લાગ્યા. પિતા પ્રેમપૂર્વક તેમનું પાલન કરતો અને આનંદ માણતો. મોટા થતાં સ્વાભાવિક રીતે જ રામ અને લક્ષ્મણ, તથા હરત અને શત્રુઘ્ન એમ બન્નેની જોડીઓ બંધાઈ ગઈ. તેઓ પરસ્પર પ્રેમથી રમતા, વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને મુદ્દકળા શીખતા.

પ્રકરણ ૫ મું : રામ-બાલચરિત

રાક્ષસોનો ત્રાસ ધીમે ધીમે વધતો જતો હતો. ઋષિમુનિએ નિર્વિધે પોતાની ધાર્મિક વિધિઓ પણ કરી શકતા નહિ.

એક દિવસે વિશ્વામિત્ર ઋષિ દશરથ રાજા પાસે આવ્યા અને રાક્ષસો તરફથી પડતી વિપત્તિઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરી, તહેમને વિનાશ કરવા માટે રામને પોતાની સાથે મોકલવા માટે માગણી કરી. રાજાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું હતું, તથા રામની ઉંમર પણ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા જોટલી પ્રૌઢ થઈ ન હતી; તેથી તહેમની ઇચ્છા રામને ઋષિ સાથે મોકલવાની ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ રાજાએ યાચકની માગણીનો અનાદર ન કરવો તથા ગોપ્તાલયનું પાલન કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી તહેમણે રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને કુમારોને વિશ્વામિત્ર સાથે જવાને આજ્ઞા કરી રઘુના કુળમાં પ્રાણની યાચના કરનારને પ્રાણ પણ અપાતા !

પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બન્ને રાજકુમારો ધનુષ અને બાણનાં લાઘાં લઈ તૈયાર થઈ ગયા. તેજસા દિ ન વયઃ સમીક્ષ્યતે - તેજ હોય ત્યાં ઉંમર લેખાતી નથી. તહેમણે પિતાના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. રાજાનાં નેત્રામાંથી બે મોટાં અશ્રુબિન્દુઓ નીકળી પુત્રોના મસ્તક પર પડ્યાં પુત્રોને આશીર્વાદ આપી તહેણે ઋષિ સાથે તહેમને વિદાય કર્યા. બન્ને રાજકુમારો અંતઃપુરમાં જઈ માતાના આશીર્વાદ લઈ ઋષિની, પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા આ બે

સુકુમાર બાળકોને ઋષિ સાથે જતા જોઈને નગરના લોકો એકી ટોરે
ત્હેમના તરફ નિહાળવા લાગ્યા.

નગરમાંથી નીકળી ઋષિએ અરણ્યની વાટ લીધી માર્ગમાં
ત્હેમણે આ બન્ને રાજકુમારોને જોયા તથા અતિયવા નામની
વિદ્યાઓ શીખવાડી, જેના પ્રભાવથી ત્હેમને ભૂખ, તરસ કે થાક
લાગતો નહિ અત્યાર સુધી રાજકુમારોને ગાડીમાં કે ઘોડા અથવા
હાથી ઉપર બેસી ફરવાની ટેવ હતી, પરંતુ આજ પગે ચાલવા છતાં
પણ ત્હેમને શ્રમ લાગતો નહિ. રસ્તો લાંબો ન લાગે તે માટે ઋષિ
વચમાં વચમાં પુરાણોની જૂની રસિક વાર્તાઓ કહેતા જાય, અનેક
કથાઓ સુશોભિત સરોવરો બતાવે, પક્ષીઓના અને વૃક્ષોના નામો
કહેતા જાય ઋષિને પણ આ વીરકુમારોને જોઈ જોડલો આનંદ થતો
તેટલો વનશોભા નિહાળી અને પક્ષીઓના મધુર ગીતો સાંભળી થતો નહિ.

આ પ્રમાણે ચાલતા ચાલતા વિશ્વામિત્ર બન્ને રાજકુમારો સાથે
મહાનવનમાં આવી પહોંચ્યા ત્યાં આવતા જ તાડકા નામની એક
ભયંકર ગાદીમીનો ઘોર અવાજ સંભળાયો મહર્ષિ અગત્યના શાપથી
આ રાક્ષસીનું રૂપ બહુ વિકૃત અને ભયંકર થઈ ગયું છે એમ
વિશ્વામિત્રે રાજકુમારોને સમજાવ્યું એટલામાં માણસની ખોપરીના
કુડળ તથા આતરડાને કદોરો પહેરી, વૃક્ષોને પાડતી તાડકા દૂરથી
આવતી જણાઈ તે પાસે આવતા જ રામ ઉપર હુલો કરવાને ધસી
રામે ક્યારનું ચે પોતાનું ધનુષ મંળજ કરી રાખ્યું હતું પ્રથમ તો સ્ત્રી
તરફ બાણ મારતા ત્હેમને લક્ષ્મી આવી, પરંતુ ત્યારે તે રાક્ષસીને
પોતાના તરફ જોસમાં આવતી જોઈ, ત્યારે ત્હેમણે ત્હેની છાતીમાં
એક બાણ માર્યું રામબાણ વાગતાં જ તાડકા લોહી આંખની નીચે
પડી થોડી વાગમાં ત્હેના પ્રાણ નીકળી ગયા.

રામની ચપળતા અને અરબુત પરાક્રમ જોઈને ઋષિ પ્રમત્ત થયા
અને ત્હેમને રાક્ષસોનો વિનાશ કરનાર એક દિવ્ય અસ્ત્ર અર્પણ કર્યું.

ત્યાર પછી તેઓ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. પૂર્વે આ આશ્રમ વામન ઋષિનો હતો. ઋષિના શિષ્યોએ રાજકુમારો સાથે ચુરુનો સત્કાર કરી પૂજા કરી.

હવે રામ અને લક્ષ્મણના રક્ષણ તળે રહી વિશ્વામિત્રે યત્નો આરંભ કર્યો. પરંતુ યત્નવેદિમાંથી ધૂમાડો નીકળતાં પહેલાં તો આકાશમાં રાક્ષસોનું સૈન્ય ગોઠવાઈ ગયું હતું. થોડીવારમાં યત્નશૂનિ ઉપર લોહીનો વરસાદ થવા લાગ્યો. આ દૃશ્ય નિહાળી રામે પોતાનું ધનુષ્ સજ્જ કર્યું અને તાડકાપુત્ર મારીચને એક વાપવીમાસ મારી નીચે પાડ્યો; અને બીજા એક બાણ વડે રાક્ષસેનાપતિ સુબાહુને વીધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના નાયકો મરાયાથી રાક્ષસસૈન્ય લયભીત થઈ નાસી ગયું. ઋષિનો યત્ન સાંતિથી પૂર્ણ થયો.

આ વખતે જનકરાજાએ મિથિલામાં પધારવા વિશ્વામિત્ર ઋષિને આમંત્રણ મોકલ્યું.

રામને પણ જનકરાજાનું શિવ-ધનુષ્ જોવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેથી રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી ઋષિ રાજકુમારોને સાથે સર્થ મિથિલા તરફ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં રામે ગૌતમપત્ની અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો. જનકરાજાએ વિશ્વામિત્ર તથા બન્ને રાજકુમારોને ભારે આવકાર આપી વાજતે ગાજતે નગરમાં આપ્યા, અને તહેમને અતિથિ તરીકે સત્કારપૂર્વક રાજમહેલમાં રાખ્યા.

એક દિવસ ઋષિએ જનકરાજાને શિવ-ધનુષ્ જોવાની રામની ઇચ્છા જણાવી. રાજાને આ બન્ને મનોહર રાજકુમારોને જોઈ ક્યારની ચે સાહજિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. સીતાના વિવાહ માટે શિવ-ધનુષ્ લાંગવાની લયંકર પ્રતિજ્ઞા રાખવા માટે તહેને જરા પશ્ચાત્તાપ થયો. તહેણે કરુણ સ્વરે ઋષિને કહ્યું : “ભગવન્, મ્હોટા મ્હોટા દિગ્ગજો જેવા નરેશ્વરો આવી બળપૂર્વક આ ધનુષને ઉપાડતાં હારી જઈ, મનમાં પોતાને ગાળો દેતા હાથ ધોઈ ચાલ્યા ગયા છે, તો

સુકુમાર દાથીના બચ્ચા જેવો આ રાજકુમાર આ કાર્ય માટે લાયક નથી એમ મ્હારે સખેદ જણાવવું જોઈએ ”

રાજાના વચન સાંભળી મહર્ષિ જરા અકળાયા અને કહેવા લાગ્યા, “ રાજન્, રામનું પરાક્રમ હજી તારા કાને આન્યું નથી લે, હું એનું ઘોડુંક વર્ણન કરું છું તે માલજા અથવા વર્ણન કરવા ની ચે શી જરૂર છે ? રામ આગળ તારા ગિવ-ધનુડીની શક્તિ કેટલી છે તે જણાઈ જશે માત્ર એક વાર ત્હેને ધનુષ આગળ લઈ જા ” ઋષિના આવા ઉત્તેજક શબ્દો સાંભળી રાજાને રામ ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો અને ત્હેણે પોતાના સેરકોને ગિવ-ધનુષ સલામકપમા આજીવા આજી કરી

ભગવાન્ રોકરનું આ ભયકર ધનુષ મહાપ્રયત્ને સલામકપમા લાવવામાં આવ્યું રામે ત્હેને હાથમાં લઈ પશુજ ચકાવી જરા ખેંચ્યું એટલામાં તડતડ અવાજ કરતું ધનુષ જાગી ગયું મલાજનો બા અને આશ્ચર્યથી દિઝૂંક બની ગયા રાજાનો આનંદસાગર પૂ જોસથી ઉછળવા લાગ્યો પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ત્હેણે સ્વપુત્ર સીતાનું પાણિમહણ કરવા માટે રામને યાચના કરી, અને દશરથ રાજાને આ સમાચાર જણાવવા એક પુરોહિતને મોકલ્યો

આ વખતે દશરથ રાજા પ્રધાનો સાથે રામના વિવાહ વિષે જ મમનત કરતા હતા તેવામાં જનકના પુરોહિતને આવેલો જોઈ ત્હેને માનપુરસર આસન આપ્યું પુરોહિતે રામના પરાક્રમની સર્વ દકીમ્ત સવિસ્તર જણાવી અને જન લઈ મિથિલા પધારવા રાજાને વિનંતિ કરી પોતાનો મનોરથ તત્કાળ ફોલો જોઈને રાજાને અત્યંત હર્ષ થયો ત્હેણે લમની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી એક મ્હોડું લશ્કર લઈ મિથિલા નરક ફૂંચ કરી

મિથિલામાં રાય અને સીતાનો વિવાહસમારભ અત્યંત આનંદોર ઉજવાયો તે ઉપરાંત, જનકના ઉર્મિસાનો વિવાહ

લક્ષ્મણ સાથે, તથા જનકના લઘુગ્રંધુ કુશધ્વજની પુત્રી માંડવી અને શ્રુતકીર્તિના વિવાહ અનુક્રમે હારત અને શત્રુધ્ન જોડે હર્ષથી ઉજવાયા. મિથિલામાં કેટલાક દિવસ રહી દશરથ રાજા ચારે વધૂએને સાથે લઈ પોતાની રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યા. ત્હેમને થોડે દૂર, સુધી વળાવી જનકરાજ પાછા વળ્યા.

દશરથ ખડુ દૂર પહોંચ્યા નહિ એટલામાં માર્ગમાં એકાએક, પવનનું તોફાન થવા લાગ્યું. ત્હેમની સામે જોરથી પવન ફુંકાવા લાગ્યો. આનુષાણુનાં ઝાડો ઉખડી નીચે પડ્યાં. ધૂળથી આંખો પૂરાવા લાગી. શિયાળાનાં કરુણ પશુ લપાનક અવાજ કાને અથડાવા લાગ્યો. આ સર્વ અપશુકનો જોઈ રાજાના મનને શંકા આવી તેથી ત્હેણે વસિષ્ઠગુરુની પાસે જઈ પોતાનો સંદેહ જણાવ્યો. ગુરુએ રાજાને સંતવના આપી જણાવ્યું કે, “આ અપશુકનોથી કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ થવાનું નથી થોડાજ વખતમાં આ સઘળું દૂર થઈ જશે.”

થોડી વારમાં, એક તેજસ્વી પુરુષાકૃતિ સામેથી આવતી જણાઈ. પાસે આવતાં, ત્હેમનાં ધનુષ અને પરશુથી આ ભૃગુપુત્ર પરશુરામ છે એમ સર્વેને જણાયું. ત્હેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નામના મેળવેલી જ હતી. અત્યારે ત્હેમની લયંકર મુખમુદ્રા જોઈને દશરથ લયલીત થઈ ગયા અને “મહર્ષિની પૂજા માટે અર્ધ્ય લાવો, અર્ધ્ય લાવો” એમ સેવકોને ઉતાવળથી પોકારવા લાગ્યા. પણ પરશુરામ ત્હેમનો અર્ધ્ય સ્વીકારવા કાંઈ આવ્યા નહોતા. તે તો ક્રોધથી એકદમ સૈન્યમાં ઘૂસ્યા અને રામને શોધવા લાગ્યા. રામ તરત જ ત્હેમની સામે આવી નમસ્કાર કરી હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. પરશુરામે ત્હેમના તરફ એક લયંકર દષ્ટિપાત કરી, પગથી માથા સુધી નિહાળી આવેશથી કહેવા માંડ્યું : “ક્ષત્રિયજાતે મ્હારા પિતાનો ઘાત કરી મ્હારા ઉપર ઘણો મ્હોટો અપકાર કર્યો છે. ત્હેના પરિણામે મ્હેં અનેક વાર ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી શાન્તિ ધારણ કરી હતી. પણ આજ આ ઉંઘતા સાપને ત્હેં જગાડ્યો છે. શિવ-ધનુષનો

ભાગ કરી ત્હે મહારા પગકમમ દિરનું ચિખર તોડી પાડ્યું છે પૂર્વે 'રામ' શબ્દથી હમેશા મ્હને જ ઓગળવામાં આવેલો, પણ આજ તું 'રામ' નામધારી નવો જાગ્યો છે ત્હે મહારા નામમા ભાગ પાડી મ્હને સમમમા દૂનાવો છે કૈંચાદિને ફાડી નાખનાર અસ્ત્ર ધારણ કરતા છતાં પણ મ્હારે એ શત્રુઓ મરખા અપરાધી ઉત્પન્ન થયા છે ત્હેમાનો એક કાર્તવીર્ય અર્જુન, જેણે અમારી કામધેનુના વાહરડાનું જમરદસ્તીથી હરણ કર્યું હતું, અને આજ મ્હારી કાર્તિનું હરણ કરનાર તું બીજો ઉભો થયો છે ! આટઆટલા ક્ષત્રિયોનો ઉચ્છેદ કર્યા છતાં પણ જ્યાં સુધી ત્હારો નાશ કંઈ નહિ ત્યાં સુધી મ્હારા પરાક્રમથી મ્હને સંતોષ થશે નહિ" આ બધા નક શબ્દો સાંભળી સર્વ સેનામાં ભયનો મચાર થયો સર્વ કાર્ષ થરથર કાપવા માડ્યા

ત્હેમણે આગળ ચલાવ્યું અરે રામ ! ત્હે જે ગિવ-ધનુષ ભાગી નાખ્યું તે જૂનું ખોખરૂં થઈ ગયું હતું વળી વિધ્યએ ત્હેની શક્તિ પણ હરી લીધી હતી તેથી ત્હે કાર્ષ મ્હોડું પરાક્રમ કરી નાખ્યું છે એમ ધારી તું કુલાઈ જતો નહિ. આન, યુદ્ધની વાત જવા દે આ મ્હારૂં ધનુષ લે અને ચઢાવ જોઈએ, ત્હારામાં કેટલી શક્તિ છે તે જણાઈ જશે પણ આ મ્હારો ચક્રચકિત ધારવાળો કુહાડો જોઈ ત્હેને ભય લાગતો હોય તો ત્હારો મિથ્યા ગર્વ છોડી, હાથ જોડી મ્હારે પગે પડ"

આવા અપમાનસૂચક શબ્દો માંભાગી રામે જરા હસી ઉત્તર આપ્યા વિના ત્હેનું ધનુષ ઉપાડી લીધું ત્હેનો એક છેડો પગ તળે જમીન પર ટેકરી, કામકુ વાળી પલ્લવ અડાવી દીધી અને બાણનું સંધાન કર્યું આ ચમત્કાર જોઈ પાશુપતનું તેજ દણાઈ ગયું અને રામ અધિક તેજસ્વી દેખારા લાગ્યા રામે નમ્ર બોલ્યા ભાર્ગવને કહ્યું " સમિત્ત ! ત્હેમે આજણું છે એજલે હું ત્હમને મારી શકતો નથી પણ આ રામનાણુ જ્યાં જાય એમ નથી તો જનદીથી મ્હો

કે આ બાણથી ત્હમારી ગતિનો નાશ કરે કે યજ્ઞયાગથી સિદ્ધ થયેલી ત્હમારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો નાશ કરે ? ”

પરશુરામે તરત હાથ જોડી કહ્યું, “ મહારાજ ! આપ પુગતન પુરુષ છો તાત્ત્વિક દષ્ટિથી મ્હેં આપને ઝોળખ્યા ન હતા એમ નહિ; પરંતુ પૃથ્વી પર અવતરેલા આપનું તેજ નિરખવા માટે મ્હેં આપને કુપિત કર્યા હતા મ્હને ક્ષમા કરશે પિતાના શત્રુઓનો અતેક વાર નાશ કરી પૃથ્વીને ગરીબડી ગાય જેવી બનાવ્યા પછી મ્હારો આપ ભગવાને પરાજય કર્યો એ ખરેખર શ્લાઘ્ય છે. તેથી, ભગવન્ ! પવિત્ર તીર્થોમા જવાની મ્હારી ગતિના નાશ કરતા મ્હારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો આપ નાશ કરશે એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે મ્હને સ્વર્ગસુખની લગારે લોહુપતા નથી ”

રામે ત્હેની પ્રાર્થના સ્વીકારી પૂર્વાભિમુખ ચર્ધ બાણ છોડ્યું; અને પછી “ મહારાજ ! ક્ષમા કરો ” એમ બોલી ભાર્ગવના ચરણ-સ્પર્શ કર્યા. પરશુરામે ત્હેમને અટકાવી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : “ ભગવન્ ! આપે મ્હારી રાજસ વૃત્તિનો નિગ્રહ કરી મ્હારા પર મહાન્ અતુઘ્રહ કર્યો છે હવે, હું આપની રજા લઇને જાઉં છું આપ નિર્વિદ્ને દેવ-કાર્ય સમાપ્ત કરો ” આ પ્રમાણે બોલી પરશુરામ ચાલ્યા ગયા.

થોડાક દિવસમાં દશરથ રાજા સર્વ સૈન્ય સાથે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૬ કું: રામવનવાસ

દિવસો આનંદમાં વ્યતીત થતા ગયા. એક દિવસ જરાદેવીએ આવી જાણે દશરથ રાજના કાનમાં કહ્યું : "રાજા ! હવે તું વૃદ્ધ થયો છે માટે રામનો રાજ્યાભિષેક કર." રાજાએ પ્રધાનમંડળની સલાહ લઈ લોકમાં પડો વજડાવ્યો કે 'હવે થોડા દિવસમાં રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે' પુરોહિતોને બોલાવી દિવસ નક્કી કર્યો. દેશ પરદેશમાં રાજાઓ, ઋષિઓ તથા અન્ય વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ અપાયાં. સર્વ તૈયારીઓ પૂર જોસમાં થવા લાગી લોકોના આનંદનો ખાર ગ્યો નહિ.

પણ નસીબ બે ડમ્બાં આગળતુ આગળ દુષ્ટ કૈકેયીએ રાજા પાસે પાછાં બાકી રહેલાં બે વરદાનની અત્યારે માગણી કરી : એક વરદાનથી રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ અને બીજાથી જીરતનો રાજ્યાભિષેક. આથી દશરથના સર્વ મનોરથો ધૂળ મળી ગયા. જે દિવસ રામના રાજ્યાભિષેક માટે નક્કી કર્યો હતો તે જ દિવસે પિતૃભક્ત રામ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે વનવાસ જવા નીકળ્યા આખી પ્રજાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં; આનંદનો દિવસ સોકમાં પરિવર્તિત ગયો.

રામે પ્રથમ દંડકારણ્યમાં નિવાસ કર્યો. જદ્દ દશરથથી પુત્ર-વિયોગનું દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહિ. ત્હેને ચદ્દ મુનિદેવતીનો સાથ

યાદ આપ્યો. દેહત્યાગ કરી તહેણે શોકનો અંત આણ્યો. આ વખતે રાજપુત્ર ભરત પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાંથી રાજસેવકો તહેને બોલાવી લાવ્યા. આ સર્વ અનિષ્ટ વૃત્તાંત, તથા તે મર્વનું કારણ પોતાની મા છે એમ જાણી ભરત માતાનો અને રાજ્યનો ત્યાગ કરી રામને શોધવા નીકળી પડ્યો. વનવાસી લોકોને પૂછતાં પૂછતાં તે ચિત્રકૂટ વનમાં આવી પહોંચ્યો ત્યાં જન્મે લાઇએનો અતિકરુણ સમાગમ થયો. ભરતે રામનાં ચરણમાં પડી પુનઃ રાજ્ય સ્વીકારવા માટે ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના કરી પણ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી રામ રાજ્ય કરવા તત્પર ન હતા આખરે ભરત અત્યંત આગ્રહથી તહેમની પાદુકાઓ લઇ પાછો ફર્યો અને પોતે નન્દિમામમા રહી રામના વતી રાજ્યનો વહીવટ કરવા લાગ્યો આ પ્રમાણે ભરતે માતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા આનંદપૂર્વક વનમાસ બોગવતાં હતાં. એક દિવસ રામ ફરી ફરીને યાકી જઈ, એક વૃક્ષની છાયાને પોતાના પ્રભાવથી સ્થિર કરી, સીતાના બોળામા મમ્મતક મુકી ઉઘી ગયા હતા એટલામાં ઈન્દ્રનો પુત્ર જયન્ત દુષ્ટ વૃત્તિથી કાગડાનું સ્વરૂપ લઈ ત્યાં આવ્યો, અને પોતાના નખ વડે સીતાના સ્તન ખોતરવા લાગ્યો. રામ જગ્મા, એટલે જયન્ત નાકો રામે તહેને ઓળખી, તહેના તરફ એક બાણ ફેંક્યું રામબાણની કાણુ બચી શક્યુ છે ? આખરે ઈન્દ્રની દરમ્યાનગિરીથી તહેનો જીવ ગય્યો, પણ હંમેશને માટે તહેની એક આંખ જતી રહી

હવે ચિત્રકૂટથી નીકળી રામ દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યા, અને ઋષિઓના આદરસત્કાર સ્વીકારતા ગયા. એક વખત વિરાધ નામનો એક રાક્ષસ તહેમનો માર્ગ અટકાવી ઉભો રહ્યો અને રામ તથા લક્ષ્મણની વચ્ચે ચાલનારી સીતાને ઉપાડવા લાગ્યો. રામે તહેનો મંહાર કરી ત્યાં ને ત્યાં તહેને દાટી દીધા.

ત્યાર પછી અગસ્ત્ય ઋષિની મુચનાથી આ ત્રિપુટી ગોદાવરી-
તીરે પંચવટીમાં જઈને રહી ત્યાં એક દિવસ રાવણની બહેન શૂર્પ-
ણખા સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરી રામની પાસે આવી પ્રેમયાચના કરવા
લાગી રામે દંડા પેટે ઉત્તર આપ્યો : “ બહેન, હું તો સ્ત્રીવાળો છું.
મહારો ન્હાનો ભાઈ એકલો છે, માટે તું ત્હેની પાસે જ. ”

શૂર્પણખા લક્ષ્મણ પાસે આવી રતિયાચના કરવા લાગી
લક્ષ્મણે કહ્યું “ જ્યેષ્ઠ બધુએ સ્વીકાર કર્યા વિના હું ત્હારો સ્વીકાર
કરી શકતો નથી, માટે પહેલી એમની પાસે જ. ” તે દરીથી રામ
પાસે આવી સીતા ત્હેના તરફ જોઈ ખડખડ હસી પડ્યાં

બંને ભાઈઓએ ત્હેને આમથી તેમ ધકેલવાથી ત્હેના હૃદયમાં
કોપનો મચાર તો થયો જ હતો, પણ સીતાદેવીના હસવાથી બળતામાં
થી ઉમેગાયું તે આવેશમાં આવી ગાજી ઉઠી : “ દુષ્ટા ! આ હસવાનું
દેખ ત્હને હમણા જ ચંપાકુ છું ત્હને જ્ઞાન નથી કે તું વાધણની હાંસી
કરી રહી છે. ” એમ બોલી ત્હેણે પોતાનું લય કર સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું લક્ષ્મણે
તરત જ આવી ત્હેના નાક કાન કાપી નાખી ત્હેના કંઠમાં દેહને વિશેષ
કંઠૂપ બનાવ્યો આથી અતિશય આશ્ચર્યને તે આકાશમાં ઉઠી, અને
જનસ્થાનના પ્રદેશમાં જઈ ખર, દૃષ્યું વગેરે રાક્ષસોને પોતાનો મર્વ
વૃત્તાત જણાવ્યો, ક્ષોડી જ વારમાં રામની આગળ એક લયંકર રાક્ષસ-
સૈન્ય ઉપસ્થિત થયું રામે સીતાને લક્ષ્મણના તાબામાં સોંપી એકલે
હાથે સધળા રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને ગીધ પક્ષીઓની છાયામાં
ત્હેમને સુવાડી દીધા. આ માદા સમાચાર રાવણ પાસે લઈ જવા
માટે એકલી શૂર્પણખા જ જીવતી રહી ત્હેણે આ સધળો વૃત્તાંત
જણાવી રાવણને અતિશય ઉત્તેજિત કર્યો.

રાવણે સીતાનું અપહરણ કરવા માટે એક પ્રપચ રચ્યો. ત્હેણે
પોતાના પ્રધાન મારીચને સુવર્ણ મૃગ બનાવી પંચવટીમાં ફરવા
મોકલ્યો. સીતાના આમ્રદયી રામ ત્હેની પાછળ પડ્યા અને ધણે દૂર
નીકળી ગયા મરતા મરતાં આ સુવર્ણમૃગે રામના જોવા જ અવાળો

લક્ષ્મણને ખૂબ મારી; આથી લક્ષ્મણ તે તરફ જવા નીકળ્યો. આ પ્રસંગેના લાભ લઈ રાવણ સીતાને ઉપાડી આકાશ માર્ગે ચાલતો થયો. એકાએક ગૃધ્રરાજ જટાયુએ ત્હેને જોયો. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. પણ વૃદ્ધ જટાયુની પાંખો કપાઈ જવાથી તે જમીન પર પડ્યો.

રામ અને લક્ષ્મણ સુવર્ણ મૃગને મારી પાછા ફર્યા. પર્યુદ્યોતી શૂન્ય જોઈ તેઓ શોકસાગરમાં ગરક થઈ ગયા. આખરે બન્ને બંધુઓ સીતાની શોધમાં નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં મરવા પડેલા જટાયુએ ત્હેમને સર્વ હકીકત કહી. પછી જટાયુનું મૃત્યુ યતાં ત્હેને અગ્નિમંસ્કાર કરી તેઓ આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં કબચ નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો. કબચે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી રામને નમસ્કાર કર્યા, અને સુગ્રીવ નામના વાનરરાજ સાથે મૈત્રી કરવાની સૂચના કરી. તે પ્રમાણે રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવને મળ્યા, અને ત્હેની ઇચ્છાથી ત્હેના મ્હોટા ભાઈ વાલીનો વધ કરી ત્હેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. હવે સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સઘળા વાનરો સીતાની શોધમાં નીકળી પડ્યા. ત્હેમણી હનુમાન નામના એક બંધવાન વાનરને જટાયુના ભાઈ સંપતિ સાથે ભેટો થયો. સંપતિએ ત્હેને સીતા વિષેની સર્વ હકીકત કહી. તેથી તે સાગર કૂદીને લંકામાં ગયો. ત્યાં શોધ કરતા કરતા અશોક-વાટિકામાં રાક્ષસી-આથી વીંટળાયેલી સીતાને ત્હેણે જોઈ. ઝાડ પર રહી ત્હેણે રામની વીંટી નીચે બેઠેલી સીતાના હાથમાં નાખી, અને સીતાની સાંત્વના કરી કહ્યું કે, “રામચંદ્ર થોડા જ વખતમાં અહીં આવી આપનો છૂટકારો કરશે.”

હનુમાન મારફતે સીતાનો પત્તો મળવાથી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ વગેરેને આનંદ થયો. હવે, વાનરો અને રીંછિાનું એક ભયાનક સૈન્ય તૈયાર થયું. રામે સાગર ઉપર પથરોના પુલ બાંધ્યો અને એ માર્ગે સર્વ સૈન્ય લંકામાં પહોંચ્યું. રાવણને ખબર પડતાં, ત્હેણે પોતાના પુત્ર મેઘનાદને સૈન્ય આપી વાનરો સામે મોકલ્યો. બન્નેનું ટુચ્છ યુદ્ધ થયું. ત્હેમાં, મેઘનાદનું શક્તિ નામનું શસ્ત્ર લક્ષ્મણની જાતીમાં ભોંકાયું, તેથી લક્ષ્મણ મૂર્છા પામી નીચે પડ્યો. પણ હનુ-

માન સજ્જિની નામની ઔદિધિ લઈ આજ્યા, જે મુધાજ્વાથી
લક્ષ્મણ પુત્ર મયેન થઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો મેઘનાદો વધ થયો
ત્યાર પછી રાનગૈન્ય મામે કુમ્ભધ્વંસુ યુદ્ધ કરવા આ રો ગમ્માણે
આ નિદ્રાપ્રિય રાક્ષસને દોર નિદ્રામાં મૂકાડી દીધો.

આ પ્રમાણે અનેક ગમ્મસેનાપતિઓનો અનુક્રમે સદાર થયા
પછી લંકાપતિ રાવણ જાતે યુદ્ધ કરવા નીમ્ન્યો 'આજ જગતમાં
કા તો રામ નહિ કા તો રાવણ નહિ' એવો દૃઢ નિશ્ચય લેલો
બારી દીધો હતો રાવણ ગ્યમા બેઠો નો હતો અને ગમ પગપાળા
હતા તેથી ઇદ્રરાજાએ જામને બેમના માટે પોતાનો ગ્ય મોખ્યો
માતનિ માગ્યો આની ગમને એક અભેદ કરવ્ય આપ્યું પછી
રામ રાવણનો અપૂર્વ સમામ જામ્યો બન્ને યોદ્ધા અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી
યુદ્ધ કરવા લાગ્યા કોઈ કોઈની ઉતરે એમ ન હતું દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ
બન્ને વીરો પર ચાલુ જ હતી અતે ગમના બહાસથી રાવણના
મસ્તક ધડથી છુદા થયા રાવણ પૃથ્વી પર પડ્યો.

રામચંદ્ર જામમાં પ્રવેશ કરી વિભીષણનો રાખ્યાભિષેક કર્યો
અને મીતાને અમિશુદ્ધ મગની લેનો ગ્વીગર કર્યો પછી યુદ્ધમાં
જે જે વાનરો રીછો અને રાક્ષસોએ મદદ આપી હતી તે
સવગાને સાથે લઈ જામ સીતા અને લક્ષ્મણ પુષ્પક વિમાનમાં
મેસી અયોધ્યા તરફ જવા નીમ્ન્યા.

પૂરવેગમાં ચાલી જતા આ પુષ્પક વિમાનમાંથી બહાર જોતા
નીચે કોઈકે અસ્તુત દશ્ય દેખા દેતું હતું આજ રામચંદ્રનું અત
કરણ અતિશય ઉત્સાહમાં હતું તે સીતાને એક પછી એક પરિ
ચિત રચ્યો જતાની પૂર્વવૃત્તાતનું સ્મરણ કરાવતા હતા 'પ્રિયે! આ
માગરનો આટલો વિસ્તાર પૂર્વે સમરના પુત્રોએ મ્યો હતો લેના પર
આ પત્યગનો મેતુ બાંધી અમે લંકામાં પ્રવેશ મ્યો હતો અત! આ નીચે
કેટલા બધા મગર-મચ્છો ફૂદી ફૂદી પાણી અને શીશુ ઊરાડી રહ્યા

છે ! જાણે પાણીનાં મોજાં સાથે તે મુદ્દ કરતા ન હોય ! અને, આ ઉંચે ડાકીયાં કરતા નાગના મણિઓમાં સૂર્યકિરણો કેવાં પ્રકાશી રહ્યાં છે ! આ આપણે સમુદ્રને કિનારે આવ્યાં. પ્રિયે ! જરા પાછી ફરી સમુદ્રનું મનોહર દૃશ્ય તો જોઈ લે. વાહ ! આ વિમાનરાજ પણ ઠીક જાન્યેની રસ્તો કાપે છે ! આ આપણે વાદળાંની વચમાં થઈને જન-સ્થાનના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. હવે, રાક્ષસોનો ત્રામ દૂર થવાથી પેલા તાપસો પોતાની જૂની ઝૂંપડીઓમાં પાછા આવી વસે છે. પ્રિયે ! પેલી જગ્યાએ ત્યાં એક નૂપુર મ્હારા જોવામાં આવ્યું હતું. ખીચાઈ જાણે ત્યારે ચરણના વિયોગ-દુઃખમાં ડૂબી જઈ શાન્ત પડી રહ્યું હતું ! અરે ! જે દિશાએ દુષ્ટ રાવણ ત્હને ઉપાડી ચાલતો થયો તે દિશામાં આ મૂળી લનાઓ પોતાની શાખાઓ ઝુકાવી મ્હને પ્રત્યક્ષ કરતી હતી ! અરે આ હરણીઓ પણ ચરવાનું મૂકી દઈ ઉંચી આંખો કરી મ્હને દક્ષિણ દિશા બતાવવા લાગી હતી ! આ રહ્યો માલ્યવાન પર્વત. એના શિખર પર ઉભેલા આ મોરના અવાજે ત્યારે વિયોગમાં મ્હને અસહ્ય થઈ પડ્યા.

“ આ પૃથ્વાસરોવરનાં સારસ પક્ષીઓ કેવા કીડા કરી રહ્યાં છે ! હે પ્રિયે ! આ કિનારા પર ઉભેલી લતાને હું સીતા જાણી આલિંગન આપવા જતો હતો, એટલામાં લક્ષ્મણે મ્હને રોકી રાખ્યો ! આ પંચવટીના દર્શન કરી લે. અહા ! ત્યાં લતાગૃહોમાં ફરેલી કીડાઓ મરણ પર્યન્ત સ્મૃતિમાં કોતરાઈ રહેશે. નહુપ રાજાને એક આંખના પલકારાથી ઈંદ્રપદ પરથી દૂર કરનાર મહર્ષિ અગસ્ત્યનો આ આશ્રમ દેખાય. આ મુતીક્ષુ ઋષિ આપણને માન આપવા પોતાનો જમણો હાથ ઉઘો કરે છે. દેવિ ! એમને નમસ્કાર કરો. આ શરભંગ ઋષિનું તપોવન : શી ઝાડોની ઘટા જામી રહી છે ! પેલો રહ્યો ચિત્રકૂટ પર્વત, જાણે માતેલો સાંઢ ! અને પેલી પ્રસન્ન ગંભીર મન્દાકિની ! પ્રિયે ! પેલા તમાલતરુનાં પદ્મવ ત્યારે કણ્ઠમાં આબૂપણ તરીકે મ્હેં ખોસ્યાં હતાં તે સ્મરણમાં તો જ હશે !

આ આવ્યો રથામ વટ, જેની ત્હે પૂજા કરી હતી અરે! આ ગંગા યમુનાનો મંગમ કેવો મનોહર દીસે છે! મન્ને બહેનો એકમેક ને આલિંગન કરતી હોય એમ દેખાય છે! આ રથજે દેહત્યાગ કરનારને જરૂર મુકિત પ્રાપ્ત થાય છે આ ગુહ્ય નિપાટપતિ ગુહર્તુ ગંગવેરપુર અહીં મ્હે મુકુટ કાઢી જટા બાધી હતી ત્યારે કેકેયિ કાના પલિતાસ્તવેતિ ' કેકેયિ! ત્હાગ મનોરથ હવે ફળ્યા! ' એમ મુમન્તે કહેલું યાદ છે કે ' આ મરયૂ નદી આવી ' એનું પવિત્ર જળ ઇંદ્રાકુ ગંગાઓએ યજ્ઞાન્તે સ્નાન કરી મરી વિશેષ પવિત્ર બનાવ્યું છે પેની આપણી અયોધ્યા! મિથે! જે આપણા આગમનના સમાચાર જાણી નગરજનો તથા વૃદ્ધ અમાત્યોને માથે લાઈ ભરત આવે છે એ ખરે ખર સર્જન છે ચરણુમા આની પડેલી રાજ્ય-રક્ષીનો અસ્વીકાર કરી એણે આટલા વર્ષ સુધી દુઃખ મત પાળ્યું છે! "

ભરતને નજીક આવતો જોઈ નામે વિમાનને અટકાવ્યું અને પોતે નીચે ઉતરી પડ્યા બન્ને ભાઈઓની આખમા અશ્રુબિંદુઓ અળમી રહ્યા ભરતે રામ તથા સીતાને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા લક્ષ્મણે સુમીવ, વશીષ્ઠ વગેરે યોદ્ધાઓની ત્હેને ઝોળખાણ કરાવી ડીસ યા અને સુમિત્રા પણ ત્યાં આ-આ હતા ત્હેમણે રામ લક્ષ્મણ ને આનન્દાશ્રુથી નવરાવ્યા સીતા વિનીત બાવે પાસે જઈ " સામ્રજ્ય, સ્વામીતે દુષ્પમા નાખનાર આ અશુભ-લક્ષણ સીતા આપને વદન કરે છે, ' એમ બોલી ત્હેમના ચરણુમા પડી બન્ને જણે ત્હેને ઉઠાડી અને ' બેગ! ત્હારા પતિવ્રતધર્મના પ્રતાપથી તો બન્ને ભાઈઓ દુષ્પમાથી પાર ઉતર્યા છે, માટે એમ એણુ આણીય મા " એમ કહી ત્હેના મસ્તકે હાથ મૂક્યો આ સંકિત ઉપવનમા જ રામનો રાજ્યાભિષેકસરકાર કરવામા આવ્યો, પછી સર્વે જણે ખજા પતાકાથી સુશોભિત કરેલી અયોધ્યા નગરીમા પ્રવેશ કર્યો. રાત્રુખ અને લક્ષ્મણ રાજદપતીને અમ્મર ઢોળવા લાગ્યા, અને ત્હેમના મસ્તક પર જન ધરી રાખ્યું નગરજનોના વન્દન સ્વીકારતા સ્વીકારતા

રામ રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા. મહેલમાં પિતાનું ચિત્ર જોઈ ત્હેમણે વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને પછી કૈંકથી પાસે જઈ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા : “ માતૃશ્રી ! મ્હારા પિતા પ્રતિજ્ઞા બરોબર પાળી શક્યા તેથી તેઓ સ્વર્ગમુખ બોગવી રહ્યા છે, એ આપના સ્મૃતનું પરિણામ છે । ”

ત્યાર પછી રામે સત્કાર કરવા આવેલા ઋષિ મુનિઓને તથા રાક્ષસ વાનર સેનાપતિઓને માનપૂર્વક વિદાય કર્યા, અને કુંબેરને ત્હેનું પુષ્પક વિમાન પાછું સોંપ્યું. રામરાજ્ય ધર્મપુરસ્કર ચાલવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું : રામ-ઉત્તરચરિત

આ પ્રમાણે નિનમિત્ત રીતે વર્ષો વીતતા ગયા સીતાદેવી મનમાં થયા ત્હેમને ગંગાતીરે તપોવનમાં રહેવાની ઇચ્છા થઇ તે પ્રમાણે રામે લક્ષ્મણને રથ લઇ આવવા કહ્યું

એટલામાં ભદ્રમુખ નામનો એક દૂત આવી પહોંચ્યો. રામ બહાનીકણી ત્હેને મળ્યા અને લોકમમાયાગ પૂછના ત્હેણે સર્વ શુભ સમાચાર કહ્યા, પણ અતિ રામના આગ્રહથી અશુભ મમાચાર પણ જણાવ્યા. “મહારાજ ! નગરજનો આપના આગ્રિયની સર્વ રી પ્રશંસા કરે છે, માન કેટલાક ‘રાક્ષસના ધરમાં ગહેલી સીતાનો રાજ સ્વીકાર કર્યો !’ એમ બોલી આપની નિન્દા કરતા જોવામાં આવ્યા.”

આ અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળી રામને મસ્તક પર બયકર વજ્ર પાત થયા જેવું લાગ્યું. પ્રથમ તો ત્હેમના મનમાં ‘આ લોકનિન્દા તરફ ધ્યાન જ ન આપવું, અથવા તો નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કરવો. એ જે પ્રશ્નોની ગડલાગ થવા લાગી, પણ અતિ પત્નીનો ત્યાગ કરીને પણ યશોરક્ષા કરવી એમ ત્હેમણે નિશ્ચય કર્યો. કાગળ કે ચરોધનન દિ ચશો ગરીય ! તરત જ ત્રણે જામણોને બોલાવી પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરી ત્હેમણે કહ્યું, “આપણા પવિત્ર સૂર્યવંશને કલક લાગે એ મહારાથી સદ્ગત ચર્ચા શકે એમ નથી હું જો કે જાણુ છું કે જનકતનયા નિર્દોષ છે, તોપણ લોકમત તરફ ધ્યાન આપવું મને

વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ ઉપરથી એમ માનવું નહિ કે રાવણુનો વધ મહેં નિરર્થક ક્યો. ના, એ તો કેવળ વેર લેવા માટે હતો. જો મહેને જીવતો રાખવો હોય તો મહારા આ નિશ્ચયની વચમાં આવશે નહિ એવી મહારી પ્રાર્થના છે.”

ત્રણે ભાઈઓ ચિત્રવત્ ઉભા રહ્યા; કોઈની પણ અનુમોદન આપવાની કે નિષેધ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ.

પછી રામે સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકી આવવા લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી. જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની આજ્ઞા માન્યા સિવાય લક્ષ્મણને ખીન્ને માર્ગ ન હતો. તેણે રથ આણીને ઉભો રાખેલો જ હતો. તરત જ સીતાને બોલાવી રથમાં બેસાડ્યાં, અને હૈયુ કંઠણ રાખી રથ હાકી મૂક્યો. અરણ્યના રમ્ય પ્રદેશોમાં રહેવાનો પોતાનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થવાથી સીતાને આ વખતે આનંદ લાગતો હતો, પણ તે આનંદ વધારે સમય ટકવાનો ન હતો.

ગંગાને કિનારે રથ આવી પહોંચ્યો. લક્ષ્મણે રથમાંથી સીતાને ઉતારી એક નાવડામાં બેસાડી બન્ને જણાં ગંગાને સામે કાઠિ ઉતર્યા. હવે લક્ષ્મણે હાથ જોડી ગળગળા થઈને રામચંદ્રની આજ્ઞા સીતા-દેવીને કહી સંભળાવી જેમ એક લયકર વાવાઝોડાથી એકાદ ઝાડ ઉખડી પડે, તેમ લક્ષ્મણના શબ્દો સાંભળતા સીતા મૂર્છા ખાઈ જમીન પર પડ્યા. સુખ દુઃખથી અલિપ્ત દશામાં તે થોડી વાર રાખવત્ પડી રહ્યાં. અંતે મૂર્છા વળી અને તે જાગૃત થયાં. પણ મોહાદભૂત્કૃષ્ણતરઃ પ્રવોચઃ । જગવાથી દુઃખ સંજવન થયું.

તેમણે રામનો વાક ન કાઢતાં પોતાનાજ નસીબનો વાક કાઢ્યો. અને પોતાની જાતને વારંવાર ધિક્કારને પાત્ર ગણી. લક્ષ્મણે સાંત્વના આપી અને વાલ્મીકિના તપોવનનો માર્ગ દૂરથી બતાવ્યો. પોતે ગદ્-ગદ્ થઈ કહેવા લાગ્યો, “દેવી ! જ્યેષ્ઠ બધુની આજ્ઞાથી મહારામાં આટલી કઠોરતા આવી છે, તે માટે મહેને ક્ષમા કરશો. હું પરાધીન છું.”

લક્ષ્મણે આમુથી ત્હેમના ચરણ પલાળ્યા ત્હેને ઉઠાડી મીતાએ કહ્યું
 “ વત્સ ! એમાં ત્હારો દોષ નથી તું આચારિકિત બધું છે ઘેર જઈ
 મ્હારી સાસુએને મ્હારા નમ્ર પ્રણામ જંજાવી મ્હારા ગર્ભને ધુભા
 શિષ આપના દહેજે, અને એ મહારાગને પણ મ્હારો આટનો મહેસો
 પહોચાડજે અમિમા પરિશુદ્ધ યથા છતા પણ લોકાક્રિયાથી બ્હીને
 મ્હારો આત્મ ત્યાગ કરવો એ સુ ત્હમાગ પ્રાચીન કુળને જાજે જે
 અથવા, ત્હમારા જેવા શુદ્ધિમાન માણસે સ્વચ્છંદતાથી મ્હારો ત્યાગ
 કર્યો હોય એમ હું માની શકતી નથી ખરેખર, મ્હાગ પૂર્વજન્મન
 દુષ્કર્મોનું જ આ ફળ હોવું જોઈએ એમ હું ધારૂ છું ગણસોથી લય
 બીન થઈને જે ઋષિપત્નીઓ મ્હારે શરણે આવતી, હવે ત્હમાર
 જીવતા છતા પણ હું ત્હેમને શરણે જાઉં એ કેટલું લગ્નરૂપદ છે
 અરે રે ! ત્હમારી પ્રજા મ્હારા ઉદરમા જી તેથી આ દુખી દેહનો
 પણ હું ત્યાગ કરી શકતી નથી ! પ્રસૂતિ યથા પછી હું ઉચ્ચ દાય
 કરી સૂર્યનાગવલ્લુની પ્રાર્થના કરી એવું તપ આચરીશ કે જેથી
 આવતા જન્મમા ત્હમેજ મ્હારા પતિ થાઓ, પણ આ વિયોગ જરાયે
 રહે નહિ વર્ણાશ્રમનું પાલન કરવું એ રાગનો ધર્મ છે તે પ્રમાણે
 હવે બીજા તપસ્વિઓની માફક મ્હારે પણ ત્હમારે રક્ષણ કરવું જોઈશે”

સીતાનો સંદેશો લઈ લક્ષ્મણ પાઠો વળ્યો પ્રથમ તો ત્હેની
 પાછળ પાછળ સીતા એકી દરી જોઈ રહ્યા, પણ ન્યારે તે દેખાતો
 બધ યો, ત્યારે તે જાતીકા રડવા લાગ્યા ચોતરફ ઝાડપાન અને
 પશુપક્ષીઓને પણ જાણે દુખ થતું હોય તેમ તે મધગા નિશ્ચેષ્ટ
 થઈ ઉભા રહ્યા આ કરુણ રૂદન સાંભળી વાનમીકિ ઋષિ ત્યા આવી
 પહોંચ્યા સીતાએ આસુ લૂછી નાખી ત્હેમને વદન કર્યું ઋષિએ
 ધ્યાનથી ત્હેની સ્થિતિ જાણી લીધી અને આશીર્વાદ આપી કહ્યું
 ‘ પુત્રિ ! લોકોના મિથ્યા આરોપથી બ્હીને રામચંદ્ર ત્હારો ત્યાગ
 કર્યો છે, તો કાઈ હરકત નહિ આ ત્હારા પિતાનું જ ધર ॥ એમ
 જાણી અહીં સુખેથી રહેજો ત્હારા પિતા જનક, અને સસરા દશ

રથ એ બન્ને મહારા પરમ મિત્ર થાય હો. કાઈ પણ જાતનો ભય રાખ્યા વિના અહીં સત્સમાગમમાં રહેજો.' ત્હારી પ્રસૂતિ ને સંસ્કારો પણ વિધિપૂર્વક અહીં જ કરવામાં આવશે. અહીં તમસા નદીના લાકામાં દેવતાઓનું પૂજન-અર્ચન કરવાથી ત્હારું ચિત્ત પ્રસન્ન રહેશે. મુનિકન્યાઓ નવાં નવાં કુલકુળ લાવી ત્હારી સેવામાં હાજર રહેશે. કેડે ઘડા લઈ આશ્રમનાં વૃક્ષોને નિત્ય પાણી પાવાથી ત્હારી પુત્રવત્સલતામાં વધારો થશે." આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી શાંત પાડીને મહર્ષિ સોતાદેવીને લઈ આશ્રમે ગયા.

લક્ષ્મણે ઘેર આવી રામને સર્વ વૃત્તાંત તથા સીતાનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રામ યોધાર આંસુએ રડવા, અને શોક તથા વિયોગમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યા.

x x x x

એક દિવસે લવણ નામના રાક્ષસના ત્રાસથી કંટાળી યમુના-પરવાસી તપસ્વિઓ રામચંદ્ર પાસે આવ્યા, અને એ દુષ્ટ રાક્ષસને મારવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. રામે શત્રુદ્ધને મુનિઓ સાથે મોકલ્યો. શત્રુદ્ધ એક મોટું લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને રાતવાસો કરવા માટે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં ઉતર્યો. તે જ રાત્રે સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી શત્રુદ્ધે આગળ કૂચ કરી. યમુનાતીરે જઈ તહેણે લવણનો સંદાર કર્યો અને ત્યાં મધુરા નામની નગરી વસાવી પછી શત્રુદ્ધ પાછો ફરી ઘેર આવ્યો અને સીતાના પુત્રજન્મ સિવાય સર્વ દપ્પીકત રામને સવિસ્તર કહી

સીતાના બે પુત્રોની ગર્ભમલિનતા કુચ (દર્શધાસ) અને લવ (ગોપુચના વાળ) થી સાફ કરવામાં આવી, માટે ઋષિએ ત્હેમનું નામ કુચ અને લવ પડ્યું. બાળકો મોટા થતાં મહર્ષિએ ત્હેમને વેદ-વેદાંગનું અધ્યયન કરાવ્યું, અને પેતે બનાવેલું રામાયણ

આત્મા, લગ્નમાં વધિક્ષ પહેરેલાં અને નીચી દષ્ટિ કરીને ઉભેલાં સીતાદેવીને જોઈ સર્વ લોકોને પોતાની દુષ્ટતા માટે લજ્જા આવી. ઋષિના કહેવાથી સીતાએ જળનું આચમન કરી મોટાથી કહ્યું:

ઘાઘમન.કર્મભિઃ પત્યૌ વ્યભિચારો યયા ન મે ।
તથા વિશ્વમરે દેવિ મામન્તર્ધાતુમર્હસિ ॥

" જો મન, વાણી કે કર્મથી મહેં મારા પતિનો અપરાધ ન કર્યો હોય અને હું નિર્દોષ હોઉં, તો હે વિશ્વભરા દેવી ! મને ત્હમारी અંદર સમાવી દો ! "

સીતાદેવી આ શબ્દો બોલી રહ્યાં કે તરત જ પૃથ્વીમાં કાદ પડી અને અંદરથી નાગરણા પર સિંહાસને બેઠેલાં વસુધરા દેવી પ્રકટ થયાં. ત્હેમણે સીતાને પોતાના બોળામાં લીધાં, અને એકદા પાતાળમાં પત્તાવન કર્યું સર્વ લોકો એમજાણ્યા થઈ આંખો ફાડી ફાડી જોવા લાગ્યા. સીતા સર્વથા અદશ્ય થઈ ગયાં.

રામે ઋષિઓને તથા અન્ય મિત્રોને માનપૂર્વક વિદાય કય અને લવ-કુશને સ્નેહપૂર્વક ધરમાં રાખ્યા. હવે, ત્હેમના પત્ની સ્નેહનું અપત્યસ્નેહમાં પરિવર્તન થયું. રામચંદ્રના આગ્રહથી ભરતે પોતાના બે પુત્રોને પુષ્કણાવતી અને તક્ષશિક્ષામાં રાત્ર્યાભિષેક કર્યો; લક્ષ્મણે અંદકેતું અને અંગદ નામના બે પુત્રોને કારાપથ દેશમાં રાત્ર્યાભિષેક કર્યો; શત્રુઘ્ને બહુશ્રુત અને સુબાહુ નામના બે પુત્રોને અનુક્રમે મધુરા અને વિદિશામાં રાત્ર્યાભિષેક કર્યો.

એક દિવસ કાલ (ચમદેવ) મુનિવેપ લઈને રામચંદ્ર પાસે આત્મા અને ત્હેમની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવા માટે રજા માગી. બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો કે જે કાલ વચમાં આવી ત્હેમની વાતમાં ભંગ પાડે ત્હેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. લક્ષ્મણને દારપાળ તરીકે ઉભો રાખવામાં આવ્યો. તેવામાં દુર્વામા મુનિ દાર આગળ આવી પહોંચ્યા અને ત્હેમના આગમનના સમાચાર રામને જાણાવવા માટે લક્ષ્મણને

કહ્યું લક્ષ્મણે આનાકાની કરી અને કરેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે મમજન્યુ.
પણ કોધી દુર્વાસાએ પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો તેથી લક્ષ્મણ
અદર ગયો અને સમાચાર કહ્યા ગમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે
તે સરયૂ નદીને કિનારે ગયો અને યોગથી દેહલાગ કર્યો

હવે, રામને પૃથ્વી પર ગેવા માટે કાંઈ પણ જાતનું પ્રયોગન
રહ્યું ન હતું તહેમણે કુશને કુશાવતીમા અને લવને શાગરનીમા
ગાળ્યાલિપેક કર્યો, અને પોતે બન્ધુઓ માથે, અગ્નિપુત્ર સગ ઉત્તર
દિશામા પ્રયાણ કર્યું વાનરો અને ગણસો તહેમનો નિશ્ચય મમજી ગયા
અને તહેમની પાછળ ચાનરા લાગ્યા શાયૂના કિનારે આવી પોતે
નિમાનમા બેસા, અને ભખોને નદીમા ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરાની,
દિવ્ય દેહ ધારણ કરા પોતાની માથે લઈ ગયા, તથા એક નવુ જ
સ્વર્ગ વમાવી તહેમા તહેમનો વાસ કરાવ્યો

પ્રકરણ ૮ મું: કુશ

એક દીવામાંથી જેમ લિત્ર લિત્ર દીવાઓ સળગે, તેમ આ એક વંશમાંથી આકં વિભાગ પડી ગયા. આઠે ભાઈઓ મહાક-મપથી રહી જ્યેષ્ઠબધુ કુશને માન આપવા લાગ્યા.

એક દિવસ મધ્યરાત્રે કુશરાજ પોતાના સપ્તાગૃહમાં સૂતો હતો. મધ્યગા પગિજનો ધમધસાટ ઉઘટા હતો, અને દીવા ઝગઝગાટ બળ રહ્યા હતા એટલામા ત્રેના પક્ષગ આગળ પ્રવાસ કરવા નીકળી હોય એવો વેષ ધારણ કરેલી એક અપૂર્વ સ્ત્રીને ત્રેણે જોઈ. તે સ્ત્રી કુશનો જ્ય ઈચ્છી હાથ જોડી ઉભી રહી. સપ્તાગૃહનાં મધ્યગા દ્વાર બધ હોવા છતાં આ સ્ત્રી કેવી રીતે અંદર આવી થકી તે વિષે કુશને ધણુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પક્ષગમાંથી અર્ધો ઉભો થઈ બોલ્યો : “આ રાજમહેલમા ત્હમે પ્રવેશ કરી થક્યાં છો, પરંતુ ત્હમારામાં હું યોગશક્તિ જોઈ થકતો નથી. ત્હમાગ આકાર ઉપરથી ત્હમે કુખી છો એમ લાગે છે ત્હમે કોણુ છો, અને કાનાં ધર્મપત્ની છો, તથા મ્હારી પાસે આવવાનું ત્હમને શું પ્રયોજન છે? સુવંશીય રાજાઓનાં મન જાલિયારિ હોતાં નથી એ ત્હમારે જાણવું જોઈએ.”

પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો : “રાજન ! જે નગરીનાં મર્વ મનુષ્યોને ત્હમારા પૂજ્ય પિતાથી સાથે લઈ ગયા તે અનાથ નગરીની હું અધિદેવતા છું જેણે અવકાશુરી તથા ઈન્દ્રપુરીથી પણ વિશેષ

ઉપભોગો અને મહોત્સવો જોયા છે ત્હેની આજ આવી લાચાર સ્થિતિ થઈ છે, અને તે પણ ત્હમારા શાસનકાળમાં! જ્યાં પ્રથમ મહોટા મહોટા ગગનચુંબી પ્રાસાદો ગાજી રહ્યા હતા, ત્યાં આજ ભાગ્યાં તૂટ્યાં ઝુંપડાં જોવામાં આવે છે! જે રાજમાર્ગો ઉપર રાત્રે નૂપુરના ખણખણાટ કરતી અભિસારિકાઓની આવજા થતી, તે જ માર્ગો પર આજ અમંગલ અવાજ કરતાં શિયાળવાં માંસના ટુકડાની શોધમાં દોડી રહ્યાં છે! જે સરોવરોનાં પાણી પ્રમદાઓના હાથથી ખળખળ અવાજ કરતાં, આજ ત્હેમાં જંગલી પાડા મસ્તી મચાવી રહ્યા છે! જે નિસરણીનાં પગથીયાં પર સુંદર સ્ત્રીઓ કમલ સરખાં પગલાં પાડતી, ત્યાં આજ લોહીઆળ પગલા મૂકી વાઘ ઉભા રહે છે! જે મોરને નગરજનો ઘરમાં રાખી સૃદ્ધગના જ્વનિ સાથે નૃત્ય શીખવતા હતા, તે જ મોર આજે જંગલી બની જઈ ઝાડ પર પડી રહે છે! પદ્મવનમા આખેહૂળ ચીતરેલા હાથીઓ પર આજ મિહો ત્રાપ મારી રહ્યા છે! મહેલોના સ્તંભો પર જે જે સુસોલિત સ્ત્રીઓના ચિત્રો ચીતરેલાં હતા, ત્હેના રંગ ઉખડી જઈ આજ ત્હેના પર ધૂળ મહોંટી છે, તથા એ પ્રમદાઓની કાચળીઓ પર અજ મર્પની કાંચળીઓ ઘીંટાઈ છે! જે મહેલોની લીસી અને ચકચકિત ભીતો પર ચંદ્રનાં કિરણો ખીલી ઉઠતાં તે જ ભીતો પર આજ પાદડા ને વેચા ઉગી ગયા છે! જે ઉદ્યાનલતાની શાખાઓ પ્રેમપૂર્વક નીચી નમાવી વિલાસી નારીઓ પુષ્પ ચૂંટતી તે લતાઓ પર આજ વાનરો કૂદાકૂદ કરી રહ્યા છે! પુરાતન પ્રામાદોની ભાગી તૂટી બારીઓ દિવસે શૂન્ય બની રાત્રે અધકારમાં ડૂબી રહે છે! જ્યાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો હમેશાં સ્નાન કરતાં એ શરધૂના ઓવારા જોઈ મ્હારૂ હૃદય ખળીને ખાખ થઈ જાય છે! માટે, હે રાજન! મ્હારી પ્રાર્થના એટલી જ છે કે આ નીન રાજધાની છોડી ત્હમારી પુરાતન પુરીમા પાછા પધારો.”

કૃષ્ણ રાજાએ દેવનાની પ્રાર્થના કબુલ રાખી, તેથી તે આશીર્વાદ આપી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રાત કાળમાં વિદ્વાન પાલણીને બોલાવી રાજ્યે રાત્રિને સવળો વૃત્તાત લેખને જણાવ્યો. પાલણી પ્રસન્ન થયા, અને લેખે અલિનદન આપી ત્યા જવા રજા આપી એક શુભ દિવસે કુશાવતી શ્રોત્રિય પાલણીને સમર્પણ કરી કુશરાજ્યે અત પુરની સ્ત્રીઓ તથા નગરજનો માથે અયોધ્યા તરફ કૂચ કરી વિન્ધ્ય પર્વત ઓળંગી સરગુ સૈન્ય ગંગાકિનારે આવી પહોંચ્યું, અને ત્યાંથી નાવડામાં બેસી બીજી પાર ઉતર્યું ત્યાર પછી ચાલતા ચાલતા કેટલેક નિવસે તેઓ શરયુકિનારે આવ્યા. રાજ્યે સાથે આણેના કારીગરોને અયોધ્યાની નવીન રચના કરવાની આજ્ઞા આપી થોડા દિવસમાં સધળું તૈયાર થયું એટલે વાસ્તુ-વિધાન કરી રાજ્યે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અયોધ્યાનગરી પૂર્વવત્ પુન શોભવા લાગી.

સમય પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો.

એક વખત વસન ઝડતુમાં રાજ્યે શરયુનદીમાં અત પુરની સ્ત્રીઓ સાથે જલક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થઈ તહેલે નદીમાંથી મગર વગેરે હિંસક પ્રાણીઓને બહાર કઢાવી નાખ્યા પછી પોતે સ્ત્રીઓ સાથે જળમાં ઉતર્યો અને એક હાથી હાથણીઓ સાથે, અગર ઇંદ્ર અપ્સરાઓ સાથે મંદાકિનીમાં ક્રીડા કરે, તેમ તહેલે જળવિહાર કરવા માડ્યો. રાજ્ય અને સ્ત્રીઓ પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક પાણી ઉરાડવા લાગ્યા આ પ્રમાણે ધણા સમય સુધી ક્રીડા કરતા કરતા બન્ને પક્ષને અતિ શય શ્રમ લાગ્યો અતે પાણીમાંથી બહાર નીકળી તેઓ તટ પર નાખેલા તણુમાં ગયા ત્યા જતા જ રાજ્યે ખજર પડી કે અગસ્ત્ય ઋષિએ ગમગ્યદને આપેલું અમૃત્ય આમૃષણ જલક્રીડા કરતા નદીમાં પડી ગયું તેથી તહેલે નદીના તાગઓને બોલાવીને એ આમૃષણની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા કરી ધણા વખત સુધી પ્રયત્ન કરી નદી હોળી નાખ્યા છતાં પણ ત્યારે આમૃષણ હાથ ન લાગ્યું, ત્યારે તેઓ નિરાશ થઈ રાજ્ય પાસે આવ્યા અને હાથ જોડી કહેવા

લાગ્યા : “ મહારાજ ! આબૂપણનો પતો લાગતો નથી. કદાચ પાણીમાં રહેનાર કુમુદ નાગે ચપ્પગતાથી લઈ લીધું હોય તો તે બનવા ભોગ છે ખરું.”

આ સાંભળી રાજાને ક્રોધ ચઢ્યો. તહેણે હાથમાં ધનુષ લઈ કુમુદને મારવા માટે તૈયારી કરી પણ એટલામાં પાણીનાં મોજાં ભેરથી ઊછળવા લાગ્યાં અને તહેમાંથી ભુજંગરાજ કુમુદ એક સુંદર કન્યા લઈ બહાર નીકળ્યો. તહેણે રાજાને પ્રણામ કરી કહ્યું : “ મહારાજ ! ભગવાન રામચંદ્રના પુત્રના કાર્પમાં વિધ્ન નાખવા કોણ શક્તિમાન છે ? પણ, આ મહારી બહેન દડે રમતી હતી, એટલામાં આપનું આબૂપણ પાણીમાં પડ્યું તહેની સુંદરતા ભોઈએણે તે ઉપાડી લીધું. હ્યો આ રહ્યું આપનું આબૂપણ આપના હસ્તનો વિયોગ સહન કરવાને એ યોગ્ય નથી; અને મહારાજ ! આપનો અપરાધ કયો તે બદલ આ મહારી બહેન કુમુદતીને હમેશને માટે આપના ચરણની સેવામાં સોયુ છું; તો આપ એનો સ્વીકાર કરશો એમ હું ઇચ્છુ છું.” આ પ્રમાણે બોલી કુમુદે પેલું આબૂપણ તથા કુલબૂપણ કન્યા રાજાને સમર્પણ કર્યો. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ બન્નેનો સ્વીકાર કર્યો

મકરણ ૯ સું વંશવિસ્તાર

કુમુદતીથી કુશને અતિથિ નામનો પુત્ર થયો તે મોટો થતા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામા અતિશય નિપુણ થયો.

એક વખત કુશરાજ ઈંદ્રના આગ્રહથી દુર્જય નામના દૈત્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો તહેણે દૈત્યને માર્યો, પણ અતે તહેનો પોતાનો ધાત થયો. કુમુદતી તહેની પાછળ સતી થઈ વૃદ્ધ અમાત્યોએ ભેગા થઈ અતિથિને રાજ્યાભિષેક કર્યો તે બાળક હોવા છતાં પણ ચતુર હતો તેથી થોડા જ વખતમા તહેણે પ્રજાનો પ્રેમ મપાદન કર્યો તહેનાં બાણ અને વશિષ્ઠગુરુના મત્રો આગળ ત્રણે બુવનમા કાષ્ટ પણ અસાધ્ય ન હતુ તે સારી રીતે જાણતો કે મોર્ચ વિનાની નીતિ માત્ર હારતા છે, તથા નીતિ વિનાનુ 'શૂન્ય' માત્ર પશુતા છે. તેથી તહેણે પોતામા બન્નેનો સમપ્રમાણમા થોડા સાધ્યો હતો. કાષ્ટ પણ મર્ચ કરતા પહેલા તે હમેશા મત્રિઓની સલાહ લેતો, અને પછી પોતાના વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરતો ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થનો, પરસ્પર વિરોધ આવ્યા વિના, તે ઉપભોગ કરતો તે અતુરુષોને સતત દાન આપતો, અને દુષ્ટોને દડા દેતો આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ કરવાથી ઉત્તમ રાજાઓમા તહેની ગણના થવા લાગી સર્વ રાજાઓ ઈંદ્રની માફક તહેની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા. તહેણે એક અશ્વ-મેધ યજ્ઞ કરી એટલું બધું દાન કર્યું કે લોકો તહેને કુમેરના નામથી ઓળખવા લાગ્યા તહેના રાજ્યતત્ત્વમાં સઘળી પ્રજા સુખમાં રહેતી

તેણે નૈપધરાજની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો જેનું નામ નિપધ રાખવામાં આવ્યું. પુત્ર હિંમર-લાયક થતાં અતિથિએ તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને કેટલાક વખત પછી પોતે સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

નિપધને નલ નામનો પુત્ર થયો. નલનો યશ દેવતોડો પણ આનંદપૂર્વક ગાતા. તેને નલ નામનો પુત્ર થયો. નલને રાજ્યલક્ષ્મી સોંપી નલ રાજ્ય અરણ્યમાં તપસ્યા કરવા ગયો. તે જ પ્રમાણે, સમય આવતાં નલ રાજ્ય પણ પોતાના પુત્ર પુંડરીકને રાજ્યગાદી સોંપી મોક્ષમાર્ગે વળ્યો. પુંડરીક પણ રાજ્યસુખ ભોગવી અતે ક્ષેમધન્વા નામના પુત્રને ગાદી સોંપી અરણ્યમાં ઘેર તપશ્વર્યા આરંભી. ક્ષેમ-ધન્વાને દેવાનીક નામનો પુત્ર થયો. દેવાનીકને અહિનગુ નામે પુત્ર થયો. તેને પારિયાત્ર નામે પુત્ર થયો. પારિયાત્રને શિલાખ્ય, અને શિલાખ્યને ઉન્નાલ નામે પુત્ર થયો. તેને વજ્રજ્વાલ નામનો પુત્ર થયો. વજ્રજ્વાલના મરણ પછી તેનો પુત્ર વ્યુપિતાશ્વ ગાદીએ આવ્યો. કાશીવિશ્વેશ્વરની આરાધનાથી તેને વિશ્વસહ નામનો પુત્ર થયો. વિશ્વસહ પછી તેનો પુત્ર હિરણ્યનાભ ગાદીએ આવ્યો. તેને કૈાસલ્ય નામનો પુત્ર થયો. કૈાસલ્યને પુત્ર નામે દીકરો થયો. તેની સ્ત્રીએ પુષ્પ નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમાના દિવસે પુષ્પ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુષ્પ રાજ્ય એક વખત મૃગયા કરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે એક વિકરાળ સિંહે આવી તેને મારી નાંખ્યો. સાર પછી, તેના પુત્ર મુદર્શનનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે ૭ વર્ષનો બાળક હોવા છતાં પણ, બળવાન અને ચપળ હોવાને લીધે પ્રજા તેની આજ્ઞામાં રહેતી. રાજ્યલક્ષ્મીનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કર્યા પછી તે પોતાના પુત્ર અગ્નિવર્ણને ગાદી આપી નૈમિષારણ્યમાં તપ કરવા ગયો.

અગ્નિવર્ણ ઘણા સ્ત્રીલંપટ અને વિલાસી રાજ્ય હતો. રાજ્યકારભાર અમાત્યોને સોંપી તે હંમેશાં રંગરાગમાં મસ્ત રહેતો. પ્રજાને મળવાની પણ તેને કુરસદ ન હતી. કદાચ પ્રજાને દર્શન આપવા મંત્રિએ તેને

આમદ કરતા તો તે બારીમાથી કેવળ પગ લામેા કરી બહાર ઉમેના પ્રભાગનોતે જતાવતોા ત્હેના ચરણને નમસ્કાર કરી લોકો પાછા કરતા. તે એકાન્તમા અનેક સ્ત્રીઓ સાથે જનકીડા કરતોા દિવમે દિવસે ત્હેની કામવૃત્તિ વૃદ્ધિગત ચવા લાગી નાયનારી વાગનાઓ સાથે તે જતે દોષક લઈ વગાડવા બેમતોા આ કામમા ત્હેણે એટલી બધી નિપુણતા મેળવી હતી કે વારાગનાઓના અભિનય (દાવભાવ)મા તે જૂઓ ઠાઠવા શક્તિમાન થયોા હતોા નૃત્ય પૂરૂ ચતા નર્તકીઓના મુખ પર આવેના પરસેવાના ઝિંદુઓ પોતે પ્રેમપૂર્વક લૂછી નાખતોા દાસીઓ અને વેશ્યાઓ સાથે વિહાર કરવામા ત્હેને લક્ષ્મ આવતી નહિ

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયસુખમા મગ્ન રહી તે પોતાનો મમય વીતાડતોા હતોા અત્યંત કામાસક્તિથી ત્હેને ક્ષયરોગ લાગુ પડયોા વૈદ્યોના કથા પ્રમાણે તે પથ્ય પાળતોા નહિ. સ્ત્રીમઘાદિકનો ત્યાગ કરવો ત્હેને મરણપ્રત્ય લાગતોા, આથી ત્હેનો રોગ અસાધ્ય થઈ ગયોા મ્હો પીણુ પડી ગયુ, અવાજ મન્દ થઈ ગયોા, ચાવવાની શક્તિ મ્હી નહિ આખરે તે મૃત્યુવશ થયોા

અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ઉપભોગ કર્યા છતા પણુ ત્હેને સતતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. ત્હેના મરણ સમયે અત્યંત પુરની એક સ્ત્રી સગર્ભા હતી તેથી ત્હેને ગાદી પર બેસાડી અમાત્યો રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા.

માલવિકાગ્નિમિત્ર

પ્રકરણ ૧ હું : ચિત્રદર્શન

પૂર્વે વિદિશા* નગરીમા અગ્નિમિત્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તહેને ધારિણી, ઇરાવતી આદિ અનેક રાણીઓ હતી તહેના પિતા પુષ્પમિત્ર સેનાપતિએ લાખા સમય સુધી રાજ્ય કરી, રાજ્યનો લગભગ સધળો કારભાર અગ્નિમિત્રને સોંપી દીધો હતો, અને હવે તે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તહેણે અગ્નિમિત્રના યુવાન પુત્ર વસુમિત્રને યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક નીમી, અશ્વને દેશ દેશ ફરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો હતો.

તે વખતે વિદર્ભ દેશમા યજ્ઞસેન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તહેને માધવસેન નામે એક પિતરાઈ ભાઈ (કાકાનો દીકરો) હતો. આ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે અણુમનાવ હતો. માધવસેનને એક સ્વરૂપવતી પુત્રેન હતી, તહેનું સગપણુ અગ્નિમિત્ર સાથે કરવાનો તે ઇરાદો રાખતો હતો. એ જ કારણુને લીધે એક વખતે તે સપરિવાર વિદિશા તરફ જવા નીકળ્યો. માર્ગમા યજ્ઞસેનના સીમાધિકારીએ

* વિદિશાને હાવમા ભીલસા કહે છે. તે નગર બેટવા નદી ઉપર સિંધિઆના રાજ્યમા આવેલું છે.

તેને પકડ્યો અને પરિવાર સાથે કેદ કર્યો. આ વાનની અસિમિત્રને ખબર પડતાં તેણે વિદર્ભ રાજાને કહાવી મોકલ્યું કે “તદમારા કાકાના દીકરા માધવસેને પોતાની બહેનની સગાઈ મ્હારી સાથે કરવાનું કહેણ મોકલેલું છે. તે મ્હારા તરફ આવતો હતો એટલામાં તદમારા અંતપાલે તેને માર્ગમાં પકડી કેદ કર્યો છે. માટે મ્હારી ઈચ્છા મુજબ તેને સપરિવાર મુક્ત કરવો.”

આના ઉત્તરમાં યત્તસેને જણાવ્યું કે “એક જ રાજકુળના વારસોમાં આવી વૃત્તિ સ્વાભાવિક હોય છે. માટે આ ખામનમા આપે પક્ષપાત ન કરતાં મધ્યસ્થ રહી વિચાર કરવો જોઈએ. માધવસેનને પકડતી વખતે તેની બહેન ચોરાઈ ગઈ છે, તેનો પત્તો મેળવવા હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ. તેમ છતાં જો માધવસેનને મુક્ત કરાવવાની જ આપની દૃઢ ઈચ્છા હોય તો હું આપના આગળ એક મરત મુકુ છું તે એ કે મ્હારો માળો મૈર્થસચિવ જે આપને લાંબનમાં છે તેને મુક્ત કરવાનું આપ કયુલ કરો તો માધવસેનને મુક્ત કરવા હું તૈયાર છું, એ જાણો.”

યત્તસેનનો ઉત્તર માંભળી અસિમિત્ર ક્રોધથી રાતો પીગા થઈ ગયો. તેણે પોતાના અમાત્યને બોલાવી કહ્યું : “વાદતક, વિદર્ભ-રાજા પડોશનો રાજા હોઈ સદજ રીતે આપણો યત્ન તો છે જ; તેમા વળી તે ઉદ્ધતપણે આવો ઉત્તર આપે છે. માટે વીરસેનને એક લશ્કર આપી તેના તરફ જલદીથી મોકલો.” અમાત્યે તે પ્રમાણે યોજના કરી.

ઉપર જે વીરસેનનું નામ આવ્યું, તે ધારિણી રાણીનો ભાઈ થતો હતો. તેને નર્મદાતટે અન્તપાલ (સીમારાજાના અધિકારી) તરીકે નીમેલો હતો. તેણે એક વખતે પહાડી લૂટાર લોકો પાસે એક સુંદર કન્યા જોઈ. તેને જોતાં જ એ કેઈ ઉંચા કુળની કન્યા હોય એમ તેને લાગ્યું, તેથી તેણે લૂટારો પાસેથી એ કન્યા

પડાવી લીધી અને પોતાની બહેનની તહેનાતમાં તેને મોકલી દીધી. ધારિણીએ તહેતું સ્વરૂપ અને ગુણો જોઈ ગણદાસ નામે પોતાના ખાસ માનીતા એક સંગીતશાસ્ત્રી પાસે સંગીત, નૃત્ય વગેરેનું જ્ઞાન લેવા માટે તહેને મૂકી. તે કન્યાનું નામ માલવિકા હતું. થોડા જ વખતમાં આ કન્યાની બુદ્ધિ અને નિપુણતા જોઈ ગણદાસ ધણો ચકિત થયો. જેમ સારા વિદ્યાર્થીને વિદ્યા આપવાથી ગુરુને સંતોષ અને યશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગણદાસને પણ બન્યું. ઉપર કહ્યું કે માલવિકા ધણી જ સ્વરૂપવતી હતી, સાથે અતિશય બુદ્ધિમતી પણ હતી અને હવે તે કલાવતી પણ થઈ. સુવર્ણ અને મુગધનો યોગ અલૌકિક જ હોય છે. ચતુર રાણીને રાજના વિષયી સ્વભાવનો બરાબર પરિચય હતો, તેથી રાજને માલવિકા વિષે જરાયે ખબર ન પડે તે માટે તે કાળજી રાખતી હતી.

એક દિવસે ધારિણી ચિત્રશાળામાં ગઈ હતી. ત્યાં એક તાળું ચીતરેલું ચિત્ર નીહાળતી તે ઉભી હતી. એટલામાં રાજ અગ્નિમિત્ર ત્યાં જઈ ચઢ્યો. રાજ અને રાણી બન્ને એક આસન પર બેસી પેલું ચિત્ર બારીકાઈથી જોવા લાગ્યાં. તે ચિત્રમાં વચ્ચે રાણી બેઠેલી હતી અને આજુબાજુએ તેનાં દાસદાસીઓનું ટોળું ચીતરેલું હતું. તે ટોળામાં માલવિકા પણ હતી. તહેતું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઈ રાજએ પ્રશ્ન કર્યો, ‘ આ કેણું ? ’ રાણીએ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં વાત ઉડાવી દીધી. આથી રાજના મનમાં વિશેષ શંકા ઉત્પન્ન થઈ. તહેણે પુનઃ પુનઃ એ જ પ્રશ્ન કર્યો. એટલામાં પાસે બેઠેલી વિદ્યાર્થી-કન્યાઓમાંથી વસુલક્ષ્મી નામે એક ન્હાની છોકરી બોલી ઉઠી, “ મહારાજ, એ તો માલવિકા. ”

ચિત્ર જોઈને રાજ રાણી ઘેર ગયાં. તે દિવસથી રાણીએ માલવિકાને રાજની દષ્ટિમાંથી છુપાવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ચિત્રમાં જોયા પછી માલવિકાને પ્રત્યક્ષ જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાજના

મનમાં ઉત્પન્ન થઈ પણ ગણીની દાગળ આગળ લેવું કાર્ય આવડું નહિ વિદ્યુત્ક ગળના પ્રણયકાર્યમાં હમેશા મહાયક હોય છે તેથી રાજાએ માનવિકા વિષેની મળી હમીકત વિદ્યપકને કહી તેણે ગળને માનવિકાના દર્શન કરાવવા માટે એક ઉત્તમ યુક્તિ ગ્વી ગણુદાસ અને હુરદત્ત એ બન્ને ગળના નાટ્યાચાર્યો હતા જેહને આકે અનુ ભેગી લેશે તે જેહ વચ્ચે કનહ ઉત્પન્ન કર્યો

એક દિવસે વિદ્યપક રાજા પામે જેહા હતો, એટલામાં એ બન્ને મગીતશાસ્ત્રીઓ “બમ બમ, બહુ થયુ, બહુ થયુ, ચાનો રાજા પામે, ત્યા નક્કી થશે કે કોણુ ઉંચુ ને કોણુ નીચુ ” એમ પરસ્પર ઝઘડના ગળમદેલમાં આગ્યા મન્નેનો અવાજ માલગી ગળ મનમાં હમવા લાગેા કચુકરે બન્નેને લઈ દિવાનખાનામાં લખા થયો. રાજાને મિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી તેઓ રાજાએ મનાવેના આમન ઉપર મેકા ગળાએ ધીમે રહી પૂછ્યુ “કેમ આચાર્યજી, અત્યારે શ જાના મનમાં માથે જ આપનુ અહીં આવવુ થયુ ?” લેના ઉત્તરમાં ગણુ દાસે જણાવ્યુ મહાગજ, સાલજો મે ગુરુચરણે અભિનયવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તેમ અનેક વિદ્યાર્થીઓને લેવુ પડન પણ કરા પુ છે આપ નામદારે તથા રાણીજીએ મારે વથાયોગ્ય સત્કાર પણ કર્યો છે છતા, આ હુરદત્ત મારા મારા લેકિા આગળ કહેતો ફરે છે કે ‘ગણુદાસ તો મારા પગની ધૂળ બરોબરે નથી —” એટલામાં હુરદત્ત વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો — ‘મહારાજ, પ્રથમ તો એણે જ ‘મહારામા અને એનામાં સમુદ્ર ને ખાળેગીયા જેટલુ અંતર છે’ એમ કહી મહારી નિન્દા કરવા માઠી માટે હું આપને અરજ ગૂળકે છુ કે આપ જ મધ્યસ્થ રહીને અમ્હાગ જેહની, શાસ્ત્ર અને પ્રયોગમાં પરીક્ષા લેશો.”

‘હુરદત્તનુ કહેવુ બરોબર છે ” એમ કહી વિદ્યપકે ટેકા આપ્યો. ગણુદાસે પણ એ દરખાસ્ત કજુ ન રાખી

રાજાએ ઉત્તરમાં જણાવ્યુ ‘ત્દમારી દરખાસ્ત હું પસંદ કર છુ. પરંતુ એ કામ હું એકલો માથે લઈશ નહિ રાણીને તથા

પંડિતા કૌશિકીને પણ સાથે બોલાવે, અને એ સર્વના મમક્ષમાં જે નિર્ણય આવે તે ખરો " એમ કહી ત્હેણે રાણીને તથા પરિવ્રાજિકાને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું

થોડી વારમાં બન્ને આવી પહોંચ્યા રાજાએ પરિવ્રાજિકાને નમન કર્યું ત્હેણે પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો : " ગણી ધારિણી અને જૂતધારિણી (પૃથ્વી) એમ ઉભયના ભર્તા રહી સો વર્ષનું આયુષ્ય બોગવે ! "

બધાં યથાસ્થાને ગોઠવાઈ ગયા પછી રાજાએ પરિવ્રાજિકા તરફ ફરીને બોલ્યાં, " ભગવતિ, આ બન્ને નાટ્યાચાર્યો વચ્ચે જ્ઞાનકલહ ઉત્પન્ન થયો છે, માટે આપે મધ્યસ્થવૃત્તિ ધાગણુ કરી ત્હેમનો નિર્ણય કરવો જોઈએ " કૌશિકીએ મદહાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો : " મહારાજ, ઠીક મશ્કરી કરવા માઠી છે પત્તને વિચમાને ગ્રામે રત્નપરીક્ષા ! મ્હોટું શહેર મૂકી રત્નની કમોટી કરાવવા ગામડામાં જવું એ ઉચિત કહેવાય ? "

રાજાએ નમ્રતાથી કહ્યું ' ના, ના એમ બોલેા મા આપ તો પંડિતા કૌશિકી છેા મ્હારે અને રાણીજીને તો આચાર્યો તરફ પરસ્પર સ્વાર્થ લાગેલો છે માટે આપ જ મધ્યસ્થ રહી ન્યાય આપી શકો એમ છેા " એમ કહી રાજાએ બન્નેને વિવાદ ચલાવવાની આરા કરી

પણ વચમાં જ પરિવ્રાજિકાએ કહ્યું " મહારાજ, નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રયોગાધીન છે એમા મ્હોએ થૂક ઉરાડવાથી શુ " તેથી મ્હારો મત એવો છે કે કેટલાક આચાર્યો જ્ઞાનપરિપૂર્ણ હોય છે, તેમ જ કેટલાકની જ્ઞાન આપનાની પદ્ધતિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે માટે જેઓ ઉભયમાં નિષ્ણાત હોય ત્હેમને જ હું તો ઉત્તમ શિક્ષક કહું. " એ સાંભળી વિદૂષક બોલી ઉઠ્યો : " સાંભળી લ્યો ભગવતીનું કથન. ત્હેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શિક્ષકની શિક્ષણપદ્ધતિ જોઈને જ આ આગતનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. "

રાજાએ રાણીનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ચતુર રાણી આ કલહનું રહસ્ય પહેલેથી જ સમજી ગઈ હતી, તેથી તેણે કહ્યું : “ ખરૂં પૂછો તો આ બેનો કલહ જ મ્હને પ્રિય નથી.—”

વિદ્યુત્ત વચમાં બોલી ઉઠ્યો : “ ના, ના. બેની ઘેટાંકુની બેવામાં આપણું શું જાય છે ? તેઓ મક્કતના પગાર ખાધા કરે છે ! અને જ્યાં સુધી બેમાંથી એક પણ હારશે નહિ, ત્યાં સુધી તેમની લડાઈનો પાર આવવાનો નથી. માટે એમ બંને જ નહિ ”

તેમ છતાં યે રાણીએ આગળ ચલાવ્યું : “ મ્હારૂં કહેવું એમ છે કે જો શિષ્ય નબળો અને જડ હોય અને તેથી તે શિક્ષણ મારી રીતે ધારણ કરી શકતો ન હોય, તો શું તેમાં શિક્ષકનો હોય કહેવાય ? ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો : “ દેવિ ! એમ તો ખરૂં જ. શિષ્ય અમુ વિષય મહણ ન કરી શકે તો તેમાં શિક્ષકની મતિમદતા ખરી રતો ! ”

ત્યારે રાણીએ જોયું કે આ પ્રમાણે દલીલ કરવી નિર્થક છે ત્યારે તેણે ગણુદાસને પાસે બોલાવી કહ્યું : “ ગણુદાસ, નીકળી જ આ નકામા કજ્યામાંથી, એમાં ત્હને શો લાભ છે ? ”

બટકબોલો વિદ્યુત્ત વચમાં બોલી ઉઠ્યો : “ સાંભળ્યું ? ગણુદાસ નિગતે મગીતના બદાને સ્વરસ્વતીની બેટના લાડવા ઉડાવ્યા કરેને આવા નકામા કજ્યામાંથી શું મળવાનું છે ? ”

વિદ્યુત્તની વક્રોક્તિ સાંભળી ગણુદાસથી રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું : “ જે મનુષ્ય ‘ મ્હે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે ’ એમ ધારીને વિવાદથી ખેંચીને પારકાની નિન્દા સહન કરી લે છે, જેનું જ્ઞાન કેવળ છવિઠા માટે જ છે ત્હને જ્ઞાનનો વેપાર કરનાર વાણીયો કહેવો જોઈએ. ”

રાણીએ બીજી યુક્તિ વાપરી જણાવ્યું : “ પણ, ગણુદાસ, ત્હમारी શિષ્યા તો બીલકુલ નવીન છે. માટે ત્હને પરીક્ષામાં આણવી એ તદ્દન અન્યાય છે ”

“ નવીન છે માટે જ મ્હારો વિશેષ આગ્રહ છે ” ગણુદાસે એકદમ ઉત્તર આપ્યો.

“ જો પરીક્ષા લેવાની જ હોય, તો એકલા પડિતા કૌશિકીની આગળ જ ચાલવા ઘો ત્હેમા બધાની શી જરૂર છે ? ” રાણીએ ઉલટ પ્રશ્ન કર્યો ત્હેના ઉત્તરમા પરિવાજિકાએ કહ્યું “ રાણીજી, એ તો અન્યાય કહેનાય લલે સર્વજ્ઞ હોય તો પણ એક આદમીએ કરેલો નિર્ણય નિર્દોષ તે ન જ કહેવાય. ”

હવે રાણી માટે વિશેષ બોલવાનું રહ્યું નહિ તે નિરાશ થઈ નિરુત્તર બની મ્હો ફેરનીને મનમા બબડા લાગી “ અરે મૂર્ખાં, મ્હને જાગતીને પણ તું ઉધતી બનાવે છે ! ” રાજાએ પરિવાજિકા તરફ જોયું તે રાણીને મનાવવા લાગી

એટલામા નિદ્રાક બોલી ઉઠે “ રાણીજીને પોતાના માથુસને બચાવી લેવો છે માટે જ આમ કરે છે (ગણુદાસ તરફ ફરીને) ગણુદાસ, રાણીજીએ ધારણ કરેલા કોપથી ઠીક તમે બચી ગયા બધાએ બહેલા લણાવનામા નિપુણ હોય છે એમ કાંઈ નથી ”

એ સાંભળી ગણુદાસનું લોહી ઉકળી ગયું તેણે કહ્યું “ રાણીજી, સાંભળ્યું ? બધા લોકો આમ બોલશે આપ મ્હારા વિષે જરા ચે શકા લાવો નહિ મ્હને મ્હારો પ્રયોગ બતાવનાની રજા આપો નહિ આપો તો હું માર્યો જઈશ ”

હવે રાણી કટાણી ગઈ તેણે કહ્યું “ ઠીક, ચાલના ઘો ” રાણીની અનુસા મળવાથી ગણુદાસે કહ્યું “ મહારાજ, મ્હારી શિષ્યા કયી જાતના અભિનયનો પ્રયોગ કરે તે ફરમાવો ”

રાજાના આગ્રહથી પરિવાજિકાએ જણાવ્યું “ ચતુષ્પદી ‘હલિત’ નાટ્ય બહુ કડિન મનાય છે, ત્હેનો સાંલિનય પ્રયોગ જોવો જોઈએ બન્ને આચાર્યોના પ્રયોગો જોઈ આપણે નિર્ણય કરીશું ”

બન્ને આચાર્યોએ કબુલ કર્યું અને પ્રયોગની તૈયારી કરવા માટે તેઓ નાટ્યગૃહ તરફ જવા લાગ્યા જતા જતા ત્હેમને અટકાવી

પગિમાનિકાએ કહ્યું “ પણ, પ્રત્યેક અંતનું અભિનય સ્પષ્ટ દેખાય તે માટે વસ્ત્રો બહુ જ આછા પહેરાવજો હો ”

“ બહુ સારૂ, એ કહેવાની અમને જરૂર નહિ રહે ” એમ કહી તેઓ ચાલતા થયા

રાણીના પેટમાં ક્યારનું ચે તેન રેડાયું હતું તે ગળા તરફ ફરીને કહેવા લાગી “ જો આર્યપુત્ર ગજકાર્યમાં આટલી બધી ઝીણવટ બતાવતા હોય તો કેવું સારૂ ? ”

રાજાએ તહેનો ઉત્તર આપતા જણાવ્યું “ દેવિ ! મનમાં કાંઈ અવળું માની લેશો નહિ. આ બહુ મહે ઉભું કર્યું છે એમ નથી મુખ્ય કારણ તો એમ છે કે પ્રાચીન સમાનવિદ્યા પરસ્પરવશ પુરોમાણા । સ્વાભાવિક રીતે સરખા જ્ઞાનવાળા માણસો પરસ્પરના ઘરાની ઈર્ષ્યા કરનારા હોય છે ”

થોડી વારમાં નાટ્યશાળામાં મૃદગનો ધ્વનિ થયો, એટલે મહે ઉઠી ત્યા જવા નીકળ્યા

મકરણુ ૨ જી: પ્રત્યક્ષ દર્શન

નાટ્યશાળામાં સર્વે આસન ઉપર ગોડવાઈ ગયાં. પછી રાજાએ કહ્યું: “લગવતિ ! આ બન્ને આચાર્યોમાંથી કોનો પ્રયોગ આપણે પહેલો જોઈશું ?” પરિવાનિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “બન્ને આચાર્યો જ્ઞાનવૃદ્ધ તો છે જ પણ ગણુદાસ વયોવૃદ્ધ છે માટે હેમને પહેલાં પસંદગી આપવી જોઈએ.”

તે પ્રમાણે ગણુદાસના કહેવાથી માલવિકાએ પડદા ખાજીથી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કર્યો, રાજા તો હેને જોવા ક્યારેના ચે તલપાપક થઈ જ રહ્યો હતો, તે હવે માલવિકાને પ્રત્યક્ષ જોતાં વિહ્વલકને કહેવા લાગ્યો: “ન્યારે મહેં ચિત્રમાં હેની આકૃતિ જોઈ ત્યારે મ્હને લાગતું હતું કે હેતું ખરેખરે રૂપ તો આટલું સુંદર હોય જ નહિ. પણ હવે મ્હને લાગે છે કે ચિત્ર પૂરું ચતાં સુધી ચિત્રકારની એકાગ્રતા ટકી શકી નથી ! આ રૂપરૂપના અંગાર આમળ ચિત્ર ઝાંખું પડી જાય છે. અહા ! હેતું પ્રત્યેક અંગ લાવણ્યમય છે ! શું સ્વરૂપ ! નાટ્યાચાર્યના મગજમાં જેવો અભિગ્રાહ છે તેવું જ આખેહુઝા આનું શરીર લાગે છે !”

માલવિકાએ ધીમે રીઠી ગાવા માંડ્યું:—

દુહ્લહો પિયો તસ્મિં મય દ્વિવચ્ચ ણિરાસં ।

અહો અપદ્મવો મે પરિપ્ફુરદ્ધિ કિં પિ ઘામો ।

પસો સો ચિરવિદ્ધો કદ્દં ડણ ડવણદ્વવો

ણાદ્ધ મં પરાદ્ધીણં તુદ્ધ પરિગણવ્ચ સતિણ્દમ્ ॥*

(રમાનુકેળ અભિનય કરી ખતાવે છે.)

તેવું ગીત માંભળી વિદ્વપકે કહ્યું: “ મહારાજ, આ શબ્દો તે ત્હમને જ ઉદ્દેશીને ત્હેણે ગાયા હોય એમ લાગે છે,”

રાજાએ તેના કાનમાં ઉત્તર આપ્યો: “ વયસ્મ, ત્હારો તર્ક ખરાબર છે ‘ હે નાથ, મ્હારી ત્હમારા ઉપર દદ પ્રીતિ છે ’ એ ભાવ મ્હને જણાવવા માટે, ધારિણી નજીક હોવાથી, ત્હેણે આ પ્રમાણે ચતુષ્પદીમાં કામળ પ્રાર્થના કરી છે. ”

ગાયન પૂરું કરી માલવિકા પકડા તરફ જતી હતી, પરંતુ રાજાને ત્હેના દર્શનનો વિશેષ લાભ મળે એ હેતુથી વિદ્વપકે ત્હેને એકદમ અટકાવી કહ્યું: “ બહેન, ઉભી રહે. તું કંઈક જૂલો છે, તે હું કહેવા માગું છું.” તે ઉપરથી ગણુદાસે માલવિકાને જતી અટકાવી.

રાણીથી રહેવાયુ નહિ. તેથી તે એકદમ બોલી ઉઠી: “ અરે ગણુદાસ, મૂર્ખ ગૌતમ (વિદ્વપક) ના કહેવા તરફ પણ ત્હમે ધ્યાન આપો છો ! ”

ગણુદાસે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું: “ રાણીસાહેબ, એમ મા બોલો. મહારાજના મસર્ગથી ત્હેનામાં પણ વિદ્વતા સંભવી રહી. (વિદ્વપક તરફ) આર્થ, કહો. આપને શું કહેવાનું છે ? ”

* દુર્લભ પ્રિય, ત્હેમા યાચ દ્વિવચ્ચ નિરાસ,

અહો અપદ્મ મ્હારો પ્રસ્ફુરે અહીં યામ.

૧- આ એ તો ચિરદદ્ધ, યાચ ક્યમ સુલભ ?

નાથ પરાધીન મુજને ચલુએ સંત્રિણા તમમા.

વિદૂષકે જણાવ્યું: “ નહિ, હું હમણાં નહિ કહું. પહેલાં ભગવતી કૌશિકીને કહેવા દો, પછી મહેં જે ભૂલ શોધી કાઢી છે તે હું જણાવીશ.” પરિવારજિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “ વાહ, “ ગણદાસ, કામ તો ખીલકુલ સુંદર થયું છે. ત્હેમાં જરાયે ખોડ કે ખાંપણ રહી નથી. ત્હેના અભિનયો પણ ખરાબર અર્થને અતુરૂળ હતા, એમાં ભગારે શંકા રહેતી નથી. ” રાજાએ પણ જણાવ્યું: ગણદાસ, હરદત્ત તરફનું અમારું અભિમાન આજ ઉતરી ગયું છે. કામ બહુ જ સુંદર થયું છે.” રાણીએ પણ ગણદાસને ખામ અભિનનન આપ્યું. આથી તે ઘણો સંતુષ્ટ થયો. પછી ત્હેણે વિદૂષકને ભૂલ બતાવવા માટે કહ્યું. વિદૂષકે હસતાં હસતાં જણાવ્યું: “ જુઓ આચાર્યજી, શિક્ષણનું આ પ્રથમ પ્રદર્શન હવે માટે સૌથી પહેલાં ત્હેમારે પ્રાક્ષણની પૂજા કરવી જોઈએ. એ ત્હેમે અહીં ભૂલી ગયા. કેમ ભૂલ ખરી કે નહિ ? ”

પરિવારજિકાએ કહ્યું: “ વાહ ! દોષ તો બહુ જ બારીક બતાવ્યો લાગે છે ! ” વિદૂષકે ઉત્તર આપ્યો: “ અરે ! તું પાંડિત્યનું અભિમાન રાખે છે ! લાડૂના દુકડા કરતા તો ત્હેને આવડતા નથી, તે તું શુ સમજે ? આ મ્હોટા લામા શ્વેત અદકિરણ જેવા વાળથી તું આ બધાને બ્હીવડાવે છે કેમ ? ” ત્હેનું કથન માલગી મૌ હસી પડ્યાં. માલવિકા પણ ખીલતા કમળની માફક મન્દ હાસ્ય કરવા લાગી.

“ પણ જો આપ સર્વને સંતોષ જ થયો હોય, ” વિદૂષકે આગળ ચલાવ્યું, “ તો આ હું ત્હેને પારિતોષિક આપુ છું ” એમ કહી તે રાજાના હાથમાંથી મોનાતું કડું ઉતારવા લાગ્યો.

રાણીએ ત્હેને અટકાવી કહ્યું: “ ગુણદોષ સમજ્યા વિના શાનો તું આભૂષણ આપવા જાય છે ? ”

“ પારકાનું છે માટે, ” વિદૂષકે તરત જવાબ આપ્યો.

આ વિનોદથી રાજાને ઘણા વખત મુધી માલવિકાને જોવાનો

સમય મળ્યો, માલવિકા અને ગણદામ હવે પકડા પાછળ ચાલ્યાં ગયાં. એટલામાં હુરદત્તે આવીને રાજાને પ્રણામ કરી જણાવ્યું
 “ મહારાજ, હવે મ્હારો પ્રયોગ જોવાની કૃપા કરશો ”

રાજાનો ખતોરચ હવે સિદ્ધ થયો હતો. બીજા પ્રયોગ જોવાની તહેને મુદ્દલ ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ રાણીને શંકા ન આવે માટે તહેને તરત જ ઉત્તર આપ્યો. “ હુરદત્ત, ત્હમરો પ્રયોગ જોવા અમે તૈયાર જ થઈ રહ્યા છીએ ને, ચાલવા દો.”

પણ એટલામાં વૈતાલિકાનું મધ્યાદ્નગીન સભગામ્યુ. તેથી વિદૂષકે કહ્યું. “ સાંભળો. આ જાહજુની તેમ જ આપ મર્વેની ભોજન-વેળા થઈ છે ભોજનનો અમય વીત્યા પછી ભોજન કરવું એ વૈદ્યકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષ ગણાય, માટે ચાલો, મર્વે ઉઠો કેમ હુરદત્ત, ત્હમરો શો મત છે ”

રાજાએ કહ્યું “ હુરદત્ત, ત્હમરો પ્રયોગ કાલે જોઈશું આજ વિશ્રાંતિ લ્યો ”

હુરદત્તે નમ્રતાથી જણાવ્યું. “ જેની આપની ઇચ્છા ”

પછી વિદૂષક અને ગજા માલવિકાનાં સૌદર્ય અને કળાની પ્રશંસા કરતા રાજમહેલ તરફ ગયા.

પ્રકરણ ૩ જી: પ્રમદવન

બીજે દિવસે હરદત્તનો પ્રયોગ પણ ભગવાયો. અંતે નિર્ણય એ આવ્યો કે ઉભય આચાર્યો પરસ્પર જ્ઞાન અને શિક્ષણમાં સરખા છે. પરંતુ ઉત્તમ શિષ્યા મળવાને લીધે ગણદાસની પદવી ઉચ્ચ લેખવામાં આવી.

રાજા અને માલિકાના પરસ્પર પ્રેમની વાત રાજસેવકોમાં વીજળીની માફક ફેલાઈ ગઈ. ધારિણીનું મન સાચવવા રાજા પોતાનો માલિકા પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટ કરી શકતો નહિ. માલિકાની મુખ-કાન્તિ દિન પ્રતિદિન મ્હાન થતી જતી હતી. તે ઉપરથી તહેનું વિરહદુઃખ ઓળખી શકાતું હતું,

એક દિવસે રાજા અને વિદ્યુક વાતો કરતા બેઠા હતા. રાજા પોતાની વિરહાવસ્થાનાં ચેદણાં રડતો હતો. વિદ્યુકે તહેને સાંતવના આપી કહ્યું: “ મહારાજ, આમ રોક કરવાની જરૂર નથી, મહેં એક ઉપાય યોજ્યો છે. માલિકાની પ્રિય મુખી જે પ્યકુલાવલિ નામે છે તહેને મહેં આપનો સંદેશ જણાવ્યો છે અને તહેણે આપનું દનીષણું કરવાનું કબુલ રાખ્યું છે. દુઃખ માત્ર એટલું જ છે કે આજ-કાલ મનના કોકાર ઉપર જેમ એક નામ રક્ષા કરે, તેમ રાણીએ

માલવિકા ઉપર બારીક નજર રાખવાનું શરૂ કર્યું છે. તો પણ હાલમાં જ એક યુક્તિ કરી 'હેં' રાણીને હીડાગા ઉપરથી પડાવી નાંખી પગને ધણી ઈન્ન કરી છે, તેથી ત્હેમનાથી હલાતું ચલાતું કે બહાર નીકળાતું નથી. તેથી માલવિકાને વિશેષ છૂટ મળવાનો મંત્રાવ છે ખરો,"

રાજાએ જરા મલકાઇને ઉત્તર આપ્યો: "હીક, ભાઈ. ત્હારી યુક્તિ પાર પડે ! આખો દિવસ રાજકાજમાં ગયો. પણ આ સાંજનો વખત હવે ક્યાં ગાળું ? મ્હને કાંઈ એન પડતું નથી,"

વિદ્યુત્કે કહ્યું: "મદારાજ, ઈરાવની રાણીએ અશોકનાં તાગં પુલો ભેટ કરી કહાવ્યું હતું કે 'આર્યપુત્ર સાથે હીડાગામાં મુલાકાત મ્હારો મનોરથ છે' અને આપે પણ ત્હેમને પ્રમદવનના બાગમાં આવવાનું કહ્યું હતું તે જૂલો ગયા કે ?"

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: "પણ ભાઈ, તે બનવું શક્ય નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓ બહુ નિપુણ હોય છે. તેઓ ભાવ વગરનો વિનોદ સમજી જાય છે...પણ...ને બીજો કાંઈ ઉપાય ન હોય તો આત્મી સારે પ્રમદવનમાં જઈએ." એમ કહી તેઓ બન્ને પ્રમદવનમાં ગયા. ત્યાં જઈ બાગની શોભા જોતાં જોતાં રાજા કહેવા લાગ્યો: "વયસ્ય, શી વસન્તની ખ્હાર ખીલી છે? વસન્ત જાણે કે કુલીન લાગે છે: તે આંખાના મોરથી સુગંધિ થયેલા વાયુ રૂપી પોતાનો કામળ હસ્ત મ્હારા શરીર પર ફેરવીને મસ્ત થયેલી કાકિલના ટડુકારમાં મ્હને દયાભાવથી પૂછે છે 'રાજન્, પ્રેમવેદના સહન થાય છે ?' આ રાતો અશોક, આ રંગબેરંગી કુરબક, આ લંમરાઓના ગુંગરવ વાળું તિલક-એ સઘળાં વસન્તની શોભાનાં ચિન્હો કેવાં સુંદર દેખાય છે"

x

x

x

x

ઉપર આપણે જોયું કે વિદ્યુત્કની યુક્તિથી 'રાણી' હીડાગા ઉપરથી પડી ગઈ હતી અને તેથી ત્હેના પગને બારે ઇન્ન થઈ હતી. દરમ્યાનમાં પ્રમદવનના એક પીળા અશોકને વસન્ત ઝડપ

એકા છતાં કળીઓ પણ આવી ન હતી. તેથી ત્હેનું દોહદ* નિવૃત્ત કરવા માટે બાગની માળણે રાણી ધારિણીને પ્રમદ્વનમાં આવવા જણાવ્યું હતું. તેથી રાણીએ તે કામ કરવા માલવિકાને કહ્યું હતું, અને ત્હેના પગ રંગી નૂપુર પહેરાવવાનું કામ બકુલાવલિને સોંપ્યું હતું. વળી, વધારામાં રાણીએ ત્હેને કહ્યું હતું કે ‘ જો ત્હારા દોહદ પૂરવાથી અરોકને પાંચ દિવસમાં કુલ બેસશે તો હું ત્હારા અભિશાપ પૂરા કરીશ.’ તે પ્રમાણે માલવિકા પ્રમદ્વનમાં આવી, શીતળ છાયામાં આવેલી એક શિલા પર બેઠી અને બકુલાવલિની વાટ જોવા લાગી. એકાંતમાં તે વિચાર કરવા લાગી: “ અરે રે ! રાજા મ્હારે હૃદય ઝાળખતા નથી, તેથી મ્હારા પ્રેમની મ્હને શરમ આવે છે. મ્હારે એવી સખીઓ પણ નથી કે જેને મ્હારા પ્રેમની કંઈની કંઈ હૃદય ખાલી કરે ? આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી હું મદનનું દુઃખ જોગવ્યા કરીશ?” ઈત્યાદિ વિચારોની પરંપરા તેના મનમાં ચાલવા લાગી.

વિદ્વધકે પ્રમદ્વનમાં પેસતી માલવિકાને દૂરથી જોતાં જ રાજાને ત્હેની ખબર આપી હતી. રાજાને તો ‘ ભાવતું હતું ને વેદે કયું ’ એમ જ થયું. તેથી તેઓ બન્ને ખુશી થતા થતા માલવિકા બેઠી હતી તે શિલાની પાછળ વેણને ઝાથે ઊભા રહી જોવા લાગ્યા.

* સ્ત્રીઓને જેમ સગર્ભાવસ્થામાં અન્યાન્ય ભાવો (દોહદ) ઉત્પન્ન થાય તેમ કેટલાક વૃક્ષોને પણ પુષ્પોદ્ભવ થતા પહેલાં ભાવ (દોહદ) થાય છે એમ કવિઓ કલ્પના કરે છે. નીચેના સ્લોકમાં આવાં કેટલાંક વૃક્ષો તથા ત્હેમના દોહદોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અરોક વૃક્ષનું દોહદ યુવતિસ્ત્રીઓના રંગેલા કામળ પગની લાત ખાવાથી પૂર્ણ થાય છે :

પાદાપાતાદશોકસ્તિલકકુરવકો વીક્ષણાભિજ્ઞનાભ્યાં
સ્ત્રીણાં સ્પર્શાત્ પ્રિયદ્ગુર્વિકસતિ વકુલઃ સીધુગણ્ડપલેવાત્ ।
મન્દારો નર્મવાક્યાત્ પટ્ટમ્દુહસનાત્ ચંપકો વસ્ત્રવાતાત્
ચૂતો ગીતાપ્રમેદવિકસતિ ચ પુરો નર્તનાત્ કર્ણિકારઃ ॥

વિદ્વદે કહ્યું “ મહારાજ, હવે ઇરાવતી આવતા હશે તે કદાચ આપને જોશે ” રાજાએ બેધડક ઉત્તર આપ્યો ‘ કાઈ નદિ કમલિનીને જોયા પછી હાથો મગગની ફરકાર દગ્તો નથી ” એટલામા નૂપુર વગેરે રાણીના પગના આશ્રુપલો લઈ બહુવાવનિત્યા આની પહોંચી, અને માનવિકાને મળી

કેમ બહેન ત્હારા શરીરને સુખ તો છે ને ? બહુવાવ લિએ બોલાવવાની ચરઆત કરી, “ બાસાહેમે ત્હને જે આ કામ સોંપ્યું તે તો બરાબર ત્હને લાયક જ છે લાવ ત્હારો એક પગ ત્હને અગતો ચોપડી નૂપુર પહેગઉ ગણીજી આ પીગા અશોકને કુલ આણવા માટે બહુ આતુર બની ગયા છે ” એમ બોલી ત્હેણે માનવિકાને પગ ચોતાના હાથમા લીધો ત્હેના શબ્દો સાંભળી માનવિકા ચોતાના સુખ અને દુખનો મનમા વિચાર કરવા લાગી

બંનેની વાતચિત ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે અશોક વૃદ્ધને માટે રાણીએ માનવિકાને અહીં મોકલી હતી બહુલાવલિના હાથમા માનવિકાનો લાન કામળ ચરણ જોઈ રાજા વિદ્વાકને કહેવા લાગ્યો

ભાઈ આ અગતના નખનાલો પગ જેમ અણખીનેયા અશોકને મારવાનો છે તેમ આ અપરાધી કાન્તને પણ મારવો જોઈએ

વિદ્વદે આશ્ચર્યમન આપી કહ્યું ‘ તે પણ બનશે ’

x   x   x   x

એટલામા રાણી ઇરાવતી નિપુણિકા નામની એક ઘસી સાથે વાતચિત કરતી પ્રમદવનમા આવી પહોંચી ‘ અરે નિપુણિકા આર્યપુત્રને મળવા માટે મ્હાઈ હૃદય બહુ ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે, પણ પગ પાછા પડે છે આ આપણે હીડિળાધરમા તો આવી પહોંચ્યાં. અરે ! તું તો કહેતી’તી કે રાજાજી તો હીડિળાધરમા આવીને બેસી ગયા છે ! ને અહીં તો કાઈ ચે નથી ’

નિપુણિકાએ ઉત્તર આપ્યો ‘ રાણીજી જુઓને કંઈ આજુ બાજુ મશ્કરી કરવા કદાચ છુપાઈ બેઠા હશે પણ બાસાહેબ

જીઓ તો ખરાં પેલા અશોક વૃક્ષની છાયામાં બકુલાવલિ બેઠી બેઠી માલવિકાના પગને શણગારે છે. ”

માલવિકાને જોઈ રાણી સંકાશીલ ચર્ચ મનમાં વિચાર કરવા લાગી. ‘ ...કદાચ ધારિણીને પગે દૂબે છે માટે માલવિકાને આ અશોકનું દોહદ પૂરવા માટે મોકલી હશે. બરોબર એમ જ. નહિ તો રાણીજી પોતાનાં નૂપુર કંઈ દસીને આપે ખરાં કે ? માલવિકા તરફ એમનું હેતુ બહુ જણાય છે !...પણ મ્હારૂં મન અહીં પાછું પડે છે. લાવ મ્હારી સંકા ખરી છે કે ખોટી તે તો જોઉં. ’ એમ બોલી બન્ને જણાં એક બાબુએ છુપાઈને માલવિકા અને બકુલાવલિનો વાર્તાલાપ સાંભળવા લાગ્યા.

“ સખી, ત્હારા એક ચરણને તો અળતો ચોપડાઈ ગયો. હવે જરા મ્હોમાથી ડુંક મારવાની જરૂર છે. અથવા અહીં પવન વાય જ, એટલે ડુંક મારવાની જરૂર નથી એ એની મેળે જ સૂકાઈ જશે ” બકુલાવલિએ કહ્યું.

એ માંભળી રાજા વિદૂષકને કહેવા લાગ્યો, “ મિત્ર, ત્હેની સેવા કરવાનો આ પહેલો અને ખરેખરો અવસર છે. લાવ ત્હેના અળતાવાળા પગને ડુંક માર ” પણ વિદૂષકે ત્હેને અટકાવી કહ્યું: “ મહારાજ, એવી એવી સેવા કરવાના લવિષ્યમા ઘણા યે પ્રસંગ આવશે. હમણાં જરા ધીરજ રાખો. ”

બકુલાવલિએ આગળ ચલાવ્યું: “ બહેન, ત્હારો પગ સો પાંખડીવાળા ખીલેલા લાલ કમળ જેવો દેખાય છે હો બધી રીતે તું રાજાજીના ખોળામાં બેસવાને યોગ્ય છે ”

ઈરાવતીએ નિપુણિકા ગ્રામું બોલ્યું.
રાજા મનમાં બોલ્યો “ મ્હારો પણ એવો જ આશીર્વાદ છે ! ”
માલવિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “ અલિ ! આવું આવું બોલ નહિ. ”
“ મ્હેં તો કહેવા જેવું હતું તે ત્હને કહ્યું. કંઈ ખોટું કહ્યું છે ? ” બકુલાવલિ બોલી.

“ હું ત્હને બહુ બહાલી લાગુ છું કેમ ? ” માલવિકાએ કહ્યું

“ મ્હને એકલીને જ નહિ, પણ—” બ્રહ્મચારિણીએ ઉત્તર આપ્યો

“ સારે ખીજા કેને ? ” માલવિકાએ આતુરતાથી વચમાં પૂછ્યું

“ ગુણગ્રાહી ગમ્મજને સ્તો. ” બ્રહ્મચારિણીએ હસતા હસતા કહ્યું

“ જા, જા એવું કહે છે એવું કાંઈ મ્હારામાં નથી ”

માલવિકાએ જણાવ્યું

“ ના બહેન, ત્હારામાં તો નથી, પણ મહારાજના આજ્ઞાવ સુકાય્યા, ખીજા, મુદ્ગ અગમાં દેખાય છે તો ! પ્રેમની પરીક્ષા પ્રેમ જ કરી શકે ” બ્રહ્મચારિણીએ ઠાવકું મ્હો રાખીને કહ્યું

“ જા, જા અલિ ! તું ત્હારા મનની બનાવની વાત કહે છે ” માલવિકાએ તેના વચનનો ઈનકાર કરતા જણાવ્યું

“ ના બહેન, ના આ તો રાજાજના પોતાના જ પ્રેમભર્યા ગમ્મો છે ” બ્રહ્મચારિણીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું

ગમ્મ મનમાં બમડવા લાગ્યો સ્થાને પ્રાણા કામિના દૃત્યધીના

“ બરેબર, કામીલોકોના પ્રાણ દૃતીને આધીન છે ” હંસવતીએ નિપુણિકાને કહ્યું “ અલિ નિપુણિકા ! જોયું બ્રહ્મચારિણીએ માલવિકાનું, મન રાજા ઉપર બરોબર મ્હોટાડી દીધું હો ! ”

“ બા માહેન, નિર્નિકારી માલુસના મનમાં પણ નિકાર પેદા કરે એવા તો એના વચનો છે ! ” નિપુણિકાએ ઉત્તર આપ્યો

“ બહેન માલવિકા, આ ત્હારો ખીજો પગ પણ રંગાયો લાલ બન્નેને નૂપુર પહેરાની દહિ જો, આ ત્હારા સામે રહ્યો ”

“ કેણ, લર્તા ? ”

“ ના, ના, પેલો અરોહ ”

માલવિકાએ ધીમે રહી અરોહવૃક્ષને પગ અડામડી કર્યું

“ બહેન, આપણો મનોરથ પૂર્ણ થશે ? ”

“ વાહ, બહેન ! આવા કેમજ અરજીનો સત્કાર પામીને આ

અશોક પુલે ફાલે નહિ તો જાણવું કે એ વાંઝીયો જ છે ! ” બુકુલા-
વલિએ ઉત્તેજન આપી કહ્યું.

હવે રાજા અને વિદ્વધક પોતાની જગ્યાએથી નીકળી માલવિકા
અને બુકુલાવલિ પાસે જઈ ઉભા. આ જોઈને ધરાવતી રાત્રી પીળી
ચર્મ ગર્મ.

વિદ્વધક શરૂઆત કરી: “ અરે સુવતિ ! આ અમારા પ્રિયમિત્ર-
અશોકને આપના ડાઆ પગનો સ્પર્શ કરાવી દોહદ પૂરું કરશો. ”
રાજાને જોઈ બન્ને સખીઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું. બન્ને જણાં રાજાના
ચરણમાં પડ્યાં. બુકુલાવલિએ કહ્યું: “ મહારાજ, આ તો રાણીજીના
હુકમથી આટલું કામ કરવા અહીં આવ્યાં તાં તેથી વિશેષ થાય
તો રાણીજી કોંઈ ભરાય. માટે માફ કરશો. ” રાજાએ માલવિકાને
પોતાના હાથ વડે ઉઠાડી કહ્યું: “ પ્રિયે ! આ કંઈ કાડમાં અથ-
ડાવાથી ત્હારા કામળ ચરણને કાંઈ ઈજા તો લાગી નથી ને ? ”

માલવિકા લજ્જામાં ડૂબી ગઈ ત્હેણે ધીમે ધીમે કહ્યું:
“ બુકુલાવલિ, માલો આપણે હવે રાણીજીને આપણા કાર્યનું
નિવેદન કરીએ ”

“ સારે મહારાજની રજા માગી લે. ” બુકુલાવલિએ જરા
હસતાં હસતાં કહ્યું.

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો, “ ભદ્રે જા, પણ મ્હારી એક વાત
સાંભળી લે; પેલા અશોકની માફક આ સેવકને પણ ઘણો વખત થયા
છતાં ધૈર્યપુષ્પ બેસતું નથી, માટે ત્હારા સ્પર્શામૃતથી એનું દોહદ
પણ પૂર્ણ કરજે. ”

ધરાવતીથી આ શબ્દો સહન થઈ શક્યા નહિ. તે એકદમ
વચમાં આવી કહેવા લાગી: “ પૂર્ણ કરજે. અશોકના ઝાડને તો ફુલ
બેસે કે ન બેસે, પણ આ અશોકને તો પુલે બેસશે ને ફળે બેસશે. ”

ધરાવતીનાં આ એકાએક માર્મિક વચનો સાંભળી સઘળાં જ
સ્તબ્ધ બની ગયાં. રાજાએ વિદ્વધકને કાનમાં પૂછ્યું, “ મિત્ર, હવે
શું કરવું ? ”

“એસ્તો, હવે અહીંથી દોડ લગાવો.” વિદ્યુતે એ ઉત્તર આપ્યો.

“અકુલાવલિ, ત્હેં પણ ખૂબ કરી. માલવિકા, હવે ભત્રીના મનોરથ પૂર્ણ કરો.” ઇરાવતીએ કહ્યું.

“બા સાહેબ, માફ કરો. મહારાજ ક્યાં ને અમે ક્યાં!” બન્ને સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો, અને પોતાને રસ્તે ચાલતી ગઈ.

“અરેરે! પુરુષો વિશ્વાસને પાત્ર નથી. ખરેખર હું છેતરાઈ.” ઇરાવતીએ નીસાસો નાંખી કહ્યું.

રાજાએ હવે ઉત્તર સંભારી કાઢી કહેવા માંડ્યું: “મુંદરી! મ્હારે માલવિકા સાથે શી નીસ્બત છે? ત્હમને આવતાં વાર થઈ ત્યારે મ્હે જાણ્યું કે લાવ જરા મઝા કરી લાવ્યો.”

“વાહ! ત્હમે તો વિશ્વાસને લાયક છો! મ્હેં રાંડે પહેલેથી ના જાણ્યું કે વિનોદની આવી અરજી વસ્તુ ત્હમને મળી છે. નહિ તો આમ કરત નહિ.” ઇરાવતીએ વક્રોક્તિમાં કહ્યું.

“પણ બા સાહેબ, બે રાણીજીનાં હાસદાસી સાથે જરા વાતચિત કરવી એને ત્હમે દોષ ગણતાં હો તો પછી આપણું કામ ચાલે જ શી રીતે એ ત્હમે જ કહોને?” વિદ્યુતે મિત્રનો બચાવ કરતાં ઉમેર્યું.

“સારું, ભાઈ વાતોચિતો કરો. ત્હેમાં મ્હારે શું?” એમ બોલી ઇરાવતી ક્રોધમાં ચાલવા લાગી.

રાજા ત્હેની પાછળ જઈ આજીજી કરી કહેવા લાગ્યો: “મુંદરી! શાંત થાઓ. પ્રેમી જન તરફ આમ કરવું ત્હમને લાજમ નથી.”

“શંક, ત્હાડું હૃદય વિશ્વાસને પાત્ર નથી.” એમ બોલતી બોલતી રાણી ચાલતી થઈ. રાજા ત્હેની પાછળ દોડતો “પ્રમદ થાઓ, દેવી, પ્રસન્ન થાઓ” એમ પોકારતો ત્હેના ચરણમાં પડવા લાગ્યો. પણ ઇરાવતીને અતિશય ક્રોધ ચડેલો હતો. “જા, માલવિકાના ચરણમાં પડ કે ત્હાડું સ્પર્શદાહદ પૂરું થાય” એમ બોલતી બોલતી તે ચાલી ગઈ. રાજા અને વિદ્યુતે પણ ધીમે રહી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૪ થુઃ દિવાસકેત

ખીજે દિવસે, ધારિણી રાણીના પગે ઈળ ચઢ હતી તેથી ત્હેની ખબર કાઢવા ઇરાવતી ત્હેના મહેલમાં આવી. ત્યાં વાતચિતમાં ઇરાવતીએ પહેલે દિવસે બનેલી સઘળી હકીકત વિસ્તારપૂર્વક કહી. આ ઉપરથી શરસે ચઢને ધારિણીએ માલવિકા અને બકુલાવલિ બન્નેને ભોંયતળાએ કાઢારમાં પૂરી, ત્હેને તાણું લગાવી, માધવિકા નામની એક બીજી દાસીને ત્હેનો હવાલો સોંપ્યો. માધવિકાને ત્હેણે મખ્ત સમના આપી હતી કે ‘ત્યાંસુધી મ્હારી આજ્ઞા અગર નાગ-મુદ્રિકા (નાગના ચિહ્નવાળી વીંટી) ત્હને મળે નહિ ત્યાંસુધી ત્હારે આ કાઢારમાં કાઢની પણ આવજા થવા દેની નહિ.’

આ વાત પારમાજિકા પાસેથી વિદ્યુતકે જાણી લઈ રાજાને કહી. રાજા ભારે વિભામણમાં પડી ગયો. વિદ્યુતકે પણ કાંઈક મુક્તિ શોધવા લાગ્યો. ત્યાંસુધી રાણીની વીંટી મળે નહિ ત્યાંસુધી આગળકાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ એમ ત્હેના મનમાં પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. માટે, તે વીંટી મેળવી માલવિકાને મુક્ત કરવા ત્હેણે એક આખાદ મુક્તિ રચી, તે રાજાને બરાબર મમળવી દીધી જ્યસેના નામની દારપાલિકાને પણ ત્હેમાં સહાયક તરીકે રાખી. તે પ્રમાણે રાજા ધારિણીની તખીયત જોવાના મિત્રે જ્યસેનાને સાથે લઈ રાણીના મહેલમાં ગયો. ત્યાં થોડીક વાર બેસી તે વાતચિત કરતો હતો એટલામાં વિદ્યુતકે અંગૂઠાને ઉઘીતા થડે ખોંટી કાંદતો કાંદતો ત્યાં આવી

પહોંચ્યો, અને ભેરથી બોલવા લાગ્યો “મહારાજ ! બચાવો, બચાવો મ્હને સાપ કરડ્યો ”

“અરરર ! ક્યાથી સાપ કરડ્યો ?” રાજાએ દયા બતાવતા પૂછ્યું

વિદૂષકે “હા-આ-આ ! આજ રાણીજીની ખબર કાઢવા અહીં આવવાનો હતો તેથી ભેટ કરવા થોડાક તાજ ફૂલ લેવા પ્રમદનમાં ગયો હતો ત્યાં અશોકના ફૂલ લેવા હાથ લાખો કર્યો કે એક બખોલ માથી ઢાળા સાથે ફણા બહાર કાઢી આ અગૂઠો ડંસ કર્યો જુઓ આ એના બે દાંત પડ્યા ” એમ કહી અગૂઠો બતાવવા લાગ્યો

“અરે રે ! મ્હારે લીધે આ બીયારા વાલજીની જીંદગી નોખમમાં પડી ! દાસીઓ, એને ઝાલો, રખે બાપડો પડી જાય ! ” એમ બોલી રાણી ખેદ કરવા લાગી

રાજાએ તરત જ ગજવૈદ્ય ધ્રુવમિદિને બોલાવવા જયસેનાને મોકલી દરમ્યાનમાં વિદૂષકે એક ફેફડાવવા, ને દાંત કઢાવવા લાગ્યો તે ગળગળો થઈ બોલ્યો “મહારાજ, બસ હું મરી ગયો હવે હું બચવાનો નથી હું આપનો બાળમખા હવે મ્હારી ધરડી માની કાળજી લેવાનું આપને સોંપુ છું એ ડોશીને સાચવજો.”

“અરે મિત્ર, મ્હીવાની કાંઈ જરૂર નથી આપણે રાજવૈદ્ય હમણા જ સાંપનું ઝેર બેર હિતાગી નાખશે ” રાજાએ ધીરજ આપતા કહ્યું.

“રાણીજી, હું હવે જીવું કે ના જીવું, પણ આપની સેવા કરતા જે હાનિ મ્હારા હાથે આપને થઈ છે ત્હેને માટે આપની છેવટની માફી માગી લઉં છું ” વિદૂષકે રાણીની આજીજી કરતા હોય તેમ કહ્યું

રાણીએ આશીર્વાદ આપતા કહ્યું “બાપ, દીર્ઘાયુ થા ! ”

એટલામાં જયસેનાએ આવીને કહ્યું “મહારાજ, રાજવૈદ્ય કહે છે કે ઝોતમને મારી પાસે જ લઈ આવો ” રાણીએ તે પ્રમાણે

તેને ધ્રુવસિદ્ધિ પાસે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. થોડીક વારમાં જયસેનાએ ફરીથી આવીને કહ્યું: “મહારાજ, વૈદરાજ કહે છે કે ઉદકુંભની ક્રિયામાં સાપની મુદ્રાવાળું કંઈક જોઈએ માટે એવું કંઈક લેવા આવી છું.”

જોણી રાણી વિદૂષકનો પ્રપચ સમજી નહિ તહેણે પોતાની નાગમુદ્રાવાળી વીંટી તરત કાઢીને જયસેનાને આપી કહ્યું: “કામ થઈ જાય એટલે તરત આવીને મહારાજ હાથમાં આપી જજો, અને ગૌતમની શી ખબર છે તે પણ મહને તરત કહી જજો” જયસેના વીંટી લઈ ત્યાંથી તરત જ ચાલી ગઈ,

થોડી વારમાં રાજા પણ રાજકાર્યનું બહાનું કાઢી ત્યાંથી ચાલતો થયો. દરમ્યાનમાં વિદૂષક પેલી વીંટી લઈ માલવિકા તથા બકુલાવલિને ઓડાવવા કોઠારમાં ગયો. ત્યાં જઈ તહેણે માલવિકાને રાણીની વીંટી બતાવી કહ્યું. “આજકાલ રાજાજીના મદ નબળા છે, માટે જોયી લોકોએ તહેમને કહ્યું છે કે સર્વને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરવાં તે પ્રમાણે રાણીજીના હુકમથી તહેમની વીંટી લઈ હું આવ્યો છું માટે માલવિકા અને બકુલાવલિને એકદમ છૂટા કરી દો” માલવિકા તહેનો મર્મ સમજી નહિ. તે હેતુરાર્થ ગઈ તહેના કથા પ્રમાણે બન્નેને છૂટા કરીને તે ચાલતી થઈ વિદૂષક એ બન્નેને લઈને પ્રમદવનમાં આવેના સમુદ્રમહેલમાં આવ્યો. થોડી વારમાં રાજા પણ જયસેના સાથે એક છૂપા રસ્તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. મધ્યનું કાર્ય ખરાબર પાર ઉતર્યું, તેથી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને અંતઃકરણથી વિદૂષકનો આભાર માનવા લાગ્યો,

“મહારાજ, ઉતાવળ કરો. સમુદ્રમહેલમાં માલવિકાને મૂકી આપને બોલાવવા આવ્યો છું,” એમ કહેતો વિદૂષક રાજાને મહેલ તરફ લઈ ગયો. અંદર એક ઝોરડામાં મૂકેલી રાજાની જાંબી જોઈને માલવિકા અને બકુલાવલિ પરસ્પર વાતો કરતાં હતાં, રાજા અને વિદૂષક તે વાતો સાંભળતા બહાર છૂપાઈને ઉભા રહ્યા.

“ મખી, તે દિવસે સામા બેઠેલા સ્વામીને નોંધને મહારી દર્શનવાલમા પૂરી થઈ ન્હોતી, આજ આ છખીમા ત્હેમને નોંધને મહારી લાયમા પૂર્ણ થાય છે, પણ બ્હેન, આ વાકુ મ્હો કરીને પાસે કાણુ બેઠી છે ? મહારાજ પણ ત્હેના સામુ પ્રેમભરી આખે નોંધ રહ્યા છે । ” માનવિકાએ પોતાનુ હરગત જણાવ્યુ

અરે, આ તો રાણી ઈરાવની,” બુકુલાવલિએ ઉત્તર આપ્યો.

“ પણ અલિ, આ તો ઠીક નહિ, આટલી બધી રાણીઓ મૂકી ભર્તા એકના તરફ જ નોંધ રહ્યા છે । ” માનવિકાએ પોતાની શકા રજુ કરી

માનવિકાને ચીડવવાની ઇચ્છાથી બુકુલાવલિએ કહ્યુ “ બ્હેન, એ તો મહારાજની પ્રાણપ્રિયા છે ”

“ સારે તો મ્હારે શા માટે મહારી જાતને નોંખમમા નાખવી નોંધએ ? ” એમ બોલી રીસ ચઢાવી ત્હેણે મ્હો ફરવી નાખ્યુ

રાજાને પણ ત્હેના ઇર્ષ્યા અને ક્રોધ નોંધને હમવુ આવ્યુ ત્હેને મનાવવા તે વિદ્વાક સાથે એકદમ અદર દાખવ થયો

ગાજને નોંધને બન્ને સખીઓ “ મહારાજની જો । ” કહીને હાથ નેડી ઉભી રહી.

રાજાએ કહ્યુ “ મિત્ર, ત્હારી સખી વિશ્વામને પાત્ર નથી. જો સ્વપ્નમા તે આખ આગળ આવે કે તરત અરોપ થઈ જાય, અપગા છે તો પણ મ્હારા બે બાહુ વચ્ચે આવી છે એમ લાગે કે તરત તે છત્કી જાય. આ પ્રમાણે સમાગમના જમમા હું ધણી વાર વચ્ચિત થયો છુ, તો કહે નોંધએ શી રીતે મ્હાર મન ત્હેના પર વિશ્વાસ લાવે ? ”

બુકુલાવલિએ કહ્યુ “ બ્હેન, ધણી વાર ત્હે મહારાજને હેતર્યા છે, તો હવે ત્હારા પર વિશ્વાસ આવે એવુ કાષ્ઠક કર ”

“ સખી, પણ હું તો એવી અજાગણી છુ કે મ્હને તો

સ્વપ્નમાં યે લતના જરા પણ સમાગમ થયો નથી,” માલવિકાએ ધીમે રહી ઉત્તર આપ્યો.

“હવે, મહારાજ એનો ઉત્તર આપશે” બકુલાવલિએ જણાવ્યું.

“એનો વળી ઉત્તર શો આપવાનો હોય? કામદેવના અગ્નિને સાક્ષી રાખી આ મહારી જ્વતને જ મહેં ત્હારી સખીના ચરણમાં સમર્પણ કરી દીધી છે. આ ત્હેના એકાન્તસેવકની ત્હેણે સેવા ઉકાવવાની જરૂર નથી.” રાજાએ પોતાનું દાક્ષિણ્ય દાખવ્યું.

એટલામાં વિદ્યપંકઃ “અહીં બકુલાવલિ, આ અશોકનાં પાંચ હરણું ખાઈ જાય છે, કાઠી મૂક એને” એમ કહીને બકુલાવલિને બહાર કાઢી પોતે પણ બહાર નીકળ્યો અને રાજાને ‘એકાન્ત’ કરી આપ્યું. બકુલાવલિ બહાર બારણું સાચવવા ઉભી રહી, અને વિદ્યપંક બહારની તપાસ રાખવા બાળુની શિક્ષા પર બેઠો.

હવે, એકાન્ત થતાથી રાજા માલવિકાને કહેવા લાગ્યો: “હે સુંદરી, ત્હમારાં ભય અને લજ્જાનો ત્યાગ કરો. આ ગ્રેમીને ત્હમારૂં પ્રેમાલિંગન આપી કૃતાર્થ બનાવો” પણ માલવિકાએ ચતુરતાથી જવાબ આપ્યો. “જેને ભય લાગતો નથી તે મહારાજ ઈરાવતી આગળ તો ભયથી કાપતા હતા!”

“એ તો દાક્ષિણ્ય. એ તો અમ્હારૂં કુલવત છે. મહારા પ્રાણ તો ત્હારી જ આશા ઉપર ટકી રહ્યા છે.” રાજાએ દાક્ષિણ્યથી ઉત્તર આપ્યો.

* * * *

ઈરાવતી રાણીની અંદિકા નામની એક દાસીએ વિદ્યપંકને એકલો બહારની શિલા ઉપર પડેલો જોયો હતો ત્હેણે જઈને નિપુણિકા મારફત એ વાત રાણીને પહોંચાડી. આથી રાણીને કાંઈક વિશેષ શંકા પડી. તેથી સમુદ્રમહેલમાં રાજા અને માલવિકાની વિનોદવાર્તા સાંભળી હતી એટલામાં રાણી તથા નિપુણિકા પ્રમદવનમાં આવ્યાં.

ગણીને ખીજ પછુ કેટલાક કામ હતાં એક તો ગૌતમને સર્પ
કરડયાની વાત તોણે સાલગી હતી તેથી તેની ખબર કહાડવાનું કામ
હતું, તેમ તે દિવસે રાજની અવજા કરી હતી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે
તે સમુદ્રમહેનમાં મૂકેલી રાજની છત્રી આગળ માંડી માગવાની હતી.
તે જાણતી હતી કે રાજનું ચિત્ત અન્ય સ્ત્રી ઉપર ચોટ્યું છે, માટે
સ્વયં રાજની માંડી માગવા કરતા પેના ચિત્રમાની રનેદાળ છત્રી
આગળ માંડી માગવી એ વધારે માંડ છે.

ખન્ને જણા આવીને જુએ છે તો સમુદ્રમહેનના બારણા આગળ
એક મહોળી શિવા ઉપર ગૌતમભટ્ટ આખવાની માંડક બેઠા બેઠા
ઘોર્યા કરે છે એની આંધી રિયતિ જોઈને ઇરાવતીએ જાણ્યું કે હા
તેને સાંપનું ઝેર બરાબર ઉતર્યું નહિ હોય એટલામાં ગૌતમભટ્ટ
ઉંઘમાં બબડવા લાગ્યા 'માલવિકા, તુ ઇરાવતીથી ચઢતી થઈ
આ સાલગી નિપુણિકા બોલી ઉઠી "સાળો લામટો અહીંના સ્વસ્તિ
વાચનના લાડવા ખાઈ માલવિકાને આશીર્વાદ આપે છે. સાળો
માપ કરડે એ જ દાવનો છે લાવ, આ ચાલના પાછળ સતાઈને
ખીકણુ બામણને આ વાકડીયા લાકડીથી બ્હીવરાવુ " એમ બોલ
તોણે એક લાકડી તેના પર ફેંકી આપી તે એકાએક ચમકીને
'બાપ રે! મહારા પર સાંપ પડ્યો' એમ જૂઓ પાડતો ઉઠ્યો તેને
જૂમ સાલગીને રાજ "અરે શું છે? બ્હીતો નહિ" એમ બોલતે
એકદમ બહાર આવ્યો તેની પાછળ માલવિકા અને બકુનાવલિ
"મહારાજ, ત્યાં જતા નહિ, માપ છે" એમ બોલતી બહાર
નીકળી આવી.

આ બધું વિચિત્ર દ્રશ્ય જોઈને ઇરાવતી રાજ પાસે આવી
કહેના લાગી, 'મહારાજ, તમારા બેનો દિવાસકેત નિર્વિધે સરજ
થયો ને?' એકાએક ઇરાવતીને જોઈ બધા ગભરાઈ ગયા.

"બકુનાવલિ, ત્હે પછુ ફતીતુ કામ બરાબર બજાવ્યું છે હો"
ઇરાવતી બોલી.

“ રાણી સાહેબ, દેહકાં રૂરુદે એટલે શું મેઘ પૃથ્વીને ભૂલી જતો હશે ? મહેં શું કર્યું છે એ તો રાજાજી જાણે છે. ” બ્રહ્માવલિએ ધીરે રહી ઉત્તર આપ્યો.

“ રાણીજી, આપનાં દર્શન માત્રથી જ રાજાજી તો આપે આપેલું અપમાન ભૂલી ગયા. આપનો કોપ તો હજીયે શાંત થતો નથી ! ” વિદૂષકે કટાક્ષ કર્યો.

“ ભાઈ, કોપ કરીને હું શું કરી શકવાતી હતી ? ” ઇરાવતીએ નિરાશાથી ઉત્તર આપ્યો.

“ ના. ત્હમારો કોપ અસ્થાને છે, માટે જ અમંગલ છે, ” રાજાએ પોતાના બચાવમાં ઉમેર્યું.

“ બરોબર, આર્યપુત્રનું કથન વ્યાજબી છે. અમારાં લાગ્ય વિપરીત થયાં છે એટલે અમારો કોપ ‘અસ્થાને’ જ હોય નહિ તો હું ઉપહાસને પાત્ર થાઉં ” ઇરાવતીએ કટાક્ષમાં ઉત્તર આપ્યો.

આ વાતચિત ચાલતી હતી એટલામાં જયસેનાએ ત્યાં આવીને કહ્યું : “ મહારાજ, મહારાજ ! કુમારી વસુલક્ષ્મી દહે રમતી’તી એટલામાં એક પીળા રંગના માંકડાએ ત્હેને ઉઠરડા લવાં; હજી પશુ ત્હેનો ધ્રુજવો શાંત થતો નથી ! ”

“ અરરર ! છોકરીને મહા પીડા થઈ ” રાજા ખેલી ઉઠ્યો.

“ મહારાજ, દોડો દોડો. નહિ તો પીડા ભારે થઈ પડશે ” ઇરાવતીએ અરજ કરી

રાજાએ એકદમ ચાલવા માંડ્યું.

“ ભયું થજે ત્હારે, માંકડા ત્હે ઠીક બચાવ્યા છે ” એમ ઠીક વિદૂષક રાજા પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ઇરાવતી અને નિપુણિકા પણ ચાલ્યાં ગયાં

“ હવે આપણી શી વલે થશે ! ” એમ વિચાર કરતી કરતી માલવિકા અને બ્રહ્માવલિ પોતપોતાને રસ્તે ચાલતાં થયાં.

પ્રકરણ ૫ મું: પાણિગ્રહણ

માયવિકાના ભાગ્યમા હવે દુ ખપર પરાનો અંત આવ્યો હતો રાણી ધારિણી જે ઇરાવતી જેવી ધૈર્યાળુ અને અભિમાનિની નહિ, પરંતુ સરળ અને ઉદાર મનવાગી સ્ત્રી હતી તહેણે હવે રાજ્ય અને માયવિકાના ખુદી રીતે લગ્ન કરવાની વ્યવસ્થા કરી તે પ્રતિજ્ઞા પાળવામા મોકલસ હતી આપણે ઉપર જોયું કે ત્રણ ચાર દિવસ પહેલા અશોકવૃક્ષનું દોહદ પૂર્ણ કરાવતી વખતે તહેણે માયવિકાને કહ્યું હતું કે “જો પાત્ર દિવમની અદર આ પીળા અશોકને પુલકળીએ એસશે તો હું તારા મનોરથ પૂરા કરીશ” દેવયોગે ત્રણ ચાર દિવસમા એ અશોકવૃક્ષ કુલના ફાવથી લગી પડ્યું આથી રાણીનું મન ઘણું જ પ્રસન્ન થયું તેથી આજ તહેણે તે નિમિત્તે એક ઉત્સવ આરંભ્યો. પરિવારજિઠા પામે તહેણે માયવિકાને વિદર્ભ દેશને જાણે તેવા લગ્નના વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવરાવ્યા અને ત્રણે જણા પેલા ખીલેલા અશોક પાસે આવ્યા રાજ્યને પણ અશોક વૃક્ષની શોભા નીહાળવાનું આમત્રણ આપવા માટે તહેણે એક દાસીને મોકલી

સેનાપ્રતિ વીરસેને વિદર્ભ દેશના રાજ્ય યજ્ઞસેનને હરાવી માધવ સેનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કર્યાના સમાચાર તરત જ રાજ્યને મળ્યા હતા તેથી રાજ્યનું મન એક રીતે પ્રસન્ન હતું પરંતુ ખીજી રીતે માલવિકાની માઠી અવસ્થા તથા તહેની દુર્લભતાને લીધે તહેના મનમા એક પણ રહ્યા કરતો હતો આવી દ્વિવિધ દશામા તે વિદુષક સાથે

રાણીના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી પ્રમદવન તરફ જવા નીકળ્યો. બન્ને જણા વસન્તની શોભા જોતા જોતા પેલા અશોક પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં માલવિકાને વિવાહવસ્ત્રો પહેરેલી જોઈને બન્નેને અત્યાનંદ થયો. હેમને આવતા જોઈ રાણીએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: “આર્ય-પુત્ર, તરુણ સ્ત્રીઓ સહિત આપને માટે અમે આ અશોકવૃક્ષને સંકેત-સ્થાન બનાવ્યું છે. ”

“ મિત્ર, આપનાં ભાગ્ય તો કળ્યાં ” વિદૂષકે સમયોચિત કહ્યું. રાજાએ લલ્લમયો નીચું જોયું તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે માલવિકા પાસે હોવા છતાં પણ હેનો વિયોગ અનુભવવો પડે એ ખેદની વાત છે. હું છું ચક્રવાક અને તે મહારી પ્રિય સહચરી ચક્રવાહી. વયમાં આવેલી ધારિણીરૂપી રાત્રિ અમ્હારો અંયોગ થવા દેતી નથી ”

એટલામાં એક કન્યુકીએ પ્રવેશ કરી જણાવ્યું: “ મહારાજ, પ્રધાનશ્રીએ નિવેદન કર્યું છે કે વિદર્ભરાજ માધવસેને સંગીતકુશળ બે કન્યાઓ બેટ તરીકે આપની પાસે મોકલી છે. હેમને આપની હજૂરમાં લાવવાની આજ્ઞા આપશો ” ગાજની આજ્ઞાથી કન્યુકી બન્ને કન્યાઓને રાજા પાસે લઇ આવ્યો.

“ કયી કળામાં ત્હમે નિપુણ છો ? ” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ મહારાજ, મંગીતકળામાં, ” કન્યાઓએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો.

“ દેવી, આ બન્નેમાંથી પર્વદ પડે તે કન્યા ત્હમે સ્વીકારી લો. ”

રાજાએ ધારિણીને કહ્યું

ધારિણીએ માલવિકાને કહ્યું: “ માલવિકા, આ બેમાં સંગીતમાં ત્હને સહાયક થાય એવી કયી કન્યા પર્વદ પડે છે ? ”

બન્ને કન્યાઓએ માલવિકા તરફ જોયું અને એકદમ આશ્ચર્યથી “ અહો રાજકુંવરી, રાજકુંવરી ! અહીં કયાંથી ? ” એમ બોલી ઉઠી. આ શબ્દો સાંભળી સર્વને અચંબો લાગ્યો.

રાજાએ પૂછ્યું: “ ત્હમે કોણ છો, અને એ કોણ છે ? ”

એ તો અમ્હારા ગજકુવરી વિદર્ભનાથને દરાવી જે માધવ-
સેનને આપે હંમણા જ મુક્ત કરાવ્યા તહેમના ન્હાના બહેન માલ-
વિકા ” કન્યાઓએ જલદી જલદી કહી નાખ્યું

“ અરો ! આ ગજકુમારી છે ! વાહુ ! ચંદનને પગે ઘસી
ઘસી દૂધિત કર્યું.” ગણીએ પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

“ ત્યારે ત્હમારી આ સ્થિતિ ક્યાથી આવી ? ” ગજાએ
માલવિકાને પ્રશ્ન કર્યો

“ દૈવનિર્માણથી ” માલવિકાએ ઉત્તર આપ્યો

“ મહારાજજી, જ્યાર અમ્હારા રાજકુમાર માધવસેન વિદર્ભ-
રાજના બદીખાનામાં પડ્યા, ત્યારે અમારૂં મુમતિ અમ્હારા જેવા
દાસદાસીઓનો ત્યાગ કરી રાજકુવરીને લઈ છૂપી રીતે ચાલતા થયા
એથી આગળ શું બન્યું તેની જ્ઞાને ખબર નથી ” એમાની એક
કન્યાએ કહ્યું

“ એથી આગળની વાત કહેવાની આ અભાગણીના માથે
છે ” પરિવારિકાએ જણાવ્યું

પરિવારિકાના અવાજ ઉપરથી બન્ને છોકરીઓ તહેને ઓગળી
ગઈ અને કહેવા લાગી “ અહો આર્યા કેશિકી ! આ આપના યતિ
વેપથી ઓગળાતા થે નથી. ભગવતી ! નમસ્તે. ” રાજાએ આશ્ચર્યથી
પૂછ્યું “ ભગવતી ! આ બધા આપના સંબંધી છે કે શું ? ”

પરિવારિકાએ ઉત્તર આપ્યો “ જી હા, મહારાજ માધવસેનના
અમાલ મુમતિ એ મ્હારા મ્હોટાભાઈ થાય તેઓ મ્હને અને
માલવિકાને માથે લઈ આપની સાથે તહેનો વિવાહ કરવા, આ તરફ
આવતા મુસાફરોના એક ટોળામાં સામેલ થયા માર્ગમાં ધનુષ્ય
બાણથી સંજળ થયેલા, જુઓ પાડતા વનચરોની એક ઢુકડી અમ્હારી
મામે આવી અમ્હારા ટોળાના રક્ષકો તહેમની સાથે ખૂબ બદાદુરીથી
લડ્યા પણ અંતે મરાયા મ્હારા ભાઈ પણ માલવિકાને બચાવવાનો

પ્રયત્ન કરતાં કરતાં યુદ્ધમાં પડ્યા અને આ પ્રમાણે ધણીનું લૂણ હલાલ કર્યું. ” આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેની આખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. રડતાં રડતાં તેણે આગળ ચલાવ્યું: ” ત્યાર પછી આવેલી મૂર્ચ્છામાંથી હું જાગ્યું એટલામાં તો રાજકુંવરી અદશ્ય થઈ ગઈ. મૂર્ચ્છા વળ્યા પછી ભાઈના શરીરને અગ્નિદાહ કરી દુઃખમાં ડુબેલી હું આપના દેશમાં આવી અને આ ભગવા ધારણ કર્યા. રાજકુંવરીને વનચરો ઉપાડી ગયા, વનચરો પાસેથી વીરસેન પાસે અને વીરસેન પાસેથી તે રાણીજીના મહેલમાં આવી. મહેલ પશુ અહીં આવ્યા પછી તેને જોઈ. ”

“ અહા ! શી દુર્ભાગ્યપરંપરા ! ‘ દેવી ’ પદને લાયક આ રાજકુંવરીને અમે દાસી તરીકે રાખી !...પશુ ભગવતી ! માલવિકા વિધેની સઘળી વાત ત્હમે છૂપાવી રાખી એ અયોગ્ય તો કર્યું. ” રાજાએ પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

“ મહારાજ, એમ મા બોલો, ” પરિવારિકાએ કહ્યું, “ કારણ વિના હું મૌન રાખુ એની નથી સાલજો, વાત એવી છે કે એના પિતાના જીવતા એક રમતા રામ સાધુમહાત્મા મ્હને મળ્યા હતા. તેમણે મ્હારી સમક્ષમાં માલવિકાને કહ્યું હતું કે ‘ એક વર્ષ પર્વત દાસીનું કામ કર્યા પછી તુ યોગ્ય પતિને પામીશ ’ તે આદેશ અનુસાર આપના ચરણની સેવા કરવી તેના ભાગ્યમા અવશ્ય લખેલી હતી. તેના દાસીભાવના અંત સમયની હું વાત જોઈ રહી હતી. તેથી મ્હેં કંઈ અનુચિત કર્યું છે એમ હું માનતી નથી ”

“ ના આપે કર્યું તે બરાબર છે ” રાજાએ પોતાની મમતિ આપી.

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં કંચુકીએ આવી કહ્યું: “ મહારાજ, વૃદ્ધ મહારાજ પુષ્પમિત્ર પાસેથી બેટ સાથે આ પત્ર આપ્યો છે. ” રાજાએ બેટ માથે ચઢાવી, પત્ર ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો: સ્વસ્તિ યત્તસાળામાંથી સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર ત્રી વિદિશામા રહેતા ચિરંજીવી પુત્ર અમિમિત્રને સ્નેહાલિંગન આપી જાણાવે છે

કે “ રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા પામી અમે ચિ કુમાર વસુમિત્રને સો રાજપુત્રો સાથે યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક નીમી તે અશ્વને એક વર્ષ માટે છૂટો મૂક્યો હતો એ અશ્વ ફરતો ફરતો સિન્ધુના દક્ષિણ કિનારે જઈ ચઢ્યો ત્યાં યવનોના એક દળે તહેને બાધ્યો આપી બન્ને સેનાઓ વચ્ચે એક ઘુમુલ યુદ્ધ થયું તહેમા ચિ. વસુમિત્રે શત્રુદળને સળંગ હાર ખવડાવી અશ્વ પાછો આપ્યો પૂર્વે જેમ અમંશુમાને સગરને યજ્ઞનો અશ્વ આણી આપી તહેનો યજ્ઞ મંપૂર્ણ ફગાવ્યો હતો, તેમ હવે અમારો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થશે માટે આ પત્ર દેખી તરત જ સહપગિવાર યજ્ઞના દર્શન કરવા આ તરફ પ્રયાણ કરશો ”

પત્ર વાચી રાજાએ પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી પુત્રના વિજયના સમાચાર માલખી રાણીને અત્યાનંદ થયો પરિવારિક તથા વિદ્વંધકે તહેને અતઃકચ્છપૂર્વક અભિનન્દન આપ્યું આખા અંત પુરમા આ સમાચાર વીજળીની માફક ફેલાયા સર્વ રાણીઓને સરખો આનંદ થયો.

આટલી આડકથા થઈ રહ્યા પછી ધારિણીએ પોતાનું મૂળ કાર્ય હાથમા લીડું તહેણે કહ્યું “ ભગવતી ! આપની અનુસાથી પ્રથમ અમાત્ય મુખતિએ નક્કી કરેલો માલવિકાનો વિવાહ હું આર્યપુત્ર સાથે કરે છું ”

‘ હવે તો ત્હમારા જ અધિકારની વાત છે ” પરિવારિકાએ ધીમે રહી કહ્યું

“ આર્યપુત્ર, આજના હર્ષનિમિત્તે આ ભેટ આપને સાદર કરે છું તે સ્વીકારવા કૃપા કરશો ” એમ કહી ધારિણીએ માલવિકાનો હાથ રાજાના હાથમા મૂક્યો.

“ દેવિ, ત્હમારી આજ્ઞાએ મ્હને નિરૂત્તર બનાવી મૂક્યો છે ” એમ કહી સળંગપૂર્વક રાજાએ માલવિકાનો હાથ મહણ કર્યો

“ આર્યપુત્ર, હવે શી આજ્ઞા છે ? હવે આપનું શું વિશેષ પ્રિય હું કરી શકું ? ” ધારિણીએ ઉદારતા અને વિનયથી પૂછ્યું.

રાજાએ સહર્ષ ઉત્તર આપ્યો : “ દેવિ ! આથી વિશેષ શું પ્રિય હોઈ શકે ? તો પણ આટલું તો ચાઓ—

(વસન્તતિસકા)

હું ત્યા પ્રસાદસુમુખી અર્થિ ચડિ ! નિત્ય,
છે પ્રાર્થના મુજ તવૈવ સપત્ની કાળે;
ન્યાં અગ્નિમિત્ર નૃપ રાજ્ય સદા કરે છે,
ત્યાં ઋતિનાશ, હિત સર્વ પ્રજાનું વાધે

• ‘ઋતિ’ એટલે જ નવતની આપત્તિઓ, કેટલાકના મત પ્રમાણે સાત ઋતિઓ છે:-

અતિઠ્ટિરનાઠ્ટિઃ શલમા મૂવકઃ શુવાઃ ।

પ્રત્યાસપ્રાથ રાજાનઃ વટેતા ર્ઈતયઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિક્રમેવર્શીય

પ્રકરણ ૧ : એમાંકુર

સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એ ભારતવર્ષનાં એ અતિપ્રાચીન ક્ષત્રિય કુળો છે. તે બન્ને વંશોમાં ધણા મહાન અને પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા છે.

પૂર્વે એક સમયે ચંદ્રવંશમાં પુરુરવા નામે એક રાજા થયો હતો તે એવો પરાક્રમી હતો કે યુદ્ધના વખતમાં સ્વર્ગનો રાજા ઈંદ્ર પણ તહેને માનપુર સર મૃત્યુલોકમાંથી બોલાવી પોતાનો સેનાધિપતિ બનાવતો. તહેની રાજધાની હિમાલય પાસે આવેલા પ્રતિષ્ઠાન નામે નગરમાં હતી એક વખતે તે સૂર્યપૂજનથી નિવૃત્ત થઈ રથમાં બેસી પાછો ફરતો હતો, એટલામાં ‘ધાઓ રે, કાઈ ધાઓ ! જોને દેવ વ્હાલા હોય ને જોની ગમનમાં ગતિ હોય, તે અમ્હારી વ્હારે ધાઓ !’ એમ આકંદ કરતી કેટલીક અપ્પરાઓનો કરુણુ રવ તહેના કાન ઉપર પડ્યો. રાજાએ પાસે જઈ તહેમને પૂછ્યું: “અરે, શા માટે આકંદ કરો છો ? ચાંત થઈ મ્હને કહો કે કેના સામે વ્હારે ચડવાનું છે ? હું પુરુરવા છું અને સૂર્યભગવાનની પૂજા કરી પાછો વળું છું.”

તે અપ્સરાઓમાંથી રંભાએ આગળ આવી વિનયપૂર્વક નિવેદન કર્યું: “ મહારાજ, ઉગ્ર તપશ્વર્ધાથી લયભીત થતા ઈન્દ્રિય સુકુમાર અસ્ત્ર, સ્વર્ગના અલંકારરૂપ તથા રૂપગર્વિતા લક્ષ્મીને પણ લબ્ધવે એવી, અમારી પ્રિય સખી ઉર્વશી આજ કુબેર ભગવાનના ભવનથી પાછી વળી આવતી હતી, તેવામાં હિરણ્યપુરનો વાસી, પેલો દુષ્ટ કેશી દાનવ એકાએક ચડી આવ્યો ને ચિત્રલેખા સાથે એને ઉપાડી આ ઈશાન ખુણામાં ચાલતો થયો ! ”

“ એહ ! ત્હેમાં શોક શા માટે કરે છે ? હમણું જ ત્હમારી સખીને હું આણી આપું છું. ” એમ અપ્સરાઓને સાંત્વન આપી રાજાએ તે દિશામાં ઘોડા મારી મૂકવાની સારથિને આજ્ઞા આપી. જતાં જતાં અપ્સરાઓએ કહ્યું, “ મહારાજ, અમે હેમકૂટના શિખર ઉપર આપની વાટ જોતાં જોડાં છીએ. ”

રાજાનો રથ ત્યાંથી પવનવેગે ઉડ્યો ત્હેની તળે પીસાતાં વાદળો રજની માફક આગળ ઉડવા લાગ્યાં; રથના વેગથી પૈડાંના આરાઓમાં જાણે ખીજા વિશેષ આરાઓ હોય એમ લાગતું; ઘોડાને માથે ખોસેલી મોઢાટી ચમરીઓ ચિત્રવત્ સ્થિર ચર્મ ગર્ધ; અને ધ્વજાનું વસ્ત્ર ત્હેના દંડ સાથે અક્રૂડ બની ગયું. આથી રાજા મનમાં કહેવા લાગ્યો: “ વાહ વાહ ! આ વેગે તો આગળ ગયેલા ગરુડને પણ પકડી શકાય. તો પછી એ મહાન ઈન્દ્રના અપરાધીના શા ભાર છે ? ”

×

×

×

×

ઘોડીવારમાં તો હરિણની ધ્વજાવળો રાજાનો સોમદત્ત નામનો વિજયી રથ દ્વરથી પાછો આવતો જણાયો. ત્હેમાં ચિત્રલેખાના ખભા ઉપર હાથ ટેકીને, લયથી આંખો મીંચીને ઉર્વશી મૂર્છામાં પડેલી હતી. ચિત્રલેખા ત્હેને આશ્વાસન આપી રહી હતી. પાસે જોડેલા રાજાએ કહ્યું: “ સુંદરિ, શાંત થાવ, શાંત થાવ. પ્રાતઃકાળના કમળ

જેનાં તદમારાં નેત્ર ખોલો. જુઓ, એ દુષ્ટ દાનવનો ભય હવે જતો રહ્યો છે. ખરેખર ઇન્દ્રનો મહિમા ત્રણે લોકનું રક્ષણ કરે છે. "હજુ પણ ઉર્વશીને ભાન આવ્યું નહિ; તે માત્ર દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ ખેંચતી હતી એ જોઈ રાજા બોલી ઉઠ્યો: "એ અત્યંત ભયનીત થયેલી છે. ત્હેનું કુસુમ સરખું મુકામળ હૃદય હજુ ધરે છે !"

ધીમે ધીમે ત્હેને ભાન આવવા લાગ્યું. એટલે ત્હેણે આંખો ઉઘાડી ચિત્રલેખા તરફ ફરી રાજાએ કહ્યું: "જુઓ, ત્હેની પ્રતિનિ હવે ઠેકાણે આવતી જાય છે. ચંદ્રોદયને લીધે અંધકારનો નાશ થવાથી જેમ રાત્રિ ગોભે છે, ધૂમાડો સાંત થતાં જેમ રાત્રે અગ્નિની જ્યોતિ વિરાળે છે, તેમ આ લલના મૂર્છા વળવાથી ગોલાયમાન લાગે છે. બાજુના કિનારાની માટી અંદર પડવાથી ડહોળાયદે ગંગાજળ જેમ ધીમે ધીમે શુદ્ધિને પામતું જાય છે તેમ આ ભયનીત થયેલી મૂર્છાગત મુદ્રીમાં ધીરે ધીરે પ્રમત્તતા આવતી જણાય છે."

ચિત્રલેખાએ કહ્યું: "ખેન, સ્વસ્થ થા. સ્વર્ગના શત્રુઓ દાનવોનો પરાજય થયો છે."

"શુ, પોતાના પ્રભાવથી મ્હારી દુર્દશા જાણી લઈ મહેદ્ર ભગવાને મ્હારી બ્હાર કરી કે ?" ઉર્વશીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

ચિત્રલેખાએ ઉત્તર આપ્યો: "ના ખેન, મહેદ્રે નહિ પણ મહેદ્ર સરખા પ્રતાપી આ ગર્જપિંએ."

આ સાંભળી ઉર્વશીએ આંખ ઉઘાડી કરી રાજા સામું જોયું અને મનમાં ગણગણી: "હાથ, જૂંડા દાનવે લઈ ક્યું !"

હવે, પ્રમત્તતામાં આવેલી ઉર્વશીને નિદ્રાળી રાજા પુરસ્કા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. "અહા ! મહર્ષિ નારાયણને છળવા આવેલી મૌ અપ્સરાઓ ત્હેમણે જીરુમાંથી ઉપજાવેલી આ મુદ્રીને જોઈ લજવાઈ મધ કહે છે તે બરાબર છે. અથવા, મ્હાં મન તો એમ કહે છે કે એ તપસ્વીની સૃષ્ટિ જ ન હોય એની ઉત્પત્તિમાં

વિક્રમેર્વશીય

“તેનુ કુસુમ સરખું સુકોમળ હૃદય દમ્ભુ ધારકે છે”

વિક્રમેર્વશીય

“ હવે શીએ ખાજળથી આવી રાગના નેત્રો
પોતાના દાઘવડે દાખ્યા ”

(પા ૧૨૭)

તો પ્રહલદેવ, સુશોભિત ચંદ્રમા, અગર તો સ્વયં સૃંગારરસપ્રધાન કામદેવ અથવા વસંતનો જ હાથ હોવો જોઈએ. 'વેદાભ્યાસજડ અને મંસારવિમુખ એ તપસ્વી ખખખ બાવાજી આવી લાવણ્યવતી અપ્સરા નિર્માણ કરી શકે એ કેવળ અસંભવિત છે. ”

આ પ્રમાણે રાજા વિચારમાં તલ્લીન હતો એટલામાં ઉર્વશીએ પૂછ્યું: “ જુદેન ચિત્રલેખા, આપણી જહાલી સખીઓ બધી ક્યાં હશે ? ”

રાજાએ જ વચમાં કહ્યું: “ સુફરિ, એકવાર જેના નેત્ર-પથમાં તહમે આવી જાયો તે મનુષ્ય આતુર બની જાય, તો પછી રનેહબીની તહમારી સખીઓનું તો શું કહેવું ? તેઓ ખીચારી પેલા હેમકૂટના શિખર ઉપર અહણ્યુમુક્ત ચંદ્રની માફક તહમાઈ મુખ જોવા ઉત્સુક બની રહી છે, ” રાજાનાં મધુર વચનો સાંભળી ઉર્વશી ત્રેના તરફ એકા ટરો જોઈ રહી. તે મનમાં કહેવા લાગી: “ રાજાની વાણી કેવી મધુર છે ! અથવા, ચંદ્રમાંથી અમૃત ઝરે એમાં વળી આશ્ચર્ય શું ? ”

આ પ્રમાણે શ્વાતચિત કરતાં કરતાં તેઓ હેમકૂટ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્રેમને જોતાં વંત જ રંભા હર્ષથી બોલી ઉઠી: “ અહો ! ચિત્રલેખા સહિત ઉર્વશીને લાઇને વિશાખાયુક્ત ચંદ્ર સરખા આ રાજર્ષિ આવી પહોંચ્યા ! ”

ત્રેનકાએ ઉર્મેયું: “ આપણુ જેવકું પ્રિય થયું: આપણી જહાલી સખી યે આવી મળી અને મહારાજે સાજ તાજ આવી પહોંચ્યા. ”

સર્વે અપ્સરાઓ સાથે બોલી: “ મહારાજનો જય થાઓ ! મહારાજનો જય થાઓ ! મહારાજનું અમર રાજ્ય અનંત કાળ સુધી તપો ! ”

આ હર્ષનાદ વચ્ચે રાજા બન્ને અપ્સરાઓ સાથે રથમાંથી ઉતર્યો. ઉતરતી વખતે પથ્થરમાં પેડાના ખચકાટથી હેલો લાગતાં રાજા અને ઉર્વશીના ખબા પરપર અથડાયા: બીજ રૂપે રહેલા

મદનવૃક્ષનો અંકુર કુટયો. ઉર્વશી રથમાંથી ઉતરી મર્વ મળીઓને બેઠી કહેવા લાગી: “બહેનો, મ્હને આશા નહોતી કે હું ફરીથી આપને બધાંને મળી શકીશ.” એટલામાં સારથિએ કહ્યું: “મહારાજ, પૂર્વ દિશામાં રથના વેગનો ભારે સુમવાટ મંડળાય છે; અને ચક્રચક્તિ સોનાનાં કડા પહેરેલું આ કાષ્ઠિક ઉતરી આવે છે.” રાજા અને અપ્સરાઓએ તે તરફ દૃષ્ટિ નાંખી કહ્યું “અહો ! આ તો ગન્ધર્વરાજ ચિત્રરથ છે !”

ચિત્રરથે રાજાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યા બદલ “અભિનંદન આપી કહ્યું: “મિત્ર, કેશી દાનવ ઉર્વશીને લપ્ત ન્હાસી ગયો એમ નારદ પામેથી સાંભળીને ઈંદ્ર રાજાએ ગન્ધર્વસેના લપ્ત ત્હેના રક્ષણ માટે જવાની અમને આજ્ઞા આપી. તે ઉપરથી અમે ચાલી નીકળ્યા પણ માર્ગમા કિંનર-ચારણો આપના વિજયનાં ગીત ગાતા હતા તે અમે માલુમ્યા, અને તેથી બારોબાર અહીં જ આવ્યા. હવે, આપ અમારી સાથે મહેન્દ્રલવને પધારો આપે ઈંદ્રનું ઘણું પ્રિય કર્યું છે પ્રથમ નારાયણ ઋષિએ ઈંદ્રને આ અપ્સરા અર્પણ કરેલી, અને હવે દૈત્યના હાથમાંથી છોડાવીને આપે પણ ત્હેમને અર્પણ કરી.”

પોતાના યશોમાન સાંભળી રાજાએ વિનયથી કહ્યું: “મિત્ર એમ મા બોલો વજ્રધારી ઈંદ્રની શક્તિ અમાધ છે. જેમ પર્વતની શુદ્ધમા ઘોળાતો સિંહનો પ્રતિધ્વનિ પણ હાથીઓનાં ઝુંડને વિખેરી નાંખે છે, તેમ ઈંદ્રના પ્રભાવથી જ એમના પક્ષકારો શત્રુ ઉપર જિત મેળવી શકે છે. વયસ્ક, હાલમાં મહેન્દ્રને મળવા આવવા નેટલો મ્હને અવકાશ નથી. માટે આપ આ સ્ત્રીમંડળ સાથે પધારો.”

“હીક, વિનય વીર પુરુષોનું ગુણ છે.” એમ કહી ચિત્રરથે અપ્સરાઓ સાથે ચાલવા માંડ્યું.

જતાં જતાં ઉર્વશીએ ચિત્રલેખાને કહ્યું: “સખિ ! આ ઉપકાર કરનાર રાજર્ષિની ઉલ્લી રળ માગવા હું સમર્થ નથી; મ્હને શરમ

આવે છે માટે તું મ્હાર મુખ ચા ” તેથી, ચિત્રલેખા રાજા પાસે જઈને કહેવા લાગી ‘ મહારાજ, ઉર્વશી આપને વિદ્યાપના કરે છે કે પ્રિયસખી મારફતે આપની કીર્તિને ઇંદ્રલોકમા લઈ જના અનુતા આપશે ”

“ ભન સિધાવો, વળી કેઈ વાર દર્શન દેજો, ” એમ કહી રાજા રથમા બેસવા લાગ્યો.

ખીજી અપ્સરાઓ ઉડવા લાગી પણ ઉર્વશી જતા જતા એકદમ અચળ પડી અને બોલી ઉઠી “ અરે આ વેળમા મારી એકાનલી ગુંચાઈ ગઈ છે ચિત્રલેખા જગ કાઢ જોઈએ, બહેન ”

ચિત્રલેખાએ હમતા હસતા કહ્યું “ અરે ખૂબ ગુંચાઈ ગઈ છે હવે છટવી મુકેલ છે ઠીક પ્રયત્ન કર છુ ” એમ કહી તહેલો તે માળા છોડવી

ઉર્વશી રાજા તરફ જોતી જોતી નિઃશ્વાસ નાખતી ચિત્રલેખા સાથે ઉઠી ગઈ

આ તરફ ગજાએ પેલી વેલને ઠીક તહે પણ જતા જતા વિદ્ય નાખી ઉર્વશીને ધડીલગ અટકાવી ‘ એમ કહી આશીર્વાદ આપ્યો, અને ઉર્વશીના માર્ગ તરફ જોતો જોતો તે રથમા નીકળ્યો તે મનમા કહેવા લાગ્યો “ અહો, કામદેવ શા શા કોતક કરે છે ! જોમ એક રાજહસી છેદાવના કમનદુમાથી સૂત્ર ખેચી કાઢે તેમ આ મુગમના બળપૂર્વક મ્હારા બેદાયના દેહમાથી હૃદય ખેચી કાઢી આકાશમા ઉડી ગઈ ! ”

પ્રકરણ ૨ : પ્રેમમાં આડખીલી

—*—

માણવક નામે એક વ્યાજ્ઞાણુ પુરૂરવા ગળનો સહચર અને મિત્ર હતો તે વિહ્વલકનુ કામ કરતો તે ખાઉધરો, અછકયો અને બટકબોયો હતો જમવાનું નિમંત્રણ મળતા ત્હેને સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત થતું તેમ જ તરણા ઉપર જોટલો વખત ઝાકગનું દીપુ ટકી રહે તેટલો વખત ત્હેના પેટમાં છૂપી વાત ટકી રહેતી તે મૂર્ખ હતો, છતાં પણ રાજ્ય ત્હેને પોતાના પ્રણય-કાર્યમાં મહાયક તરીકે લેતો.

રાજ્યોને પગિણીત અને અપગિણીત એવી અનેક પ્રિયાએ હોય છે પગિણીત સ્ત્રીઓમાં પણ પટ્ટરાણી મુખ્ય હોય છે રાજ ઉપર થોડે ઘણે અંશે ત્હેનો અધિકાર હોય છે રાજને પણ ખીંટ સ્ત્રીઓ કરતા ત્હેના પર વિશેષ પ્રેમ હોય છે છતાં, રાજ કોઈ નવ સુદરીના મોહમાં ફસાય કે તે પટ્ટરાણીને પણ વિસરી જાય છે પુરૂરવા રાજના સમઘમાં પણ તેમ જ બન્ધુ પુરૂરવાની પટ્ટરાણી એકાસીનરી કાસીરાજની પુત્રી હતી તે જુદીશાળી અને ઉદાર મનર્મ સ્ત્રી હતી રાજના પ્રણય-મંત્રણની ત્હેને ક્યારની યે ગ્રધ આવી હતી ન્યારથી રાજ મૂર્ખપૂજ કરીને આવ્યો હતો ત્યારથી ત્હેનું મિત્ર રાણી જણી ગઈ હતી પરંતુ ત્હેને ચોક્કસ ખબર ન હતી કે રાજ કયી સ્ત્રીના મોહમાં ફસાયો છે તેથી એક દિવસે ત્હેણે નિપુણિમ નામની એક નાટ્ય દાસીને રાજનું પ્રણય-રહસ્ય જણી લાવવા

ઉપર અમે જણાવ્યું કે માણવક સ્વભાવે અજકલો હતો. ત્હેનાથી રાજના ઉર્વશી સાથેના પ્રેમની છપી વાત જીવંતી શકાતી ન હતી. એક દિવસે રાજ રાજસભામાં રોકાયલો હતો, તેથી માણવક એકલો એક ઠેકાણે ઉભો ઉભો બબડ્યા કરતો હતો: “હું તો હવે ચાક્યો. રાજની પેલી છપી વાત ‘ફૂટું ફૂટું’ કરે છે; ને બંદાનો સ્વભાવ છે ભરભડીયો; એટલે કાંઈને દેખું છું કે આ મળવળ સળવળ થતી જીભડી સખની જ નથી રહેતી. માટે ચાલ, પ્રિયમિત્ર કાર્યાસનથી ઉઠે ત્યાં મુધી ઓછી આવળવાળા મહીવિમાન મહેલની ચાલમાં ભરાઈ ખેસું” એમ બબડતો બબડતો તે ત્યાં જઈને બેઠો.

એટલામાં રાણીની મોકલેલી પેલી નિપુણિકા દાસી માણવકને બોળતી બોળતી ત્યાં આવી ચઢી. પાસે જઈ ત્હેણે કહ્યું: “નમસ્કાર. ભૂદેવજી.”

આ દાસીને જોતાં ભૂદેવનું મન તનમનાટ કરવા લાગ્યું. તે મનમાં બોલવા લાગ્યો: “તોબા ! તોબા ! પેલી રાજજીની છપી વાત તો આ રાંડ દાસીને દેખી નીકળી જવાનું કરે છે !” તેથી મનને જરા કાણુમાં રાખી તે મ્હોટેથી બોલવા લાગ્યો. “કેમ અલિ નિપુણિકા ! સંગીતની મઝા મૂકી ક્યા પગલા ચલાવ્યાં ?”

નિપુણિકાએ ઠાવડું મ્હોં રાખી ઉત્તર આપ્યો: “ભૂદેવજી ! બા સાહેબની પાસેથી ચાલતી ચાલતી આપની પાસે જ આવી છું ને.”

માણવક: “રાણી સાહેબનો શો હુકમ છે ?”

નિપુણિકા: “મહારાજે આ સાહેબને દુભવ્યાં એ તો ત્હમે જણના હશે. એમણે એવું ફૂંખ કાઢ કાળે વેડ્યું નથી. તેથી બા સાહેબે કહાવ્યું છે કે ત્હમે આ દુઃખમાં મ્હને સદાય થવાનું વિસરશો નહિ, એવી મ્હારી ખાતરી છે. મ્હારી દાઝ જણનાર એક ત્હમે જ છે.”

માણવક: (વિચારમાં પડી જઈ) “મહારાજે એવું શું કહ્યું કે જેથી રાણી સાહેબનું મન દુખાયું ?”

નિપુણિકા: “અરે ભૂદેવજી, શું કહું ? પ્રભુ જેના માટે મુર્ખા કરે છે તે મુર્છીત નથી. એમણે બા સાહેબને બોલાવ્યાં !”

માણવક (સ્વગત) “ યયુ ! મહારાજે પોતે તો જોડે જેવી દીધો ! ત્યારે મ્હારે શા માટે મ્હોડે કૂચો દર્ષ દુષ્પ વેડુ ? (મ્રમ) હે ! ઉર્વશીના નામે રાણી સાહેબને જોનાર્યા ? રાજાજી એ અપ્સરાને દર્શનધેના બની રાણી સાહેબને જ સત્તાપે છે એમ નાઈ નહ મ્હને પણ એ ખાનપાન આદિ વિનોદ વિમારી હેરાન કરે છે મ્હા તગ્દથી ગણી સાહેબને વિનવન્ને કે ‘ હું પછીથી આ માહેબને મળી દરમ્યાન આ ઝાઝવાના જળથી મિત્રને પાછા વાગવા હું અપ્પ પ્રયત્ન કરીશ ’

બમ હવે ચતુર નિપુણિમએ આ ભરભડીયા મૂર્ખા બ્રાહ્મ પામેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લીધો હતો ત્હેને ખાતરી થઈ કે રાજા ઉર્વશી નામની કાંઈ અપ્સરાના પ્રેમપાશમાં ફમાયો છે ’ તેમ જૂલેવની આજ્ઞા મ્હીને તે ત્યાથી ચાલી ગઈ

થોડી વાગમા રાજસભાનું કામ પૂરૂ થવાથી ગણના ઉડવાડ વૈતાલિમ્નુ યશોગાન સભાગાયુ તેથી માણવક ઉડી તે તરફ ગમે અને રાજાને મળ્યો રાજા પ્રેમપીઝિત દશામાં હતો ત્હેના મનમાં સતત ઉર્વશીનું ચિંતન આ યા કરતું હતું વિદ્યપકને જોતા જ ત્હેણ પૂછયું કેમ પેની વાત પેમમાં ગળી મૂકી છે ને ?

માણુનક લટે પોતાના સ્વભાવ મુજબ જણાવી દીધું કે
“ચાલો પાકશાળામા જઈએ ત્યાં અનેક પાત્રોમા પાંચ પ્રકારની
બોગસામગ્રી જોઈ આપણું મન ગંજિત થશે ”

પણ રાજાને ઉર્વશીની લત લાગી હતી, તેથી તહેનું મન માન્યું
નહિ તહેણે કહ્યું : ‘ તુ જે ઝંખે છે તે સમીપ હોવાથી ત્હારું મન
ત્યાં ગોમશે પરંતુ મ્હારે માટે ? ’ ”

હવે માણુવકે આતુરતાથી પૂછ્યું “ ત્હમે જેને માટે ઝંખ્યા
કરો છો એ ઉર્વશી શું એવી રૂપાળી છે કે મ્હારી પેડે એને
જોટા જ દુનિયામા નથી ? ”

ગજાએ કહ્યું “ ભાઈ, એનું નખશિખ વર્ણન કરવું અશક્ય
છે તેથી દુકાણુમા કહું તે સાલજ

[ગાથા]

બૂપણુ બૂપણુનું એ સોહે, શણુગારનો ય શણુગાર,
ઉપમાન ઉપમાનનું એ તન તરુણીનું નિર્ધાર ”

એ સાલગી માણુનક બલકાતો મનકાનો મનમા બમડા લાગ્યો
‘ હ હ, દિવ્ય રસની તહેમા મ્હારાજ બપેયાનું વ્રત લઈ બેઠા છે
તે એથી જ હું સમજ્યો ’ ”

ગજાએ કહ્યું “ મિત્ર એકાંત સ્થળ સિવાય ત્રેમાતુર જનને
વીસામાનું સ્થાન બીજું છે નહિ માટે ચાલો પ્રમદ્વનમા જઈએ ”
એમ વિચાર કરી બન્ને પ્રમદ્વન નામના યાગમા ગયા

ત્યાં ગયા તો ખરા, પણ રાજાને કાઈ એન પડ્યું નહિ તહેણે
કહ્યું “ મિત્ર, આ ઠીક કર્યું નહિ, કારણ કે જે મદનતાપ શમાવવા
તું બાગમા આવ્યો છું, તહેમા તો અહીંની નૈમર્ગિક રમણીયતા અને
વમતની ગોલા જોઈને વૃદ્ધિ થાય છે એક તો, ઉર્વશી અર્ગાગના
દોષ દુર્વલ છે, અને મ્હારું મન તહેને માટે ઝંખ્યા કરે છે, તહેમા
વળી આ આત્રવૃક્ષોને નવપવ્વવ ફૂટવા લાગ્યા છે એની રમણીય
પરિસ્થિતિમા મ્હારી નાધા દુસલ થઈ પડે છે ”

માણવકે સાંત્વન આપતાં જણાવ્યું: “મિત્ર, મૃગાઓ માં
ભગવાન કામદેવ જ ત્હમારી કામના પૂર્ણ કરી સુખ ઉપજાવશે!
આ માધવી લતાનો માંડવો રાજાજીના પધારવાની વાટ જુએ છે.
મ્હાલામ્હાલ કરતા ભગરા તાર્જ પુષ્પ પાચરી એની ભૂમિ શણગારી
રહ્યા છે; અને સ્ફટિકનું આસન પણ સંભળ છે. એના ઉપર બેસવાની
મહેરબાની કરો.”

“ભલે, ત્યાં જઈએ” એમ કહી રાજા વિદ્યપક સાથે માધવી
મંડપમાં ગયો,

ત્યાં પણ રાજાના મનને વિનોદ થયો નહિ. ત્હેણે કહ્યું:
“માણવક, એવો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢ, જેથી મ્હારો અભિલાષ
પૂર્ણ થાય.” માણવકે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, અહલ્યાને
ઝંખતા ઈંદ્રિની પેઠે ઉર્વશીની દહેમાં ત્હમે ગાંડાતુર બન્યા છો. ક્યાં
એ ઘેલછા અને ક્યાં આ મ્હારા જેવો વૈદ્ય! હા હા હા હા!”

રાજાએ આજીજી કરતાં કહ્યું: “એમ શું બોલે છે, મિત્ર!
સ્નેહ ત્રીજી નેત્ર છે. તે સા મૂંચો ઉકેલે છે.”

“ઠીક, હું વિચારું છું. પણ જો જો વલોપાતથી મ્હારી એકાગ્ર-
તામાં ભગાણ પાડતા” એમ કહી માણવકે ધ્યાનમાં પડી ગયો હોય
એવો ડોળ કર્યો.

એટલામાં શુભ શકુન સૂચવનાર રાજાનું જમણું અંગ ફરકવા
લાગ્યું. તેથી રાજાના મનમાં ઉર્વશીના આગમનની આશા દૃઢ
થવા લાગી.

અહીં જેવી રાજાની આતુર અવસ્થા હતી, તેવી જ સ્વર્ગમાં
ઉર્વશીની પણ યર્ષ હતી. ન્યારથી એણે રાજાનાં હૃદયમાં દર્શન
કર્યો હતાં, ત્યારથી ત્હેની મદનબાધા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ હતી.
આજ ચિત્રલેખા સાથે તે રાજા પાસે આવવાને ઉત્સુક યર્ષ હતી
પણ દાનવોનો ભય ત્હેના મનમાંથી હળુ પણ ગયો ન હતો. ત્હેણે
ચિત્રલેખાને કહ્યું: “બ્હેન, હું મ્હને એવો માર્ગ ન બતાવે, ત્યાં
જરા પણ વિધિ આવે નહિ!”

ચિત્રલેખાએ ઉત્તર આપ્યો: “ ગભરા મા, હું ‘અપરાજિતા’ આગળ વિદ્ય જન્મ મારે છે. એ ઓધધિ અંખોડે બાંધવાનું બતાવી ગુરુદેવ બૃહસ્પતિએ આપણને અસુરોના ઉપદ્રવથી મુક્ત કર્યા છે. ”

બન્ને જણાંએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેઓ ચાલી નીકળ્યાં. સિદ્ધલોકના માર્ગે ચાલી, ગંગા યમુનાના પવિત્ર સગમને દૂરથી નિહાળતાં તેઓ પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવી શોધ કરતાં કરતાં તહેમણે પ્રમદ્વનમાં માધવી મડપમાં બેઠેલા રાજા અને વિદ્યવક્રને જોયા.

ચિત્રલેખા હર્ષથી બોલી ઉઠી: “ અહો, હું, પ્રથમ ઉગ્રેશો ચંદ્ર ચાંદનીની વાટ જુઓ, તેમ એ તો આ ત્હારી વાટ જોતા જ બેઠા છે. ”

ઉર્વશીએ બરાબર નિહાળી ઉત્તર આપ્યો: “અલી, મહારાજનું દર્શન આજે એર મધૂર લાગે છે!” બન્ને સખીઓ ગુપ્ત રહી રાજા તથા માણવક સામે જોવા લાગી. એટલામાં માણવક બોલી ઉઠ્યો: “ બસ થયું. મિત્ર, ત્હમે જોને ઝખો છો, ત્હેના સમાગમને ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે: તે એ કે ત્હમે નિદ્રાતુ સેવન કરો એટલે સ્વપ્નમાં મેળાપ થશે. તેમ નહિ, તો ઉર્વશીની છખી ચીતરો, એટલે ચિત્રમાં દર્શન થશે ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “ બાપ એકે ઉપાય કામમાં આવે તેમ નથી. સ્વપ્નમાં ત્હેનું દર્શન થવું અશક્ય છે, કારણ કે કામદેવનાં દૂર બાણોથી મ્હારી નિદ્રાનો ક્યારનો ચે નાશ થયો છે, તેમ ચિત્રમાં છખી ચીતરતા પહેલાં તો મ્હારી આંખો આંસુથી ઉભરાઈ જાય. [નિઃશ્વાસ નાંખી] અરે રે! શુ ઉર્વશી મ્હારા મનની અત્યંત કઠિન વેદના જાણતી નથી? અગર તો પોતાના સ્વર્ગીય પ્રભાવથી જાણીને મ્હારા પ્રેમને તુચ્છકારે છે? ઠીક એવી યુવતિના સમાગમને લખો મનોરથ જગાડી કામદેવ કૃતકાર્ય થાઓ! ”

રાજની આ પરવશ દશા નિદાણી ઉર્વશીને ઘણું લાગી આવ્યું. છતાં પણ એકાએક રાજ પામે પ્રકટ થવાની તહેલે હિંમત ધરી નહિ તેથી તહેલે એક બોજપત્ર ઉપર કેટલીક કડીઓ લખી તે પત્ર રાજની પામે નાંખ્યો. માણવક તે પત્રને જોઈ પ્રથમ તો તહેને સાપની કાંચળી ધારી ખીંચી, પરંતુ પાછળથી તહેમાં અક્ષરો જોઈ તહેલે તે ઉપાડી લઈ રાજને આપ્યો. રાજએ વાંચવા માંડ્યું

[ઉદાહરણ]

“ જેવી અજણપણમાં મનથી માનો મુજને,
પ્રેમ પ્રીતમ પ્રીતિ જે તેની હોઈ કદીને,
તો શુ સુરતરુવરની રૂપજ કેરા રાખને,
નદનવનના વા એ હોયે કુતારા તનને ? ”

પત્રિકા વાંચી રાજને અત્યાનંદ થયો. માણવકે કહ્યું. “ તમારે જેની પ્રીતિ સરખી છે એમાં કેઈ કામથી ઉતરો એમ નથી ”

રાજએ કહ્યું: “ આ પ્રિયાનો હસ્તલેખ, મિત્ર, તહારી પાસે રાજ મહારી આંગળીના પરસેવાથી વખતે લખેલું સ્વેદાર્ધ જાય. ” એમ કહી તહેલે તે પત્ર માણવકને સોંપ્યો એટલામાં પ્રથમ ચિત્રલેખા અને પાછળ ઉર્વશી રાજની મમક્ષ પ્રકટ થયા.

“ જય, જય, મહારાજ ” ઉર્વશી બોલી:

“ સુદરિ, જે ‘ જય ’ શબ્દથી તહેમે ઈંદ્રિ સિવાય અન્ય કોઈને વધાવતા નથી, તે ‘ જય ’ શબ્દ આજ મને વધાવે છે; માટે ખરેખર મારો ત્રિજય થયો છે. ” એમ કહી રાજએ ઉર્વશીનો હાથ માંડી તહેને પોતાની પાસે બેસાડી.

પરંતુ, એટલામાં રાજના સમાગમમાં વિચ્છેદ કરનાર દેવદાસની વાણી આકાશમાં ગંજગાઈ:

“ જે અષ્ટરસપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગ ભારત મુનિએ તહેમને શીખવા-ડ્યો છે તે લોકપાલો અને ઈંદ્રરાજ અભિનય માથે લજવાપલો જોવા ઇચ્છે છે; માટે હે ચિત્રલેખા, ઉર્વશીને સાથે લઈને ઉતાવળથી ચાલી આવ. ”

આકાશવાણી સાંભળી ઉર્વશીએ નીસાસો નાંખ્યો, ધ્રિના અપરાધમાંથી બચવા માટે બન્ને અપ્સરાઓ સ્વર્ગમાં પાછી જવા ત્યાંથી ચાલી નીકળી. જતી વખતે રાજાએ કહ્યું: " સુખે સિધાવો, પણ અમને મંભારને ખરાં. "

ઉર્વશીનું રૂપલાવણ્ય જોઇને માણુવક તો આભો જ બની ગયો હતો. તોના હાથમાંથી પેલું ભોજપત્ર પડીને પવનથી ઉડી ગયું તો પણ એને તોનું ભાન રહ્યું નહિ. રાજાને પણ હવે કાંઈ ઉદ્યોગ ન હતો. તોને પહેલાંની માફક બેચેની લાગના માડી વિતાદનુ સાહિત્ય ગોધતાં તોને પેલું ભોજપત્ર યાદ આવ્યું અને માણુવક પાસે તે માગ્યું તોણે બેઠ સાથે જણાવ્યું. " એ તો ક્યાંક પડી ગયું, મહારાજ. " એમ કહી તે આમ તેમ શોધવા લાગ્યો.

રાણીની દાસી નિપુણિકા, જે રાજા અને માણુવકની પાછળ છુપાતી છુપાતી પ્રમદવનમાં આવી હતી, તે આ બન્નેને માધવી મંડપમાં બેઠેલા જોઇને રાણીને ખબર આપવા ગઈ હતી હવે, રાણી ઐશીનરી અને નિપુણિકા આ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા પ્રમદવનમાં પેઠી રાણીએ કહ્યું. " અહીં, આમ મિત્ર માથે અહીં એકાંતમાં મોકળે મને શી વાતચિત કરે છે, તે માધવી વેવના ઓઠે રહી સાંભળીશું પણ, અહીં, પેલું જીરણ પટાળાની ચીંદરડી જેવું પવનમાં આપણા બધી શું આવે છે ? " નિપુણિકાએ તે હાથમાં લઇ, ખરોતર નિદાણી કહ્યું. " બા માહેજ, આ તો પેલી જ વાત લાગે છે. રાજાજી ઉપર ઉર્વશી એ કવિતામાં કાગળ લખ્યો છે, તે ભટ-જની મૂલને લીધે આપણે હાથે ચડ્યો. ' રાણીએ કાગળ વાચી કહ્યું: " ચાહો, આ જ ભેટ લઇને એ અખગના ગમિયાને મળીયે " એમ કહી બન્ને જણા રાજા પાસે જવા નીકળ્યા ત્યાં જઈ જુએ છે તો રાજા અને માણુવક ભોજપત્રની મોઢમાં આમનેમ ગોથાં ખાતા હતા. રાણીએ એકાએક પાસે આવીને કહ્યું: " મોક મા કરો, મહારાજ. આ રહ્યું એ ભોજપત્ર. "

રાજાએ ગભરાટમાં કહ્યું: “અહો! દેવી, ભલે પધાર્યા અમારૂં
ખોવાયયું પત્ર એ ન હોય ખોળાયે છીયે તે તો ખીન્નું છે ”

માણુવક વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “ચાલો રાણીસાહેબ, બહેના
બહેના કાઠકી મીઠું ભોજન કરાવીએ, જેથી એમને શાંતિ થાય ”

રાણીએ કહ્યું “નિપુણિકા! આહાણુભાઈએ મિત્રનું ભય
પ્રમદી ઠીક કહ્યું હો ! ”

માણુવકે ઉમેર્યું “એના જ માટે એ આકુળઆકુળ જણાય
છે, નહિ કે ઉર્વશીના માટે ”

હવે રાજાથી ગહેવાયું નહિ. તે બોલી ઉઠ્યો “જા, રે, જા,
મૂર્ખા! મ્હને પરાણે અપરાધી બતાવે છે ! ”

રાણી વચમાં બોલી ઉઠી, “આપ શાના, હું જ અપરાધી કે
ખાલી અઝારી બની આખ આઠી ઉભી છું આ ચાલી હું ” એમ
કહી હેણે ગુસ્સામાં ચાલવા માડ્યું રાજા ત્હેની પાછળ દોડ્યો,
અને “ક્ષમા કરો, દેવી, ક્રોધ શાત કરો, હું જ અપરાધી છું ”
એમ બોલતો બોલતો રાણીના પગે પડ્યો પણ રાણી તો રોષમાં
ચાલતી જ થઈ હવે, માણુવકે આવીને કહ્યું: “મહારાજ, ઉઠો
રાણીજી તો રોષભર્યા ચાલ્યા ગયા, વર્ષાકાળની નદીની પેરે આપને
ફાવડુ થયું આખો દુખવા આવી હોય, ત્હેનાથી દીવાની ન્યોત
ક્યા ખમાય છે ? ”

રાજાએ કહ્યું “મિત્ર, એમ મા બોલ ઉર્વશીમાં મ્હારૂં મન
રમી રહ્યું છે ખરૂં, પણ દેવી ઉપર મ્હારો ભાવ તેનો તે જ છે ”

હવે, મધ્યાહ્ન થયા હતા, તેથી બન્ને જણા સ્નાનભોજન કરવા
રાજમહેલમાં ચાલ્યા ગયા

પ્રકરણ ૩ જી: પ્રિયપ્રસાદન વ્રત.

ઉર્વશીના સ્વર્ગમાં ગયા પછી ઈંદ્રસભામાં સરસ્વતીકૃત લક્ષ્મી સ્વયંવરનો ખેલ લજવાયો. તહેમાં ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો અને મેનકાએ વારુણીનો વેશ લીધો હતો. નાટ્યપ્રયોગના આરંભમાં જ મેનકાએ ઉર્વશીને પૂછ્યું: “ સખિ, કેશવ, લોકપાલો અને ત્રણે લોકના સત્પુરુષો અહીં પધાર્યા છે ત્હારો પ્રેમ કેનામા આરુઢ થયો છે ? ” પણ ‘ હૈયે તે હોઠે ’ એ કહેવત પ્રમાણે “ પુરુષોત્તમમાં ” એમ કહેવાને બદલે “ પુરૂરવામાં ” એમ ત્હેનાથી ખોલાર્થ જવાયુ. આ સાંભળી ભરતમુનિ ક્રોધથી રાતા પીળા થઈ ગયા, તહેમણે ઉર્વશીને શાપ આપ્યો: “ ત્હે મ્હારા શિક્ષણને વગોબધું છે માટે તું સ્વર્ગમાં રહેવાને લાયક નથી જા પૃથ્વી ઉપર પડ. ” પરંતુ પ્રયોગ થઈ રહ્યા પછી લજ્જાથી નીચું મુખ રાખીને તે એક બાળુ ઉભી હતી તે વખતે ઈંદ્ર રાજાએ ત્હેને કહ્યું: “ ઉર્વશી, ત્હારૂં ચિત્ત જેના ઉપર મોંટયું છે તે મ્હારા રણસહાયક રાજર્ષિ પુરૂરવાનું પ્રિય કરવું જોઈએ. માટે તું પૃથ્વી ઉપર ત્હેની સાથે રહે, અને ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું ત્હારૂં સંતાન એ જીએ લાર પછી તું પાછી સ્વર્ગમાં આવજો. ” આ પ્રમાણે શાપનો અનુમદ સાંભળી ત્હેને આનંદ થયો. તે આછાં આબૂપણ અને શ્યામ સાડી પહેરી ચિત્રલેખા સાથે અલિસાગ્રિકાના વેશમાં રાજા પાસે જવા નીકળી

આપણે ઉપર જોયું કે રાણી ઐશ્વરીની પ્રમદવનમાં રાગને તિરસ્કાર કરીને ચાલી ગઈ તો ખરી, પરંતુ એ માખી અને પોતાના આ વર્તન માટે પાછળથી પસ્તાવો થયો વિનેયમાં તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે ઉર્વશી ઉપરથી રાગનું મન ખસી ગઈ તેમ નથી. આ ઉભય કારણને લઈને તહેજે એક વત આરંભ્યું. લગભગ માંજ થવા આવી એટલે એક કંચુકીને તહેજે રાગ પામે મોકલ્યો અને કહેવાડાંબુ કે 'જેમનું દર્શન મુદર છે એવા ચંદ્રભગવાનનું આજે મણિમહેલની અગાશીએથી પૂજન કરવાનું છે ને મેહિણીસંયોગનું મુદ્દર્ત ■ તે મધાય એમ મહારાજ મહેલે પધારો.' તદ્વત્સાર રાગ અને માણવક મણિમહેલની અગાશીએ જઈ ખેડા.

ધીમે ધીમે ચંદ્ર સિતિજની ઉપર આવવા લાગ્યો તે જોઈ માણવક બોલી ઉઠ્યો "જુઓ, જુઓ પેપો ચંદ્ર, લાકુના કડકા જેવો ઉગે છે" આ સાદસ્ય સાંભળી રાગને જગ હસતું આવ્યું. તહેજે કંચુ "જ્યા જ્યા ત્યા ખાઉધરને આવતી જ વાત! (હાથ જોડી) હે ભગવન્ જગનીપતિ, ત્વમે પવિત્ર લોકાની ધાર્મિક ક્રિયાઓને માટે અમાવાસ્થાને દિવમે સૂર્યમાં પ્રવેશ કરો છો; દેવો અને પિતૃઓને અમૃતદાન દઈ પ્રુષ્ટ કરો છો; રાત્રે અંધકારનો નાશ કરો છો, એવા મહેશ-મસ્તકે વિરાજનાર, ચંદ્રભગવાનને મહારા નમસ્કાર હજો!"

થોડી વાર ચંદ્ર મામું જોઈ વળી રાગ કહેવા લાગ્યો: "મિત્ર, હજુ એક મુદ્દર્ત પછી રાણીનું આગમન થશે એટલામા હું મ્હારી અવસ્થા ત્વને કહું તે સાંભળ. હાલમાં, મનમાં અતિશય ઉદ્વેગ ગલા કરે છે. જેમ એક નદીનો પ્રવાહ ખડકા અને પથરામાં અથડાઈ ફૂટાઈ વિશેષ જોસમાં વહે છે, તેમ મ્હારા સમાગમ સુખમાં વિદો આવવાથી મ્હારી મદનવ્યથા સો ગણી વધે છે."

એટલામાં ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને હૃષી રીતે રાગનું એકાન્ત કથન સાંભળવા લાગ્યાં

રાજાએ આગળ ચલાવ્યું: “ મિત્ર, જેમ રાત્ર વધે છે તેમ મદનબાધા પણ વધતી જાય છે. ”

માણુવેકે સલાહ આપી: “ ત્યારે, મહારાજ, આ ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણોનો ઉપભોગ કરો, જેથી આપને શાંતિ વળશે. ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મિત્ર, આ રોગમાં એમ બનવું શક્ય નથી. તાર્જ પુષ્પની ચમ્પાથી, ચંદ્રનાં કિરણોથી, સર્વાંગે ચોપડેલા ચંદનથી કે મોતીની માળાઓથી આ દુઃખ શમે એમ નથી. તે દિવ્ય સુંદરી જાતે આવીને મ્હારી બધા દૂર કરી શકે, અગર તો ત્હેના વિષેની વાતથી મ્હારું દુઃખ કેંક ઓછું થાય. ....અરે રે ! રથના હેલકારાથી આ એક ખાંધ ઉર્વશીની ખાંધને અથડાઈ હતી, માટે આખા શરીરમાં એ એક જ અંગને ધન્ય છે; બાકીનું શરીર તો પૃથ્વીને ભારરૂપ છે. ”

આ શબ્દો સાંકળી ઉર્વશીથી રહેવાયુ નહિ. તે એકદમ રાજાની આગળ પ્રકટ થતી હતી, એટલામા “પધારીયે, બા સાહેબ. ઘણી ખમા” એવા શબ્દો ત્હેના કાને પડ્યા તેથી તે અટકી ગઈ. રાજા પણ રાણીનું આગમન જાણી બેસતો અટકી ગયો.

તરત જ રાણી અગાશીમાં આવી પહોંચી. ત્હેણે શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં. આભૂષણો પણ થોડાં અને તે માત્ર સૌભાગ્ય-સૂચક જ. દેવને ચઢાવેલી પવિત્ર દૂર્વા ત્હેણે મસ્તક ઉપર વાળમાં ખોસેલી હતી. વ્રત કરેલું હોવાથી ત્હેણે પોતાના અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો હતો. ત્હેનું મન પણ આનંદી અને શાંત લાગતું હતું. માથે નિપુણિકા વગેરે દાસીઓના હાથમાં પૂજનો સામાન હતો. ત્હેનું આ સુંદર અને પવિત્ર રૂપ જોઈ ઉર્વશી ધડીલાર આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઈ ગઈ. ત્હેણે ઈદ્રાણી સાથે ત્હેની સરખામણી કરી લીધી.

“ જય, જય, આર્યપુત્ર ! ” કહી રાણીએ શરૂઆત કરી: “ મ્હારે કેંક વ્રત ઉજવવાનું છે, ત્હેમાં આર્યપુત્રના વિના ચાલે એમ નથી; માટે બે ધડી આપને જરા અડચણ વેઠવી પડશે. ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો. “અરે ! અકચણ સારી ? હું તો આ અનુગ્રહ માનું છું પણ દેવીના વ્રતનું નામ શું ?”

નિપુણિમએ જવાબ આપ્યો. “આ વ્રતનું નામ પ્રિયપ્રસાદન ”

રાજાએ કહ્યું. “દેવી, આવા વ્રતવર્તુળા કરી કમળ સરખા કામળ દેહને શા માટે કરાવે છે ? જે દાસ જન આતુરતાથી તદમારા પ્રસાદની આકાંક્ષા રાખે છે તહેને વળી પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ ?”

રાણીએ મોઠો મનકાની ઉત્તર આપ્યો. આર્યપુત્રના મુખમાથી જે આવા વચન નીકળ્યા તે ખરે જ, આ વ્રતનો પ્રભાવ છે છોકરીઓ ! પૂજનની સામગ્રી લાવો મહિમહેલના મસ્તકે વિરાજતા ચંદ્રકિરણોનું હું પૂજન કરે ” એમ કહી તહેણે મન્ધપુષ્પાદિથી ચંદ્રની પૂજા કરી અને નૈવેદ્યના મોઢકો માણવકને આપ્યા માણવકે આશીર્વાદ આપ્યો. ‘ રાણીજીની મનકામના પૂર્ણ થાયો ’

પછી રાણીએ ગજાની પૂજા કરી, જે હાથ જોડી તહેરે નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું. દિવ્ય દેવતી ચંદ્ર-ગેહિણીને સાક્ષી ગમ્પી આ હું કહું છું કે જેને આર્યપુત્ર જાણે છે, અને જે આર્યપુત્રને મળવા તનસે છે તે સુદરીએ આજથી મહારી આરખીન ન લેખવી ”

રાજાએ મ્હુ દેવિ ! તદમારો અગર પારકાનો મ્હને દાસ કરી ગમ્પવા તદમે સમર્થ છો પરંતુ તદમે મ્હારે માટે જેવો વહેમ રાખો છો તેવો હું નથી ”

રાણીએ મ્હુ હો કે ન હો ખસ થયુ પ્રિયપ્રસાદન વ્રત પૂર્ણ થયુ છોકરીગ્ગા ચાલો હવે ’

રાજા બોલી ઉઠ્યો. ‘ જ્ઞાવી આમ મ્હને તજીને ચાલ્યા જાયો એ પ્રિયપ્રસાદન નહિ પણ પ્રિયગતાપન છે ” પરંતુ રાણી તો ચાલતી જ થઈ

ઉર્વશી અને ચિત્રવેખા અદ્વય રહી આ સપણુ દશ્ય જોઈ રહ્યા હતા તહેમના મનમા રાજા અને રાણી વિશે અનેક વિચરો

આવતા હતા. રાણી ગયા પછી ઉર્વશીએ કહ્યું: “ જ્ઞેન ચિત્રલેખા, રાજાને રાણી તો બહુ બહાલી છે; છતાં મ્હારે મન પાછું વાળી શકાય તેમ નથી ” ચિત્રલેખાએ ધીરજ આપી કહ્યું: “ પણ ત્હારે શા માટે નિરાશ થઈ પાછું વળવું જોઈએ ? પરસીમાં આસક્તિવાળા પુરુષો અતિ ચતુર હોય છે. ”

હવે, રાણીને દૂર ગયેલી જોઈ રાજા ઉર્વશીની ઝંખનામાં પડ્યો. ત્હેણે કહ્યું: “ હા ! ઉર્વશી આવે તો કેવું સારું ! છપી રહીને ત્હેના નૃપુરનો રણકારજ મ્હારા કાનમાં પાડે ! અગર તો, ધીમે રહી પાછળથી આવી મ્હારી આખો દાખી દે ! ”

રાજાનાં આ વચ્ચનો સાંભળી “આલ જ્ઞેન, નાચનો મનોરથ પૂરો કરીએ ” એમ કહી ઉર્વશીએ પાછળથી આવી રાજાનાં નેત્રો પોતાના હાથ વડે દાખ્યાં. રાજા એની ગયો અને કહ્યું: “ મિત્ર, નારાયણના ઊરુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સુંદરી સિવાય આવો સુખદ સ્પર્શ ખીજા કોઈનો હોઈ શકે જ નહિ । ” તેથી “ મહારાજનો જય થાઓ ” એમ કહી ઉર્વશી આગળ આવી. રાજાએ ત્હેને પોતાની સાથે આસન ઉપર હાથ ઝાલી બેસાડી ઉર્વશીએ કહ્યું. “ સખિ, દેનીએ મહારાજ મ્હને સોંપ્યા છે. તેથી, ત્હેમની પ્રિયા થઈને હું ત્હેમની સાથે અડોઅડ બેઠી છું રખે મ્હને ચપળ ધારતી ”

રાજાએ વિનોદથી ઉત્તર આપ્યો “ દેવીએ ત્હમને મ્હારી સુપ્રત કરી, તેથી મ્હારા શરીર ઉપર ત્હમારો અધિકાર ચલાવો છો; પરંતુ જ્યારે પહેલાં મ્હારું હૃદય ચોરી લીધું ત્યારે કાની સમતિ માગી હતી ? ”

ઉર્વશી ઉત્તર આપી રહી નહિ.

ચિત્રલેખાએ કહ્યું: “ મિત્ર, ત્હમે એનું મ્હો ઠીક બધ કર્યું. હવે હું ત્હમને કેંક વિનંતી કરું છું, તે કાને ધરશો. વસંતઋતુ ઉતરી ગ્રીષ્મ ઋતુ બેસે છે. તેથી મ્હારે સર્વ ભગવાનની સેવામાં રોકાવાનું થશે માટે પ્રિયસખી સ્વર્ગને સંભારે નહિ એમ કરશો. ”

ગળએ ઉત્તર આપ્યો “ મખિ, સ્વર્ગના મુખનું વર્ણન કરી
શકાય તેમ નથી તેથી રીતે જુનાય ! છતાં પણ આ પુરુષ તોનો
અનન્ય દાસ થઈને રહેશે ”

તેથી સતોષ પામી ચિત્રનેખા ‘ જ્ઞેન મ્હને વિમારતી મા ”
એમ વિનોદ કરી ગળને પ્રણામ કરી ઉડી ગઈ

ચિત્રનેખાના ગયા પછી માણસે કહ્યું “ અહોભાગ્ય મહારાજ !
હવે આપના મનોગચ પૂર્ણ થયા ”

રાજાએ ઉત્થામમા આવી ઉત્તર આપ્યો. ખરેખર મિત્ર,
હું આ અહોભાગ્ય જ માનું છું અનેક ગળઓના મિત્રોને
મૂકાવનાર પૃથ્વીનું એકજન સામ્રાજ્ય પામીને જોટલો આનંદ ન
થાય તેજલો આનંદ ઈર્વશીના ચગણની સેવા પામીને મ્હને થાય
છે (ઈર્વશીનો હાથ ઝાલી) અહો, ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કેવી અનેરી
અસર કરે છે ! જે અદ્રના મિત્રો, જે કામના બાણો પૂર્વે અનહદ
દુખ આપી રહ્યા હતા તે જ કિંગ્સો અને તે જ બાણો અત્યારે
શરીરમાં અને મનમાં અપરપાર સુખ ઉપજાવી રહ્યા છે ’
એમ બોલતો બોલતો રાજા ઈર્વશી સાથે પોતાના ચયનગૃહમાં ગયો

પ્રકરણ ૪ થું: પ્રિયાવિરહ અને ઉન્માદ

હવે પુરવા અને ઉર્વશીનો આ પ્રમાણે સમાગમ થયો. રતિસુખનો સંપૂર્ણ લ્હાવો લેવા માટે રાજાએ રાજ્યનો સમગ્ર કારભાર અમાત્યોને સોંપ્યો અને પોતે ઉર્વશી સાથે નેપાળ તરફ આવેલા ગંધમાદન વનમાં ગયો. અલગત, વિહારને માટે ખરેખર યોગ્યસ્થાન તો એ જ છે. ત્યાં વિલાસમાં તહેમનો કેટલોક સમય વીતી ગયો. એક દિવસે મંડાકિની નદીના રેતાળ પટમા ઉદયવતી નામે એક વિદ્યાધર-કુમારિકા રેતીના ઢગ બનાવી કીડ કરતી હતી; તે તરફ રાજાની દૃષ્ટિ ગઈ. રાજા તહેના તરફ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગ્યો એટલે ઉર્વશીએ રીસ ચઢાવી ચાલવા માંડ્યું. તહેને મનાવવા માટે રાજાએ ધણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ હરતમુનિના શાપથી મૂઢ બની ભારે રોપના આવેશમાં તે બાન બૂલી ગઈ, અને સ્ત્રીઓએ તજવા યોગ્ય કુમાર-વનમાં તહેણે પ્રવેશ કર્યો. તે વનની સીમા ઉપર પગ મૂકતાં જ તે લતારૂપમાં ફરવાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે એકાએક ઉર્વશીના અદૃશ્ય થવાથી રાજા ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવી ગયો અને ઉર્વશીનો જપ જપતો તહેની શોધમાં સમગ્ર વનમાં ફરવા લાગ્યો.

તહેના દુઃખમાં વધારો કરવા માટે તે સમયે આકાશમાં વાદળાં પણ ચઢી આવ્યા. સુખીયા સંજોગી જીવને પણ મેઘ વ્યાકુળ કરે તો પછી આ બિયારા વિરહાકુળ પ્રેમી રાજાની શી દશા? પણ આ ઉન્મત્ત અવસ્થામાં રાજા મેઘને પારખી શક્યો નહિ. તહેણે જાણ્યું

કે આકાશમાં આ કાઈકે રાક્ષસ ઉર્વશીનું હરણ કરવા આવ્યો છે, તેથી ત્હેણે જોરથી ખૂમ મારી કહ્યું: “અલ્યા દુષ્ટ દાનવ, ઉભો રહે. મ્હારી પ્રિયાને તું ક્યાં લઈ જાય છે? તું પર્વતના શિખર ઉપરથી ગગને ચડી ધનુષ ખેંચી મ્હારા ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવે છે?” પણ તરત જ વરસાદનાં ફેરાં શરીરે અડતાં રાજા બોલી ઉઠ્યો: “અરે રે! આ તો નવીન મેઘ છે, રાક્ષસ નહોત. પેલું તો ઈર્ષધનુષ જણાય છે; અને શરીરે અડકે છે તે બાણ નહિ, પણ વરમાદનાં ટીપાં છે. ત્હેમાં પેલી કનકરેખા જેવી જણાય છે તે વીજળી છે, ઉર્વશી નહોત. ‘ખરેખર હું ભૂલ્યો, I...પણ પ્રિયા ક્યાં જતી રહી હશે? હું એને ક્યાં ખોળું?’ શું કાપના આવેશમાં દૂધાઈને બાણએ ઉભી હશે? ના, ના, એનો કાપ આટલો બધો વખત પહોંચે નહિ. ત્યારે શું તે સ્વર્ગમાં તો ઉડી ગઈ નહિ હોય? પણ એમ બનવું કઠિન છે, કારણ કે ત્હેનું મન મ્હારામાં જ રમી રહ્યું છે; અને મ્હારા આગળથી ઉપાડી જવાની કાઈ અસુરની તાકાત નથી તો તે એકાએક અદૃષ્ટ થઈ ત્હેનું શું?... (હવે જોઈ નીસાસો નાંખી) અફસોસ! ભાગ્યની પડની વખતે હમેશાં દુઃખમાં જ દુઃખ ઉમેરાય છે! એકાએક પ્રિયાનો વિયોગ તો થયો જ છે, અને ત્હેમાં વળી આ વર્ષાઋતુના વિલાસના રમ્ય દિવસો આવ્યા!

“અરે! પણ હું જ્યાં જ મનને સંતાપ આપી રહ્યો છું મુનિ લોકો કહે છે કે રાજા કાલસ્ય કારણમ્, તો આ વર્ષાઋતુને બદલી હું ખીલો જ સમય કેમ ન લાવી શકું? પણ ના, ના, એમ તો નહિ વર્ષાનો સાજ છે, તે મ્હારો રાજવૈભવ છે: વીજળીઓથી ચમકવું આકાશ મ્હારો ચક્રચક્તિ ચંદ્રવો છે; ખડ્ગનાં ડોઘતાં અડો મ્હારી ચમરીઓ છે; ઘેરો મધુર અવાજ કરતા મોર મ્હારા બાટ ચારણો છે; અને પાણીનાં ઝરણાં ખેંચી લાવનાર પર્વતો મ્હને ખેટો અર્પનાર વેપારીઓ છે, પણ એ વૈભવની શ્રૃંગાર વમાડયે, વળ્યું શું? ગુમ થયેલી ક્યામાને જ શોધું ને. પણ મ્હારે શી રીતે જાણવું કે અમુક માર્ગે

જ વહાલી ગઈ હશે ?... (જરા આગળ ચાલી) હાં, હાં એ રીમાળ રમણીના માર્ગનો પત્તો લાગ્યો આ દેખાય એનું એધાણું આંખના આંસુથી ઉતરેલા ઓઠના લાલ રંગના ડાઘાવાળી આ ત્હેની યોળી રહી, ક્રોધમા ઉતાવળે જવાથી એ સરી પડી હશે (બરાબર ધારીને જોતાં) અરે રે ! આ તો લાલચોળ ગોઠગાયવાળો લીલીકચ હરિયાળાથી છવાયેલો જમીનનો ટુકડો છે ! હરિ હરિ ! આ નિર્જન વનમાં હવે પ્રિયાની ગોધ ક્યાં કરવી ? ”

એટલામાં રાજાએ કેટલેક દૂર પથરની છાટના યોગાનમાં ઉભેલા એક મેરને જોયો મેર લાખી ઉંચી ડોક વડે અવાજ કરતો વાદળા તરફ જોઈ રહ્યો હતો રાજાએ પાસે જઈ પોતાની પ્રિયાની ખબર ત્હેને પૂછી મેર નિરુત્તર રહી નાચવા મડી ગયો, આથી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ આટલો બધો સાથી હરખાતો હશે ? આખરે ત્હેણે અનુમાન કર્યું કે ઉર્વશીના હવે નષ્ટ થવાથી ત્હેના સુદર પીછાની તે અપ્સરાના કેશકલાપ સાથે પ્રતિરપધાં રહી નથી ! ‘ બસ, એ પરદુ.એ મુખિયાનું મ્હો ન જોવું ’ એમ વિચાર કરી તે આગળ ચાલ્યો

એ ડગવા આગળ વધતા જ ત્હેણે રાયજાનુની ડાળ ઉપર ખેંઢેલી ટહુકાર કગતી એકે કાપલને જોઈ. પક્ષીઓમાં એ જાત બહુ અતુર હોય છે એમ જાણીને ગળ ત્હેની પાસે જઈ અભ્યર્થના કરવા લાગ્યો. “ હે મધુરભાષિણિ ! તું પ્રેમિજનની અતુર ફતી છે, માનિની સ્ત્રીઓનું અભિમાન દૂર કરવામા તું એક અમોઘ અસ્ત્ર છે, માટે તું મ્હારી પ્રિયાને મ્હારી પાસે એકદમ લાવ, અગર તો મ્હને ત્યાં લઈ જા. જો તું એમ પૂછતી હોય કે મ્હારો આટલો પ્રેમ હોવા છતાં ત્હેણે શા માટે મ્હારો પરિત્યાગ કર્યો, તો હું ત્હેને જણાવું છું કે મ્હે ત્હેને જરા યે કાપતું કારણ આપ્યું નથી, વગર વાકે જ તે વચકાઈ પડી તું જાણે છે જ કે આધકારવાળી સ્ત્રીઓને વચ-

કાતાં વાર લાગતી નથી.” પણ કાવલ તો રાજની ક્યની સાંભળ્યા વિના જાણુનો રસ ચૂસવા મંડી પડી. તેથી નિરાશ થઈને રાજા મહર્ષિ પરદુઃખ સ્વીતલ સમ્પાદ્યુઃ । ‘અવરતું અતિ તારું દુઃખ ટાલું જ હોયે’ એમ બોલતો બોલતો આગળ ચાલ્યો.

એટલામાં જમણી બાજુએ ઝંઝરના ઝમકાર જેવો અવાજ લેના કાન ઉપર પડ્યો. તેથી ઉર્વશીને મળવાની લાલચાથી તે એકદમ તે તરફ દોડ્યો. પણ ત્યાં જઈ જુએ છે તો માનસરોવર તરફ જવાને અધીરા બનેલા રાજાસોને વિચિત્ર અવાજ કરતા જોયા. લેમની પાસે જઈ રાજા કહેવા લાગ્યો. “અહો જળચર પક્ષીઓના ગળા! જરા ઉભો રહે, પછી માનસરોવર તરફ પ્રયાણ કરજે કહ્યું છે કે સ્વાર્ણસતા ગુરુતર પ્રણયિક્રિયેવ । સ્વાર્થ કરતા પરમાર્થ મોટો છે, માટે મહેને પહેલાં પ્રિયાની ખબર આપતો જા...જો તું એમ કહેતો હોય કે માનસરોવર તરફ જવાની ઉતાવળમાં લેને જોઈ નથી, તો હું લેને પૂછું છું કે આ મહાભરણી ચાલ તું ક્યાથી લાવ્યો? તું ચોર છે. લાવ મહારી પ્રિયાને.” પણ રાજાદમ ત્યાંથી એકદમ હટી ગયો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં રાજા ચક્રવાક પક્ષીઓના એક પ્રેમી યુગલ પાસે આવી ચડ્યો. લા જઈ લેણે કહ્યું: “હે ચક્રવાક, હું પ્રિયાના વિગદે દુઃખી છું. શું તું ‘કો, કો’ (કોણ, કોણ) એમ પૂછે છે? ..અરે હે મહેને ન જાણ્યો! જો, જેના માતામહ સૂર્ય છે અને પિતામહ ચંદ્ર છે, જે ઉર્વશી અને પૃથ્વીનો ભર્તા છે તે પુરૂષવા હું છું.”

ચક્રવાક પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો એટલે રાજા એક ડગલું આગળ ચાલી એક કમળ પાસે ઉભો રહ્યો. તેમાં સુજન કરતા મધુકરને ઉદ્દેશી તે બોલવા લાગ્યો. “હે મધુકર, મહિરાણી ઉર્વશીના કાઈક ખબર મહેને આપ. પણ, હા! હું મહારી પ્રિયાને જોઈ હોય એમ

લાગતું નથી; કારણ કે જો ત્હેના મુગધી નિઃશ્વાસનો પરિમળ ત્હે લીધો હોય, તો આ કમળ ઉપર ત્હારું મન શી રીતે ચોટ ? ”^૧ એમ કહી રાજા ત્યાંથી નિરાશામાં ચાલતો થયો.

આગળ ચાલતાં ત્હેણે એક ઝાડ નીચે હાથી અને હાથણીનું એક જોડું જોયું. રસથી ઝરતી સલ્લકી વૃક્ષની એક કુમળી ફાંખ મૂંઢમાં લઈ હાથણી હાથીના મુખમાં મૂકતી હતી, અને હાથી તે આદરથી આરોગતો હતો. રાજા ત્હેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો: “ હે ગજરાજ, ત્હમે મ્હારી પ્રિયાને જોઈ છે ? ...ત્હમારા ‘ હ ’ અં ” શબ્દ સાંભળીને મ્હને બહુ ધીરજ મળે છે. ત્રણી ત્હમારા મ્હારામાં સમાનતા છે તેથી ત્હમારા પર મ્હારો પ્રેમ સવિશેષ દળે છે: જુઓ ત્હમે હાથીઓના રાજા, હું રાજાઓનો રાજા. ત્હમારી પેઠે હું પણ ગરીબ લોકોને સતત દાન^૨ આપુ છું. જેમ મ્હારા અંતઃપુરમાં ઉર્વશી ઉપર મ્હને વિશેષ પ્રેમ છે, તેમ ત્હમને આ હાથણી ઉપર પ્રેમ છે. પરંતુ મ્હારી પેઠે ત્હમે પ્રેમની વિરહવ્યથા ભોગવશો નહિ. ” એમ બોલી રાજા આગળ ચાલ્યો.

આમ તેમ બાળુએ નજર નાંખતા મુરલિકંદર નામે પર્વત રાજાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે એકદમ તે તરફ દૂરો અને કહેવા લાગ્યો: “ આ તો બહુ રમણીય પર્વત છે; અપ્સરાઓને પ્રિય છે. કદાચ ઉર્વશી ત્યાં તો ન હોય ! ગમે તેમ હોય, પણ આ ગિરિરાજાને પૂછ્યા વિના તો આગળ ન જ જવાય...હે પર્વતરાજ ! યૌવનના મદવાળા મ્હારી પ્રિયાને તમે જોઈ છે ? (જરા પાસે જઈ) અરે

૧ મયુક્ત મદિરાશ્વાઃ શસ તસ્યાઃ પ્રગૃત્તિમ્

વરતનુરયવાસૌ નૈવ દષ્ટા ત્વયા મે ।

યદિ મુરમિમવાપ્સ્યસ્તન્મુલોચ્છવાસગન્ધં

તત્વ રતિરમવિધ્યત્પુન્ડરીકે કિમસ્મિન્ ॥

૨. દાન=૧ હાથીઓના ગડસ્યળમાંથી ઝરતુ મદ; ૨ દાન-આપતું તે.

સૈલરાજ, મહારાથી વિયુક્ત થયેલી સર્વાગમુંદરી ઉર્વશી આ વનમાં ત્હમે નિહાળી છે ? ” ‘ નિહાળી છે ’ એ શબ્દોનો પ્રતિધાવ થતાં રાજા ખુશ થયો અને પર્વતને બીજને પ્રશ્ન પૂછ્યો : “ તો એ મહારી પ્રિયા ક્યાં છે ? ” ફરીથી એ જ શબ્દોનો પડ્યો પડવાથી ઉન્મત રાજા મમજી ગયો કે આ તો પર્વતની બખોલમાંથી મહારા જ શબ્દોનો પ્રતિધાવ થાય છે.

આમ ફરતાં ફરતાં રાજા યાદી ગયો અને એક પહાડી નદીના ડહોળાયલા વહેણમાં ઉર્વશીનું ચઢી રૂપ જોવા લાગ્યો. પણ બીજી કણે ત્હને રકુચી ચયું કે ‘ નહિ, નહિ, ઉર્વશી કાંઈ કાળે પુરવાને ઊઠી સમુદ્રને સેવે નહિ ખેર, હવે પાછો જ્યાં તે સુદર્શના અદર્શન પામી, ત્યાં એક વાર પાછો જઈ. ’ એમ બોલતો બોલતો તે ઉર્વશીના માર્ગે ચાલ્યો. માર્ગમાં બેઠેલા એક હરિણને પણ ત્હેણે ઉર્વશીના ખબર પૂછ્યા. જ્યારે હરિણ નિરુત્તર રહી હરિણી તરફ જ જોઈ રહ્યું, ત્યારે તે પાછો નિરાશ થઈ ‘ અવદશા અપમાન અમવા માટે જ છે ’ એમ બળડતો આગળ ચાલ્યો. એકાએક પથરામાં પડેલું એક લાલ મણિ ત્હની દૃષ્ટિએ ચઢ્યું. એ જોઈ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘ એ શું હશે ? માંસનો કકડો તો ન હોય, કારણ કે આ તો તેજસ્વી દેખાય છે; તેમ વરસાદ હમણાં જ પડી ગયો છે એટલે બળતો અંગારો પણ ન હોય. (ખરોખર નિહાળી) આ તો મણિ લાગે છે...પણ મ્હારે તે શા કામનો ? જે પ્રિયાની વેણીમાં ત્હને સ્થાન મળત, તે પ્રિયા તો હવે દુર્લભ છે. મ્હારે શા માટે ત્હને આંસુથી દ્વિષિત કરવો જોઈએ. ’ એમ વિચાર કરી તે આગળ ચાલતો હતો, એટલામાં પાછળથી અવાજ આવ્યો : ‘ વત્સ, લેઈ લે એ.

[ગાથા.]

ગૌરી તણા ચરણનો જવક ઝમી જમી જેહ ઉપજેલો,
મગમનીય સુમણિ એ; બેલાંને મેળવે બેલો.

રાજાએ પાછળ જોઈ ક્યું: ' અરે કાણુ મ્હને આ ચેતાવે છે ! અહો, આ તો કાષ્ઠક ઋષિ છે...ભગવન ! આપનો મ્હોટો અનુગ્રહ માનું છું. (મણિ લઈને) હે સંગમનીય, જો તું મ્હને મ્હારી પ્રિયા મેળવી આપીશ, તો જોમ શંકર ચંદ્રકાને મરતક ઉપર ધારણુ કરે છે, તેમ હું ત્હને મ્હારા મસ્તક ઉપર ધારણુ કરીશ ' એમ બોલી તે આગળ ચાલ્યો.

પાસેની એક વેલને જોનાં રાજાનું મન લોભાયું. તે કહેવા લાગ્યો: " અહા, આ વેલને એક પલુ પુલ નથી, છતાં ત્હને જોઈ મ્હારા મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરેખર, આ મ્હારી પ્રિયતમા જ છે: વરસાદથી બીનાં ત્હનાં પદ્મવો આંસુથી ધોવાયલા પ્રિયાના અધર જોવાં લાગે છે. ત્હને પુલ નથી તેથી એમ લાગે છે કે પ્રિયાએ વિરહદુઃખથી આશ્રુપણોના લાગ કર્યો છે બ્રમરોનો ગુન્ગરવ થતો નથી તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ત્હનું મન ચિન્તામમ હોવાથી ત્હેણે મૌન ધારણુ કર્યું છે. ખરેખર, મ્હાર અપમાન કરી પ્રિયા ન્હાસી ગઈ તેથી ત્હને મંતાપ થયો હોય એમ જ લાગે છે. લાવ, હું એને બેઠું. " એમ બેઠતાની સાથે જ સંગમનીય મણિનો સ્પર્શ થવાથી પેલી વેલની પાછી ઉર્વશી બની ગઈ. રાજા આંખો મીચી સ્પર્શ સુખનો આસ્વાદ લેતો હતો, એટલામા ઉર્વશીએ ક્યું: " જય, જય, મહારાજ, આપની દશા હું બીંતર મ્હી જોતી હતી. મહારાજ, મ્હને માફ કરશો. મ્હે આપને બહુ દુઃખી કર્યો. " રાજાએ પૂછ્યું: " સુંદરી ! ત્હારા દર્શનથી મ્હારા ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્મા સૌ રીઝ્યા છે, પણ કહે ને, કહે ને, કે આટલો બધો વખત મ્હારાથી વિખૂટી પડી કયે સ્વરૂપે તું રહી હતી, કે હું ત્હને ઝોળખી ન શક્યો ? "

ઉર્વશીએ ઉત્તર આપ્યો. " માલજો, મહારાજ, કાર્તિકેય ભગવાન નૈષ્ઠિક અલ્પચર્ય ધારણુ કરીને ગર્ધમાદન વનના આ નદી-

મરોવરવાળા પવિત્ર લાગમાં આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તદેમણે મર્યાદા બાધી હતી કે ‘ આ લાગમાં જે સ્ત્રી પગ મૂકશે, તે બદલાઈને વેલ બની જશે; ને તે માણના પગના અળતાના બનેલા સંગમનીય મણિ વિના એ સ્થિતિમાંથી છૂટવા પામશે નહિ. ’ એ દૈવી મર્યાદામાં પગ મૂકતાં જ હું બદલાઈને વાસંતી વેલ બની મઈ! અને આ દિવ્ય મણિના પ્રભાવે પાછી નિજ સ્વરૂપમાં આવી ગઈ. ” એમ બોલી તહેણે સંગમનીય માથે ચલાવ્યો.

ઉર્વશીએ ફરીથી કહ્યું: “ મહારાજ, પ્રતિજ્ઞાન છોડવાને આપણને ધણો મમય વીતી ગયો છે, હું પ્રજાની આંખમાં ખૂંચીશ માટે આપણે હવે પાછા ફરીએ ” એમ બોલી બન્ને જણાં મેઘવિમાનમાં બેસી પ્રતિજ્ઞાનમાં આવ્યાં

પ્રકરણ ૫ : આયુનો રાજ્યાભિષેક

આ પ્રમાણે પુરુવા અને ઉર્વશીએ સાથે આનંદમાં રહી કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યાં. એક દિવસે પુણ્ય પર્વ હોવાથી રાજ સર્વ રાણીઓ સાથે ગંગા યમુનાના સંગમમાં સ્નાન કરવા માટે આવ્યો હતો. સ્નાનકર્મથી નિવૃત્ત થઈ તે તંબુમાં ગયો અને હાર, તોરા, કેસર, ચદન વગેરે ધારણ કરવા લાગ્યો.

ઉર્વશી વગેરે રાણીઓ પણ સ્નાન કર્મથી પરવારીને પોત-પોતાના તંબુમાં ગઈ હતી. ઉર્વશીએ સ્નાન કરતી વખતે પોતાનાં આભૂષણો ઉતારેલાં, તહેમાં સંગમનીય મણિને પણ તહેણે એક ઘોળા રેશમી વસ્ત્રમાં મૂકી એક તાડછાના પંખા ઉપર મૂક્યો હતો. એ મણિ સાથે પંખો માથે લઇને એક દાસી ઉર્વશીના તંબુ તરફ જતી હતી. એટલામાં એક ગીધ પક્ષી માસનો કકડો ધારી મણિને ચાંચમાં ઉપાડી આકાશમાં ઉડી ગયું. દાસીની ખૂમ સાંભળી રાજ તથા મહાશુવક ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આકાશમાં પક્ષીની તરફ જોવા લાગ્યા.

રાજાએ યવની પાસે ધનુષ મંગાવ્યું. એટલામાં તે તે પક્ષી ચાંચમાં મણિ સાથે સોનાની સેર લગડતી રાખીને કુડાળાં ફરતુ ફરતું દટલેક દૂર નીકળી ગયું. પક્ષીના મુખમાં રહેલો મણિ આમેથી વાદળાની નાસે આવેલા મંગળના તારા જેવો દેખાવા લાગ્યો. રાજાએ જાણ્યું હવે પક્ષીને બાણ મારી ચકાવ તેમ નથી, તેથી તહેણે કંચુકીને

કહ્યું કે “લાતવ્ય, મહારા નામથી કોટવાગને કહેજો કે જે ઝાડ પર એ ગીધ જઇને બેસે ત્યાં એ ચોરટાની ખબર હે.”

પછી રાજા અને વિદ્વપક તંબુમાં આવી બેઠા. ત્યાં રાજાએ કહ્યું: “વયસ્ય માણવક, એ મણિ, મ્હને મણિ તરીકે પ્રિય નથી, ત્હેનાથી પ્રિયાનો મમાગમ થયો હતો, માટે જ તે મ્હને ખામપ્રિય છે.”

થોડી વાર પછી કંચુકી પેલો મણિ અને એક બાણ હાથમાં લઇને રાજાની હજુરમાં દાખલ થયો; ત્હેણે બે હાથ જોડી જણાવ્યું: “મહારાજ, એ ચોર પક્ષી ત્હેના અપરાધને ધટ્ટતી મળ પામ્યું છે. આપના આ બાણરૂપી રૌપયી હણાઇને તે જમીન ઉપર પડ્યું છે:” આ સાંભળી મર્વે વિસ્મય પામ્યાં. રાજાએ કહ્યું: “એ મણિને પાણીથી ધોઇ અગ્નિશુદ્ધ કરી દાગડામાં મૂકી દો. આર્થ લાતવ્ય, એ બાણ મ્હને જોવા દો ત્હેના ઉપર કોનું નામ કોતરેલું છે?” એમ કહી રાજાએ બાણ હાથમાં લઈ જોયું તો ત્હેના પર ઉર્વશી અને પુરુરવાનો પુત્ર કુમાર આપુ એમ લખેલું હતું રાજા વિચારમાં પડી ગયો. માણવક આનંદમાં આવી ગયો. રાજાએ કહ્યું “મિત્ર માણવક, નૈમિષારણ્યમાં મ્હેં યજ્ઞ કર્યો તે સિવાય હું ઉર્વશીથી વિખૂટો પડ્યો નથી, ગર્ભધારણનાં ચિન્હો પણ મેં ત્હેનામાં જોયાં નથી, તો પ્રસૂતિ તો ક્યાંથી જ મળવે?” વિદ્વપકે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, દૈવી સ્ત્રીઓમા માનુષી સ્ત્રીઓના ધર્મની અપેક્ષા રાખો મા, તેઓ પોતાની દેવતાઈ સક્તિથી ધણું ધણું છાનું રાખી શકે છે.”

રાજાએ કહ્યું: “ઠીક, તું કહે છે તે બધું ચે ખરું. પણ પુત્રનો જન્મ એને શા માટે છાનો રાખવો પડે?”

“દેવતાઓના રહસ્ય કોણ કળી શકે?” માણવકે ઉત્તર વાળ્યો

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં અવન ઋષિના આશ્રમમાંથી તાપસી અને કુમાર આવી પહોંચ્યાં. કંચુકી ત્હેમને રાજા પાસે લઇ ગયો. કુમારને જોતાં જ રાજાની આખમાં પ્રેમનાં અન્નુ આવ્યાં,

હૃદય વાતસલ્યથી ઉભરાઈ ગયું, અને તહેને બેટવા માટે શરીર તથા મન ઉત્સુક બન્યાં. તહેણે તાપસીને પૂછ્યું: “ ભગવતિ ! કેમ પધારવું થયું ? ”

તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો: “ મહારાજ, આ ચિરંજીવી આપુ જોવો જન્મ્યો કે તરત જ ઉર્વશી કાંઈક કારણસર તહેને વ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી ગયાં હતાં. ત્યાં મહર્ષિએ ક્ષત્રિયને ઉચિત જાતકર્માદિ સંસ્કારો તહેને કરાવ્યા, વિદ્યા બજાવી, અને ધનુર્વેદમાં પારંગત બનાવ્યો. એ આજે ઋષિનાં બાળકો સાથે કુલપાત્રી અને સમિધ લેવા ગયો હતો, ત્યાં એનું આશ્રમવિરુદ્ધ આચરણ જોવામાં આવ્યું: કહે છે કે માંસનો લોચો લઈ એક ગીધ જાડની ટોચે બેસતું હતું, તહેને એણે તીર માર્યું. એ વાતની ખબર પડતાં વ્યવન ભગવાને મહેને આજ્ઞા કરી કે હવે એને એની મા પાસે મૂકી આવો. તેથી હું ઉર્વશીને મળવા આવી છું....બેટા, તારા પિતાને નમસ્કાર કર. ”

રાજાએ પુત્રને બોળામાં લીધો અને માણવક બટને નમસ્કાર કરાવ્યા. માણવકે તહેને આશીર્વાદ આપ્યો. એટલામાં કંચુકી ઉર્વશીને બોલાવી લાવ્યો. પ્રથમ તો રાજાની પાસે બેઠેલા આપુને તે બોળખી શકી નહિ, પરંતુ તાપસીને જોઈ સંધળો વૃતાંત તહેના મનમાં ઉપ-સ્થિત થઈ ગયો. કુમારે તહેને પ્રણામ કર્યા. ઉર્વશી રાજાની સાથે સિંહાસન પર બેઠી, એટલે તાપસીએ જણાવ્યું: “ વત્સે, આ કુમાર આપુ. એ વિદ્યા બજાવી રહ્યો છે ને ક્વચ્ચ ટોપ પહેરતો થયો છે. તહે મહેને થાપણુ સોંપી હતી, તે આ હું તહેને ભર્તા સમક્ષ પાછી સોંપુ છું. હવે, તું મને રજા આપે તો હું જઈ. આશ્રમધર્મમાં અંતરાય થાય છે. ”

ઉર્વશીએ વિનવથી કહ્યું: “ ભગવતિ ! ધણે વર્ષે મળ્યાં, તેથી આપનાં દર્શનથી મન ધરાતું નથી. પણ આશ્રમધર્મમાં અંતરાય થાય એ ઠીક નહિ. માટે પધારો, વળી કોઈ વાર દર્શન દેજો. ”

“ભત્તે. આપનું કલ્યાણ થાઓ ! ” એમ કહી તાપસી ચાલી ગઈ.

રાજાનો હર્ષ માતો ન હતો. તાપસીના ગથા પછી તે ઉર્વશીને કહેવા લાગ્યો: “હે કલ્યાણિ ! પુત્રવંતમાં આજ હું પોતાને પરમ ધન્ય માનું છું: જેમ રાત્રીપુત્ર જયંતથી ઈંદ્ર કૃતકૃત્ય છે તેમ આ આ તારા પુત્રથી હું કૃતકૃત્ય છું. ” પણ ઉર્વશીની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં. આ જોઈ રાજા એકદમ વિચારમાં પડી ગયો, ત્હેનાં આંસુ લુછતો તે ત્હેને પૂછવા લાગ્યો: “અરે મુદરિ ! આવા હર્ષના સમયમાં ત્હને આંસુ કેમ આવે છે ? ”

ઉર્વશીએ નમ્રતાથી કહ્યું: “ મહારાજ, પહેલાં તો પુત્રદર્શનના આનંદમાં હું તરબોળ થઈ ગઈ હતી. પણ મહાન ઇંદ્રનું નામ ત્હમે લીધું, તે સાંભળી મ્હને આપણા સમાગમની અવધિ યાદ આવી જે વખતે મ્હારૂં ચિત્ત પ્રથમ ત્હમા-રામા ચોટેલું હતું તે વખતે મહેંદ્ર ભગવાને મ્હને દરમાબધું હતું કે રાજર્ષિ મ્હારા રણસહાયક છે, માટે જ ત્હમની સાથે રહે; અને ત્હારાથી ઉત્પન્ન થયેલા વંશ રાખનાર પુત્રનું મુખ તે જુએ, ત્યારે અમારી પાસે તું પાછી આવજો. ” આમ હોવાથી મહારાજના વિયોગના બધે આ જન્મ્યો તેવો જ ભગવાન અવનના આશ્રમમાં વિદ્યા શ્રદ્ધા કરવા માટે તાપસી સત્યવતીના હાથમાં મ્હેં તેને જાનોમાનો સોંપ્યો હતો. હવે તે પિતાનું હૃદય દારે એવો થયો તેથી ભગવતી આજ ત્હને પાછો સોંપી ગયાં, તેથી આ ધડીથી આપણા સમાગમના સુખનો અંત આવ્યો, ”

રાજા નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: “ દેવ સુખનો શત્રુ છે. પુત્ર-દર્શનથી હૃદય ટાકું શીતળ થયું હતું, એટલામાં તો ત્હારા વિરહનો અગ્નિ પ્રદીપ થયો. ગ્રીષ્મ ઋતુનો તાપ સમ્યા પછી શાંતિ પામેલા વૃક્ષ ઉપર જેમ એક વીજળી ટુટી પડે તેવી આજ મ્હારી દુર્દશા થઈ છે....જેર; મિત્રે ! ત્હને પ્રભુની આજ્ઞા છે તે તું બેવાચક પાળ. હું પણ વત્સ આપને રાજ્ય કારભાર સોંપી સ્વછંદપણે અરણ્યમાં રહી જીવન બતીત કરીશ. ”

એ માલગી કુમાર બોલી ઉઠ્યો “ અરે પિતાશ્રી, હું રહ્યો બાળક, મ્હારા પર આટલો બધો ભાર લાદવો લાજમ નથી.

” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો “ બેટા ! આમ શું બોલે છે ? એક મદો-મત્ત બાળકસ્તી પણ બીજા અનેક હાથીઓ સામે ઝડૂમે છે, એક ન્હાના ઝેરી નાગનું વિષ પણ ભયકર થઈ પડે છે, રાજા લઘુવયનો હોય તો પણ સમગ્ર પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે આ બધામા સ્વ-તેજ એજ મુખ્ય કારણ છે વય તો ગણ્ય છે. (કચુકી તરફ) લાતબ, અમાત્યમંડળને ખબર આપો કે કુમાર આયુના અભિષેકની તૈયારી કરે ”

એટલામા આકાશમા એક ઝળહળાટ કરતી જ્યોતિ દેખાવા લાગી બધાની દષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઈ તરત જ, ગોરેચંદ્ર જેવી ખીળી જટા, ચંદ્રકિરણ જેવા શુભ ઉપશીત, તથા ઉત્તમ મોતીની માળાઓ વગેરેથી સુશોભિત નારદજી સોનેરી શાખાઓવાળા જમમ કંપવૃક્ષની માફક આકાશમાથી ઉતરી આવ્યા રાજા તથા ઉર્વશીએ ત્હેમની યથોચિત સભાવના કરી કુમાર આયુએ ત્હેમને પ્રણામ કર્યા નારદજીએ આસન ઉપર સ્વસ્થ બેસી રાજા અને ઉર્વશીને આશીર્વાદ આપી કહ્યું “ ત્હમારૂં બેકુ અખડ રહો ! ગાંડુ, મહેન્દ્રનો સંદેશો કહું તે સાંભળો ત્હમે કુમારને રાજ્ય સોંપી વનમા જવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે ચોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી બધી લઈ ધંદિરાજાએ કહેવડાવ્યું છે કે થોડા વખતમા દેવદાનવો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનું છે એમ ત્રિકાળદર્શી મુનિઓનું કથન છે માટે ત્હમારે હમણાં શસ્ત્રાસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી આ ઉર્વશી આમરણાન્ત ત્હમારી સહધર્મચારિણી થઈ રહેશે ”

ઈંદ્રનો સંદેશો સાંભળી રાજા અને ઉર્વશીના આનંદનો પાર ગ્ધો નહિ ત્હેમણે કહ્યું “ જેવી મહેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞા ”

નારદજીએ જણાવ્યું “ ત્હમે ઈંદ્રનું પ્રિય કરો, ઈંદ્ર ત્હમારું પ્રિય કરે એ અન્યોન્ય ધર્મ.....(આકાશ તરફ જોઈ, રમ્ભા, લાવ, મહેદ્રે મોકલેલો કુમાર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકનો કલશ.”

આ પ્રમાણે દિવ્ય કલશ મંગાવી આયુને લદાસન પર બેમાઠી નારદજીએ અભિષેક કર્યો અને અનેક આશીર્વાદો આપ્યા. રાજા તથા ઉર્વશીએ પણ ત્હને ‘ કુયધુરધર થા ’ એમ કહી આશીર્વાદ આપ્યો. ભાટ ચારણો મંગલગીત ગાવા લાગ્યા. રમ્ભા આદિ અપ્સરાઓ ઉર્વશીને મળી પરસ્પર પોતાનો પ્રેમ દર્શાવી ત્હને અલિનદન આપવા લાગી અને જતાજતાં નારદજીએ ગમને પૂછ્યું “ રાજા, મહેદ્ર ત્હમારું શું અધિક પ્રિય કરે ? ” રાજાએ પ્રસન્ન મને ઉત્તર વાળ્યો, “ મહારાજ, જો સ્વયં ઈંદ્રરાજા પ્રમન્ન છે તો પત્ની મ્હને સ્ત્રીજ્ઞ શાંતી ઇચ્છા રહે ? તો પણ આટલું તો થાઓ કે,

પરસ્પર વિરોધી જે થી—સરસ્વતી—સગમ,
સુનિશ્ચય મદા સ્થાપો, શુભાર્થે સતના સદા

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા

પ્રકરણ ૧ બું : તપોવન કે પ્રેમવન

—અભિજ્ઞાન—

અતિ પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં હુબ્ધન્ત નામે એક મહાન પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો છે તહેને શિકાર ખેલવાનો અતિશય શોખ હતો એક દિવસે પોતાનું સામંતદળ લઈને તે મૃગયા રમવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે એક ન્હાના હરણની પાછળ તહેણે રથ દોડાવ્યો હરણની જાત ઘણી ચપલ હોય છે તે પવનવેગે દોડવા લાગ્યું, અને જોતજોતામાં તો રાજાના રથને તહેણે કેટલો ચે પછવાડે મૂકી દીધો. આ જોઈ રાજા વિસ્મય પામ્યો થોડી વારમાં મપાટ જમીન આવવાથી સારથિએ ઘોડાની લગામ છૂટી મૂકી દીધી, અને ઘોડા પણ હરણની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ વીજળીને વેગે ઉડ્યા. આથી રાજા ઉદ્ધાસમાં આવી મારથિને કહેવા લાગ્યો; “અરે વાહ ! આપણા ઘોડા તો સૂર્યના અને ઇંદ્રના ઘોડાને પણ ટપી જાય તેવા છે ! રથના આ વેગને લીધે ચોતરફનું દૃશ્ય કાંઈ અપૂર્વ જ લાગે છે સઘળું જ પાસે અને સઘળું જ દૂર એમ દેખાય છે !” એટલામાં રથ પેલા હરણની લગભગ પાસે આવી પહોંચતાં રાજા તહેના તરફ બાણ ફેંકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ,

“ અરે ! અરે ! ઓ રાજા ! આ હરણુ આશ્રમમાંનું છે; એને મારશો મા, મારશો મા. ”

આવા શબ્દો બોલતા તપસ્વિઓ રાજા અને હરણુની વચમાં આવીને ઉભા. સારથિએ ઘોડાની લગામ ખેંચી.

“ રાજા ! આ આશ્રમનું હરણુ છે. ત્હેના પુષ્પ સમાન કામળ દેહ ઉપર આપનું વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ બાણ છોડી એના ચયજ જીવનનો નિષ્કારણ અંત આણુશો નહિ. ધનુષ્ય ઉપરથી એ અમોઘ બાણને ઉતારી દ્યો. મહારાજા ! આર્તવ્રાણાય વઃ શસ્ત્રં ન પ્રહર્તુ-મનાગતિઃ । આપનું શસ્ત્ર તો દુઃખીને પાળવા માટે છે, રંકને રંજાડવા માટે નથી. ” એક ઋષિકુમાર આગળ આવીને બોલ્યો.

રાજાએ બાણને લાથામાં પાછું મૂક્યું. ઋષિકુમારે પ્રસન્ન ચર્મ આશીર્વાદ આપ્યો. “ આપ જેવા પુરુષશ્રદ્ધાપને આ સૌજન્ય થોડું જ છે. પ્રભુ પાસે અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે આપને શુશ્રુવાન, ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત થાઓ. ”

રાજાએ મસ્તકે નમાવી આશીર્વાદ ગ્રહણ કર્યો.

ત્યાર પછી તાપસોએ કહ્યું: “ મહારાજા ! હમણાં અમે તો સમિધ લેવા નીકળ્યા છીએ. પણ આ માલિની નદીને કિનારે, અમારા ગુરુ મહર્ષિ કષ્ટવનો આશ્રમ દેખાય છે. જો આપના કાર્યમાં કાંઈ હાનિ ન થતી હોય, તો ત્યાં જઈ અતિથિસત્કાર ગ્રહણ કરો અને તપસ્વિલોકો કેવા નિર્વિધિ ધર્મકાર્યનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તે જોઈને આપના ભુજબળથી ભૂમંડળ કેવું ચાલે ॥ ત્હેની આપને પ્રતીતિ થશે. જો કે હાલમાં મહર્ષિ તો આશ્રમમાં નથી, તોપણ ત્હેમની કેન્દ્ર શકુન્તલા આપનો યથોચિત સત્કાર કરશે હમણાં જ તેઓ શકુન્તલા ઉપર અતિથિસત્કારનો ભાર મૂકી, ત્હેના દુર્દેવની ચાન્તિ માટે સ્તોમતીર્થ તરફ ગયા છે. ”

રાજાએ આ પ્રેમાળ અને વિનયભર્યાં વચનો સાંભળી ઉત્તર આપ્યો: “ ઠીક, મહર્ષિ આશ્રમમાં નથી, તો કાંઈ ચિંતા નહિ. હું

આ પવિત્ર આશ્રમનાં દર્શન કરી આત્માને પાવન કરી લઉં.” એમ કહી રાજાએ પોતાનો રથ આશ્રમની બાજુમાં હંકાવ્યો. તપસ્વિઓ સમિધ લેવા પોતાના રસ્તે ચાલતા થયા.

થોડુંક આગળ ચાલી રાજાએ સારથિને કહ્યું; “સૂત ! કાષ્ઠ કહેતું નથી તો પણ આ રથજી તપોવન તરીકે ઓળખી શકાય છે; જો તરુની બગેલામાં વસતા પોપટોના મુખમાંથી ગરી પડેલા નીવારના દાણા અહીં તહીં વેરાયલા દેખાય છે; તપસ્વિઓ જેનાથી ઇચ્છી ફળ ભાંગે છે, એવા પાપાણે તેલવાળા ચીકણા પડેલા છે; જો, પેલી કુશવાળી જમીન ઉપર હરણનાં બચ્ચાં નિર્ભયતાથી ચરે છે; સ્નાન કરીને આવતા આશ્રમવાસી જનોનાં બીના વલ્કલોમાંથી ટપકતાં જલબિન્દુઓને લીધે આ જલાશયના માર્ગો ભીંજાયલા દેખાય છે; અને હોમહવનના સતત ધૂમાડાને લીધે આ વૃક્ષનાં નવપક્ષવો ઝાખા ઘર્ષ ગયાં છે.” એમ અનેક રીતે વર્ણન કરતો કરતો રાજા આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યો.

આશ્રમ પવિત્ર ધામ છે, માટે તેમાં વિનયપૂર્વક પ્રવેશ કરવો જોઈએ, એમ વિચાર કરી રાજાએ પોતાનાં અલંકારો, ધનુષ તથા બાણનું બાધું ઉતારી સારથિને સોંપ્યાં પછી પોતે આશ્રમમાં દાખલ થયો. પ્રવેશ કરતી વખતે તહેનો જમણે હાથ ફરકવા લાગ્યો. એ જોઈ તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો: “આશ્રમ તો શાન્તરસપ્રધાન છે, તથાપિ મ્હારો જમણો હાથ ફરકે છે : આવી જગ્યાએ મ્હારા જેવા માણસને શુભ ફળલાભની સલાવના કયાથી હોય ? અથવા મહિતવ્યાનાં દ્વારાણિ ભવન્તિ સર્વત્ર । ભવિષ્યનાં દ્વાર સર્વત્ર ખુલી ગયે છે.” એમ મનમાં બોલતો બોલતો તે આગળ ચાલ્યો.

* * * * *

“પ્રિય સખિ ! આ બાણુએ, આ બાણુએ !” આ શબ્દો એકાએક રાજાના કાને પડ્યા. રાજાએ કાન દઈ બરાબર સાંભળ્યું, અને તે ઉપરથી તહેણે જાણ્યું કે અગીયારની દક્ષિણ બાણુ તરફ સ્ત્રીઓની

વાતચિત થાય છે. રાજ્ય તે તરફ આગળ ચાલ્યો, ત્યાં જઈ જુએ તો સમાન વયની ત્રણ તપસ્વિકન્યાઓ કેડે પાણીના ઘડા લઈને ઝાડને પાણી સિંચવા રાજ્યની દિશામાં આવતી જણાઈ. તેમનું અદ્ભુત સૌંદર્ય નિહાળી રાજ્ય મનમાં ચકિત થઈ ગયો. એક બાલુ છૂપાઈને તે તેમના તરફ આતુરતાથી જોવા લાગ્યો.

“અલિ શકુન્તલા !” અનસૂયાએ કહ્યું, “કાશ્યપદાદાને ત્હારા કરતાં આશ્રમનાં વૃક્ષો વિશેષ બહાલાં હશે એમ લાગે છે; કેમકે તું જુઈના જેવી કામળ હોવા છતાં પણ તેમણે આ છોડના ક્યારામં પાણી રેડવાની ત્હને આજ્ઞા કરી છે !”

“બહેન અનસૂયા !” શકુન્તલા જરા સ્મિત કરી બોલી, “હું દાદાજીના કલાથી જ પાણી રેડું છું એમ સમજીશ મા; આ છોડ મ્હને બાકુના જેવા બહાલા લાગે છે.” એમ બોલતી બોલતી તે છોડને પાણી પાવા લાગી.

“પણ અરે ! વાયુથી કંપાયમાન થતાં પલ્લવરૂપી આંગળી વડે આ કેસરવૃક્ષ મ્હને ‘બહેલી આવ, બહેલી આવ’ એમ અણસારે કરે છે. માટે ત્યાં જઈ એની ખબર લઉં.” એમ બોલી તે કેસરવૃક્ષ પાસે જઈ પાણી પાવા લાગી.

“અલિ શકુન્તલા,” પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી, “અહીં જ એક પળવાર જરા ઉભી રહે ! ત્યાં ત્હારા ઉભા રહેવાથી કેસરવૃક્ષ લતારૂપી પોતાની પત્ની સાથે મસ્ત થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે.”

“બરાબર, આથી જ ત્હને બધા પ્રિયંવદા (મીઠું બોલનારી) કહે છે.” શકુન્તલાએ મંદહાસ્ય કરી કહ્યું.

“અલિ શકુન્તલા, આ જુઈની વેલ, જેનું ત્હે ‘વનજ્યોત્સ્ના’ એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, તે તો આંખાની સ્વયંવરવધૂ થાય; એને ત્હે પિમારી મૂકી કે ?” અનસૂયાએ કહ્યું.

“ના, બહેન. એને કેમ વિસાઈ ! મ્હારી જાતને વિસાઈ તો એને વિસાઈ.” એમ બોલી શકુન્તલા જુઈની પામે ગઈ, અને

ત્હેના તરફ જોતી જોતી મનમાં વિચાર કરવા લાગી: 'કેવો રમણીય અવસર છે કે જુદીની વેલ ને આંખાનું ઝાડ બન્ને એકઠાં મળી ગયાં છે ! જુદીની વેલને મ્હોરફી જોખન આવ્યું જણાય છે; અને આંખાને ઝીણાં ઝીણાં પલ્લવો ફુટ્યાં છે, તેથી એ પણ ભોગ ભોગવવા ભોગ થયો હોય એમ જણાય છે ..' એટલામાં મ્હોં મકલાવી પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી: "અલિ અનસૂયા ! તું જાણે છે, આ શકુન્તલા જુદીની વેલ લણી તાકી તાકીને કેમ જોઈ રહી છે ? ત્હેના મનમાં એમ ધમ્મિ છે કે જે પ્રમાણે આ વનજ્યોત્સ્ના પોતાને અનુકૂલ વૃક્ષને પામી, તેમ મ્હને પણ મનગમતો સ્વામી મળે તો કેવું સાઈ ?"

"તું ત્હારે માટે એમ કહેતી હોય તો કાણુ જાણે ! એ તો ત્હારા મનના મનોરથ હશે." શકુન્તલા અધીરામ્મથી બોલી ઉઠી.

આ ઉછરતી બાળાઓને વિનોદાશાપ સાંભળતો રાજા ક્યારનો ચે સાનંદ આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયો હતો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: "શું આ કુલપતિ કષ્ટવતી જ હત્યા હશે ? ખરેખર મહર્ષિ અતિ કઠોર જણાય છે. આવા કામળ શરીર પર કેવા બચ્છડ વચ્છડ પહેરાવ્યાં છે ! પણ ના,

સરસિજમનુવિર્જ ધૈવલેનાપિ રમ્યં
મલિનમપિ હિમાંગોર્લક્ષ્મ લક્ષ્મીં તનોતિ ।
દયમધિક્રમનોદ્ધા વત્કલેનાપિ તન્વી
કિમિવ હિ મધુરાગા મણ્ડન નાકૃતીનામ્ ॥

જેમ પ્રકુલ કમળ શેવાળના મળધથી અધિક શોભે છે, અને જેમ પૂર્ણચંદ્ર કલંકના યોગથી વધારે સુંદર દેખાય છે, તેમ આ મર્વાગસુદરી, વલ્કલવિભૂષિત હોવા છતાં, અત્યંત મનોહર જણાય છે ! ખરેખર રૂપ એ જ અલંકાર છે, ત્હેને આજી અલંકારોની જરૂર રહેતી નથી. મ્હાં મન ત્હેના તરફ લોભાય છે તે ઉપરથી હું ધાઈ છું કે આ કુમારિકા કુલપતિથી કાઈ ભિન્ન વર્ણની સ્ત્રીના ઉદરની હશે; તે ક્ષત્રિયને વરવા યોગ્ય હશે.'

દરમ્યાનમાં, શકુન્તલા માધવી લતાને જળ મિચવા ગઈ હતી; તેવામાં માધવી લતાની એક મુંદર કળીમાંથી મધ ખીતે એક મધુકર, વેલમાં પાણી પડતાં જ, ઉડ્યો અને વેલને છોડી શકુન્તલાના મુખ-કમળની આજુમાજુ ગુંગારવ કરતો ફરવા લાગ્યો. ખીયારી શકુન્તલા હરતપક્ષવથી ત્હેનું નિવારણ કરવા લાગી, પરંતુ તે દુર્દત મધુકર રહેલથી નિવૃત્ત થાય તેમ ન હતો. આથી તે અધીર થઈ બોલી ઉઠી. “ મખીઓ ! બચાવો, આ દુષ્ટ મધુકર મ્હને ઘણો ત્રામ આપે છે ”

“ બહેન ! અમારામાં ત્હારું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ક્યાથી ! ગાળ દુષ્યન્તને બોલાવ રાજ્યએ જ તપોવનની રક્ષા કરવી જોઈએ ” આ બનાવ જોઈ દુષ્યન્ત મનમાં ને મનમાં મલકાતો હતો અને મધુકરને ધન્યવાદ આપતો હતો ત્હેણે જાણ્યું કે હવે પ્રકટ થવાનો ખરેખરો પ્રસંગ આવ્યો છે. મધુકરની પીડાથી શકુન્તલા આમ તેમ નાસતી હતી, તેથી રાજા દોડતો ત્હેની સામે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો. “ પુરુવશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દુષ્યન્ત દુષ્ટોને શાસન કરનાર હાજર હોય, ત્યાં કોનું સામર્થ્ય છે કે મુગ્ધ તપસ્વિ-કન્યાઓની સાથે અસભ્ય વ્યવહાર કરે ! ”

તપસ્વિકન્યાઓ એક અજાણ્યા મનુષ્યને સામે ઉભેલો જોઈને પહેલા તો ઘણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ થોડી પળ પછી અનસૂયા બોલી “ મહાશય ! એવો કાઈ અનિષ્ટ બનાવ બન્યો નથી. આ દુષ્ટ મધુકર અમારી પ્રિયસખી શકુન્તલાને જરા ત્રાસ આપતો હતો, એથી એ કાષ્ઠક ગલરાતી હતી. ”

શકુન્તલા લજ્જાવશ થઈ કાંઈ ઉત્તર ન આપતા નીચું મુખ કરીને ઉભી રહી હતી તેથી અનસૂયાએ આગળ આવી રાજાને સત્કાર કર્યો અને કુલકળ વગેરે પૂજની મામઝી લાવવા માટે શકુન્તલાને કહ્યું. રાજાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું કે “ ત્હમારા પ્રેમાળ મધુર વચનોથી જ મ્હારો સત્કાર થઈ ગયો છે, માટે વિશેષ શ્રમ લેવાની જરૂર નથી ત્હમે પણ ઝાડોને પાણી પાપ પાછને યાદી ગયા

હશે. તેથી આ સમપર્ણની શીતળ છાયામાં બેસી આરામ લ્યો. ”
એમ બોલી રાજા લીલા પાનની બનાવેલી એક વેદિકા પર બેઠો.

દરમ્યાનમાં શકુન્તલાના અંતઃકરણમાં કામદેવે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. પ્રિયંવદા અને અનસૂયા રાજાની સુંદર અને પ્રતાપી આકૃતિ જોઈને તથા ગંભીર અને મધુર ભાષણ સાંભળીને મુગ્ધ થઈ હતી, અને ‘આ મહાપુરુષ કાણુ હશે’ એમ પરસ્પર વિચાર કરવા લાગી. અંતે અનસૂયાએ હીમત ધરીને રાજાને વિનયથી પૂછવા માંડ્યું: “મહારાજ! આપની મનોહર વાણીથી મ્હારા મનને ધીરજ આવે છે કે કાંઈ ગાંડુધેણુ બોલાયું તો રીસ ચઢશે નહિ, અને પૂછવાનું મન થાય છે કે આપ કયા રાજર્ષિવંશનું ભૂષણ છો? અથવા આપના વિયોગે કરી કયો દેશ મંતાપ પામતો હશે? વળી સુકુમાર થઈને આ તપોવનમાં આવવાનો પરિશ્રમ આપને શા સારૂ લેવો પડ્યો હશે?”

આ પ્રશ્નપરંપરા સાંભળીને પ્રથમ તો દુબ્યન્ત મનમાં મુંચવાયો. પણ થોડીવાર વિચાર કરીને તહેણે તેવો જ નમ્ર ઉત્તર આપ્યો: “હે તપસ્વિકન્યાઓ! પુરુવંશના રાજાએ ધર્માધિકાર જીને સોપેલો છે તે હું આ ધર્મારણ્યને વિષે ઋષિલોકાંતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિર્વિઘ્ને ચાલે છે કે કેમ તે જોવા આવેલો છું.”

થોડીવાર શાન્ત રહ્યા પછી વળી રાજા બોલ્યો: “અમારે પણ આ ત્હમારી સખી વિષે કેટલુંક પૂછવાનું છે.”

“વાહ! એ તો અમારા ઉપર ખાસ અનુગ્રહ થયો.” સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“મ્હારા જાણુવા પ્રમાણે તો ભગવાન કાશ્યપ ઋષિ નિરંતર તપશ્રયામાં રહી ઘ્વહાર્ય પાળે છે, છતાં આ ત્હમારી પ્રિયસખી એમની દીકરી થાય તે શાથી? એ વિષે મ્હારા મનમાં શંકા રહે છે.” રાજાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું.

રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી અનસૂયાએ શકુન્તલાનો વૃત્તાન્ત કહેવા

માંડ્યો. “ પૂર્વે કૌશિકગોત્રમાં વિશ્વામિત્ર નામે રાજર્ષિ યજ્ઞ ગયા એક વખતે તેઓ ગોદાવરીતીરે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેથી ઈંદ્રાદિ દેવોને ડર લાગ્યો કે રબેને એ મહાતપ કરી ઈંદ્રાસન લઈ લે. તેથી હેમણે ઋષિના નિયમમાં ભંગ પાડવા માર મેનકા નામની અપ્સરાને મોકલી. વિશ્વામિત્ર આ અપ્સરા પર મુગ્ધ થયા. તેથી શકુન્તલા એ ઋષિની પુત્રી થાય. પછી એની મા એને સુતી મૂકી જતી રહી, ત્યારથી દાદા કૌશર્ષિ પાસન પોપણ કરી એને મોટી કરી, માટે તેઓ પણ એના પિતા થાય. ”

આ વૃત્તાંત સાંભળીને રાજાના મનનો સંદેહ ટળી ગયો અને શકુન્તલા માટે હેના મનમાં આશા અંકુરિત થઈ. હેણે ધીમેથી પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ શુ આ હદમતરી સખી લમ પર્યંત જ આ ઋષિવ્રત આચરવાના છે કે આમરણાન્ત આ ચપગ હરિણીઓ માથે નિવાસ કરવાના છે ? ”

હેનો આશય સમજી લઈ પ્રિયંવદાએ ઉત્તર આપ્યો. “ મહારાજ ! યોગ્ય વર મળે તો હેને આ કન્યાનું દાન કરવું એવો નિશ્ચય પિતાજીએ કરી રાખ્યો છે; અને તે કાર્ય પિતાજીને જ સ્વાધીન છે ”

રાજા અને શકુન્તલાની પરસ્પર શૃંગારલક્ષ્મી નિહાળી બન્ને સખીઓ હેને કાનમાં કહેવા લાગી: “ અલિ શકુન્તલા ! જો આજ પિતાજી આશ્રમમાં હોત તો ! ”

“ તો શુ ? ” શકુન્તલાએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તો, આ ઉત્તમ અતિથિને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને કૃતાર્થ કરી દેત ! ”

આવી વાતોથી ચીડાઈને શકુન્તલા એકાએક ચાલવા લાગી. પણ પ્રિયંવદાએ હેને અટકાવી મોટાથી કહ્યું: “ હજી બે હોડને પાણી પાવું ત્યારે માથે રહ્યું છે, માટે આવીને એટલા ઋણમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે જવું હોય તો જા ”

આ પ્રસંગ જોઈ રાજ વચમાં પડી કહેના લાગ્યો કે, “ બાપડી વક્ષને પાણી સિંચી સિંચી થાકી ગઈ હોય એમ જણાય છે. એના હાથની હથેળીઓ રાતી લોહીવર્ણી થઈ ગઈ છે, શ્વાસ માતો નથી, મુખ પર સ્વેદબિંદુઓ મોતીની સેર માફક ટપકી રહ્યાં છે, ત્હેનો અંબોડો પણ છૂટી ગયો છે, માટે એને જવા દો. એના વતી એટલું દેવું હું વાળું છું.” એમ કહી ત્હેણે પોતાના નામવાળી વીંટી પ્રિયંવદાના હાથમાં આપી. પ્રિયંવદાએ અંગુડી લેતાં ઘણી આનાકાની કરી, અને શકુન્તલાને કહ્યું: “ જ્હેન, આ મહારાજની કૃપાથી તું ઋણમાંથી મુક્ત થઈ છે. હવે જવું હોય તો જા.”

અહીં આ પ્રસંગ ચાલતો હતો એટલામાં તપસ્વિઓએ આશ્રમ બહારથી ખૂમો પાડી: “ હે ઋષિજનો ! આ તપોવનમાંના પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવા સત્વર સજ્જ થાઓ. મૃગયાવિહારી રાજ દુષ્યન્ત અહીં નજદીક આવી પહોંચ્યો છે ત્હેના ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉડેલી રજ આપણાં બીનાં વઢકલો પર ચોટી જાય છે. તપોવનનો મદોન્મત્ત હાથી ત્હેના રથથી ખ્હીને અનેક ઝાડો ઉખેડી નાંખતો, હરણાંઓના ટોળાનો ઉચ્છેદ કરતો, અનેક વેલાઓની જાળોમાં અટચાતો, મૂર્તિમાન વિદ્યુત્તર અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવા જાય છે. માટે સઘળાએ તત્પર રહેવું ”

આ શબ્દો સાંભળી રાજ મનમાં ચીડવાયો અને પોતાનાં માણસોને ગાળો દેવા લાગ્યો. તપસ્વિકન્યાઓ પણ આ અરણ્ય-વૃતાંત સાંભળી જરા વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને ત્હેમણે પર્ણકુટીમાં જવાની રજ માગી રાજાએ અનિચ્છાએ ત્હેમને જવાની રજ આપી. જતાં જતાં માર્ગમાં પગે કાટો વાગ્યો છે એમ દેખાવ કરી શકુન્તલા સતૃષ્ણ દષ્ટિએ રાજ તરફ વાંકી વળી જોવા લાગી. રાજ પણ ત્હેના તરફ જોતો જોતો ચાલતો ગયો.

અકરણ ૨ જી : એમવિકાસ.

રાજા દુષ્યન્ત જ્યારે શિકારે નીકળ્યો હતો, ત્યારે તે પોતાના રસાલા સાથે વિદ્યુપક માઢવ્યને પણ સાથે લાવ્યો હતો રાજધાનીમાં સુખ્યએન અને ભોગવિલાસમાં જેના દિવસો બ્યતીત થયેલા એવા આ માઢવ્યને અરણ્યનાં કષ્ટો અસહ્ય થઈ પડ્યાં.

એક દિવસે પ્રભાતમાં ઉડી ખિજ થઈને તે પોતાના મનમાં બખડવા લાગ્યો: “ આ શ્રૂંગયાશીલ રાજાના સોળતી યદાથી મ્હારો તો જીવ ગયો રોજરોજ સવારમાં શિકાર માટે જવું પડે અને ‘આ હરણુ,’ ‘આ સ્વગ,’ ‘આ લોંકડી,’ આવી રીતે કહેતાં કહેતાં મધ્યાહ્ન પર્યંત જંગલમાં રખડવું પડે. આ ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીનાળાં લગભગ સૂકાં જ, અને જે યોડું ઘણું પાણી હોય તે પણ ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાં પડી પડીને કહોવાવથી કડવું અને તૂરં થઈ જાય, તરસ લાગે ત્યારે આવું ઝેરી પાણી પીવું પડે. ખાવાનો પણ નિયમ શાનો હોય ? અને ખાવાની સામગ્રીમાં સગીયા પર શેકેલું માંસ ઘણું ખરું હોય છે, અને તે પણ કાચુ પાકું. વળી સવારથી બપોર સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેસી બેસી મુસાફરી કર્યાથી આખા શરીરમાં વેદના થાય છે, એને લીધે ગરમ સારી ઉધ પણ આવતી નથી. પાછલી રાતે ઉધ આવવા માટે એટલામાં તો શિકારીઓ વનને ઘેરી સેવા માટે જવાની ગરબડ મચાવે. તેથી સવારના પહોરની ઉધ ઉડી જાય છે. પણ મ્હારા દુઃખની કથની આટલેથી પૂરી થતી

નથી. થોડા દિવસ ઉપર અમે સધળા પછવાડે પડ્યા અને રાજાજી એકલા એક હરણની પછવાડે પડી બંધે દૂર નીકળી ગયા. ત્યાં તહેમણે કણ્વના આશ્રમમાં શકુન્તલા નામની એક તાપસકન્યા જોઈ. ત્યારથી તેા નગરમાં જવાની વાત જ ઉડી ગઈ છે !

તેના મનમાં આમ વિચારો ચાલતા હતા એટલામાં રાજા શકુન્તલા વિષે વિચારો કરતો કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો રાજાને જોઈને વિદૂષક સાકડીને ટેકી વાંકો વળી ઉભો રહ્યો અને નમ્રતાપૂર્વક રાજાને કહેવા લાગ્યો: “ મહારાજ ! મહારા હાયપગ હાલી શકતા નથી. હું એટલો બધો થાકીને લોથ થઈ ગયો છું કે મહારા અંગમા લેશમાત્ર પણ શક્તિ રહી નથી રોજ ને રોજ જંગલના જનવરોની પાછળ લાગવાથી મહારાં ગાત્રો નરમ થઈ ગયા છે, ને મહાર શરીર હવે મહારા વશમાં નથી. માટે હું નમ્ર વિનતી કરૂ છું કે મહારાજ મ્હને એક દિવસ વિશ્રાન્તિ આપે.”

રાજાનું મન ઋષિકન્યામા આસક્ત થયેલું હોવાથી હવે મૃગયા ઉપરથી વિરક્ત થયું હતું. તેથી તેણે માઢવ્યને વિશ્રાન્તિ લેવાની રજા આપી, અને સેનાપતિને બોલાવી વન ઘેરનાગ શિકારીઓને પાછા વાળવા આજ્ઞા કરી, તથા સમ્પત તાકીદ કરી કે લશ્કરમાંનું કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણી નષોવનને અડચણ કરે નહિ આ પ્રમાણે સેનાપતિને આજ્ઞા આપી રાજા અને વિદૂષક એક ઝાડની છાયામાં પથર ઉપર બેઠા

રાજાના અંતરમાં શકુન્તલા વિષે સતત ચિન્તન ચાલ્યા કરતું હતું. ધીમે રહી તેણે કહ્યું. “ મિત્ર માઢવ્ય, જ્યાં લગી જોવા લાયક સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ તે જોઈ નથી, ત્યાં સુધી તું એમ જ જાણ કે ત્હને ઈશ્વરે આપ્યો આપી તે ન આપ્યા ખરોબર છે ! ”

“ વાહ ! આપ સાક્ષાત્ મહારી આગળ ઉભા છો, ત્યાં વળી બીજી કપી સુંદર વસ્તુઓ મહારે જોવાની રહી જાય છે ? ” માઢવ્યે આશ્ચર્ય અને અધીગમથી ઉત્તર આપ્યો.

“ સર્વ કાતમામીયં પદ્યતિ । મૌને પોતપોતાનું પ્રિય લાગે છે ” રાજાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું, “ પણ, અધ્યા, હું તો આશ્રમના આશ્રુપણુરૂપ ગુરુત્તવા વિષે કહું છું ”

‘ ઝો ! હો ! મહારાજ ! એ તો જેમ કેાંઈને નળ્યા ખજુર ઉપરથી લાવ ઉડી ખાતી આમલીની રચિ ચાપ, તેમ અતપુરના ત્રીરત્નો મૂકી આ વગડાની રીછડી ઉપર ત્હમે મોઢી પડ્યા લાગે છે ! ” વિદ્વધકે કાવકુ મ્હે રાખીને જણાવ્યું

“ અરે મૂર્ખા ! એને ત્હે જોઈ નથી, માટે તું આમ બોલે છે ” રાજાએ જગા ચીડાઈને અધીગમ્ભથી જવામ આપ્યો “ એનું હું શું વર્ણન કરી શકું ? ”

(વસન્તતિલકા)

એની છમી પ્રથમ ચિત્ર વિષે વિધાતે,
કાઢી કરી મનન ચેતનયોગ માખ્યા ?
કિંવા કરી સકળ સુખ રૂપ ગોળો,
ચિત્તે ધરી યુવતિ ઘાટ ગચ્છો રુપાળો ?
માયા અવૌકિક મ્હને નજરે દિસે છે,
સ્ત્રીરૂપરત્નારચના અતિ શ્રેષ્ઠ આ છે,
જોતા શરીર વિષયે અતિ શુદ્ધ કાતિ,
ખલ્લા તણી જહુ વિચિત્ર તથા વિભૂતિ ”

‘ એને જોઈને આપ મગ્ધાને વિસ્મય લાગે છે, ત્યારે અરે જ એ રમણીય દર્શો તો બધી રૂપવતી સ્ત્રીઓ એના આગ પાણી ભરે છે ” વિદ્વધકે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું

રાજાએ ઉદાસમા આવી ઉત્તર આપ્યો “ મહારા મન વિષે તો, અરે એમ જ છે—

(શિખરિણી)

“ દિસે કન્યા રૂપે પુલકુ અણુસુધ્યુ હજી જને,*
 નખેથી જાણે એ કળિ કદી જ ચુટાર્ધ ન વને,
 ખરા પાણીવાળું તરત છીપમાથી જ નિસર્વુ,
 હશે મોતી તાજી ઉજળું અણુવીધેલ ચિકણ
 વળી જાણે એ તો નર્વાન મધ છે શુદ્ધ મિઠકુ,
 નથી કાચે એનું અમૃતરસ આસ્વાદન કર્યુ,
 જુઓ આ બાળાનું મળરહિત સૌન્દર્ય ઝળકે,
 ખરે જાણે પૂરા અવર ભનનુ પુણ્યકળ એ
 કિયો આ કન્યાનો અભિલષિત એવો નર હશે,
 ન જાણુ જે ભોક્તા વિધિ પણ કિયાને નિયમશે ”

“ ત્યારે તો એની બહેલી રક્ષા કરી લે-રી જોઈએ. નહિ તો
 રખેને એ કાષ્ઠ ઇગ્નુદીનુ તેલ ધાલનારા ચીકણા માથાવાળા તપસ્વીને
 પાલવે પડે । ” વિદ્વપકે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

“ એનું મન પણ મહારા તરફ આકર્ષાયું તો છે જ્યારે અમારો
 એન્નમેકનો વિયોગ થવા આવ્યો, ત્યારે પગમા કાટો વાગ્યાના મિથે
 તે વાકી વળી મહારા તરફ એકી દશે જોઈ રહી હતી ” રાજાએ
 આગળ ચલાવ્યું

“ ત્યારે તો બાધા ભાથુ ને થાઓ તંયાર જાણુ એ તો,
 આ તપોવન મટાડીને ત્હમે એને મોજશોખની સુખવાડી બનાવી
 દીધી ” વિદ્વપકે હસતા હસતા કહ્યું

“ પણ કેટલાએક તપસ્વિઓ મૃત્યુને આગળે છે માટે શા
 નિમિત્તે હું આશ્રમસ્થાનમા જાઉં ? કાષ્ઠ ઉપાસ જોણી કાઢું ” રાજાએ
 પોતાનો વાધો જણાવતા કહ્યું

* અનાદ્યાત પુણ્યં વિસલયમલૂન વરુદ્ધે-

રનાવિદ્ધ રત્ન મણુ નવમનાસ્વાદિતરસમ ।

મરણ્ડ પુણ્યાના ફલમિવ ચ તદૂપમનઘ ।

ન જાને મોષ્કાર કમિહ સમુપસ્યાસ્યતિ વિધિ ॥

એટલામાં બે ઋષિકુમાર પાસે આવતા જણાયા. રાજા સ્વસ્થ થઈને બેઠો. ઋષિઓએ પાસે આવી રાજાને આશીર્વાદ આપ્યા. રાજાએ નમસ્કાર કરી પૂછ્યું: “ શી આજ્ઞા છે ? ”

“ મહારાજ, કુદ્વ મદર્ષિ ઘેર નથી, તેથી રાક્ષસો યજ્ઞકર્મમાં વિઘ્ન કરે છે. માટે કેટલીએક રાત અહીં રહી, મારયિને માથે રાખી આ આશ્રમનું રક્ષણ કરો તો બહુ સારું. ” ઋષિકુમારોએ જણાવ્યું.

“ મહારા ઉપર મોટી કૃપા કરી. ” રાજાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું. “ ત્હમે આગળ જતા ચાઓ. હું રથમાં બેસી ધનુર્માણ લઈ આ ત્હમारी પાછળ જ આવું છું. ” રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

એટલામાં કરભક નામનો એક નોકર આવ્યો. ત્હેણે પ્રણામ કરી કહ્યું: “ જય, જય, મહારાજ ! હું નગરમાંથી આવું છું, અં માછએ કહેવરાવ્યું છે કે આજથી ચોથે દિવસે ઉપવામના પારણ છે; માટે ચિરંજીવીએ આવીને અવશ્ય અમારી સંભાવના કરવી ”

એકાએક આવી પડેલુ આ વિઘ્ન બોધીને રાજા મનમાં અકળાયો. પણ ગંભીરતાથી વિચાર કરીને ત્હેણે ત્રીજો રસ્તો શોધી કાઢી વિદૂષકને કહ્યું: “ ભાઈ, માછ ત્હને પુત્ર સમાન ગણે છે. માટે અહીંથી જઈને માછને કહે કે દુષ્યંતનું ચિત્ત તપસ્વિના કાર્યમાં લાગેલું છે, માટે પુત્રસ્થાને હું આવ્યો છું. વળી આ તપોવનને કાંઈ અડચણ ન થાય, માટે તમામ લશ્કરને પણ ત્હારી સાથે મોકલીશ. અને—” કાંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ—“ શકુન્તલા વિષેની જે વાત મ્હે ત્હને કહી, એ તો કેવળ હસવા માટે જ કરી હતી, માત્ર મજકરી જ હતી એમા કાંઈ સાચું માનતો નહિ હું જાઉં છું એ તો ઋષિઓના જ કામ માટે. ” એમ મમળતી વિદૂષકને વિદાય કરી પોતે કુદ્વઋષિના આશ્રમ ભણી ચાલ્યો.

માઢવ્યને પણ ભાવલુ હતું ને વેદે કર્યું, તેથી તે સામંતદળ સહ આનંદમાં નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી: લતામંડપમાં મિલન.

હવે, રાજા દુષ્યન્ત ઋષિલોકાના હોમ-હવનનું રક્ષણ કરવા માટે આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. તેના પ્રતાપથી વિદ્વા ધીમે ધીમે દૂર થવા લાગ્યાં; પરંતુ તેનું મન શકુન્તલામા પરાવાયહુ હોવાથી તેને કોઈ જાતનું ચેન પડતું નહિ. શકુન્તલાની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. એક દિવસ બપોરે રાજા ભોજનવિધિથી નિવૃત્ત થઈને શકુન્તલાની શોધમા નીકળ્યો. 'કરતાં કરતાં તે માલિની નદીના કિનારે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં નદીના શીતળ અને લીનાશવાળા પવનથી તેના ચિત્તને આનંદ થયો. ચાલતાં ચાલતાં તે એક લતામંડપ આગળ આવ્યો, અને અંદર ડોકીયું કરે છે તો તેણે બન્ને સખીઓ સાથે શકુન્તલાને કમલપત્રની રમ્યા પર સૂતેલી જોઈ. ત્રણે કન્યાઓ શી વાતચિત્ત કરે છે તે સાંભળવા માટે રાજા એક બાજુ છૂપાઈને ઉભો રહ્યો.

“ખેન શકુન્તલા !” બન્ને સખીઓએ ધીમે રહી પૂછ્યું,
“આ કમલપત્રના પવનથી ત્હને જરા સુખસાતિ વળે છે ?”

“ખેનો ! શું ત્હમે મને પવન નાખો છો !” શકુન્તલાએ
જેલોત અવરથામાં પ્રશ્ન કર્યો

આ જોઈ બન્ને સખીઓને વિશેષ ખેદ થયો. તેઓ તેના રોગનું કારણ મનમાં વિચારવા લાગી. આખરે પ્રિયવંદા બોલી:
“અનસૂયા ! પેલા રાજર્ષિને જોયા તે દલાડથી માંદીને તે આજ

સુધી શકુંતલા મહા સતાપમાં પડી હોય એમ જણાય છે. ખરે, આટલા બધા પરિતાપનું એ તો કારણ નહિ હોય ? ”

“ અરે બહેન ! મ્હારા હૈયામાં પણ એ જ આશંકા હતી. હશે, હમણાં એને પૂછી જોઈ લું. ” અનસૂયાએ ઉત્તર આપ્યો.

ત્યાર પછી ત્હેણે શકુંતલાને દંદોળા જરા જોરથી બોલીને પૂછવા માંડ્યું : “ અલિ શકુંતલા ! અમે મદનવાર્તામાં કાંઈ સમજતાં નથી, પરંતુ ઈતિહાસાદિ પુસ્તકોમાં કામી મનુષ્યોની અવસ્થા સાંભળી છે તેવી જ ત્હારી દશા દેખવામાં આવે છે. તો કહે, આટલો ત્હને પરિતાપ થવાનું કારણ શું ? કહે છે કે ચિકારં પરમાર્થતોઽજ્ઞાત્યા અનારમ્ભઃ પ્રતીકારસ્ય । ખરેખરો રોગ જણાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપાય કરવો પણ શકે નહિ ”

પ્રિયવંદાએ ટેકો આપી કહ્યું : “ બહેન શકુંતલા ! આ ખરું કહે છે. તું ત્હારા રોગને કેમ કાંઈ ગણકારતી નથી ? ખરે, તું દહાડે દહાડે સકાતી જાય છે; માત્ર ત્હારો મુંદર ચહેરો એમનો એમ લાગે છે. ”

આ સાંભળી શકુંતલાને જરા ધરમ આવી. તે ધીમેથી બોલી : “ બહેનો, ત્હમને નહિ કહું તો ગ્રીભ કેને કહીશ ? પરંતુ એમ કંઈથી ત્હમારા શ્રવને ઊલટો સતાપ થશે. ”

“ માટે જ અમારે આટલો બધો આમહ કરવાનો તો, કદ્યુ છે કે સ્નિગ્ધજનસંવિમલ્લં હિ દુઃખં સહાવેદનં ભવતિ, દુઃખમાં સ્નેહી જનનો ભાગ પડ્યાથી ત્હેની વેદના ભારે લાગતી નથી. ” બન્ને સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

આથી હિંમત લાવી શકુંતલાએ કહેવા માંડ્યું : “ સખિ ! જે દિવસથી તપોવનની રક્ષા કરનાર પેલા ગજર્ણિ મ્હારી નજરે પડ્યા તે દિવસથી એનામાં મ્હારો અભિલાષ રહી ગયો છે, ને તેથી હું આ દશાને પહોંચી છું માટે જે ઉપાયથી રાજર્ષિને મ્હારી દયા આવે તે ઉપાય ત્હમને સારો લાગે તેમ કરો; નહિ તો મ્હારે સારૂ જવ તથા ને દર્ભ તૈયાર કરી રાખજો. ”

“સખિ ! ભલે, ભલે જેના ઉપર ત્હારી વૃત્તિ ચ્હોંટી છે તે ત્હને ધોરે એવો જ પુરુષ છે. માગરને છોડી મહાનદી ખીજે ક્યાં જવાની ? સાંખ્યા વેલાવાળી માધવીલતાને ચાંખ્યા વગર કાણ ઝીલી શકે વાર ? ” ત્રિયંવદા બોલી.

હવે બન્ને સખીઓએ જાણ્યું કે શકુન્તલા ઉપર કામદેવનું સામ્રાજ્ય સારી પેઠે જામી ગયેલું છે, ત્હને કોઈ પણ રીતે નિવૃત્ત કરાય તેમ રહ્યું નથી, તેથી હવે ક્યાં રીતે ત્હનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો,—અને તે જલ્દીથી તથા કોઈ ન જાણે તેવી રીતે,—એ એક ગંભીર પ્રશ્ન ધર્ષ પડ્યો. પરંતુ લાખો વિચાર કરતા એ કામ એટલું વિકટ ન લાગ્યું, કારણ કે રાજાની પણ શકુન્તલા તરફ ગાઢ રનેહ-દૃષ્ટિ છે એમ બન્ને સખીઓએ જોયું હતું. અને વિશેષમાં એના ચિન્તનમાં તે ચિન્તનમાં આટલા દિવસના ઉજાગરાથી રાજા પણ કૃશ લાગતો હતો એ પણ આ ચતુર સખીઓની જાણ બહાર ન હતું. તેથી ત્હમણે નિશ્ચય કરી શકુન્તલાને રાજા ઉપર એક પ્રેમપત્રિકા લખવા માટે કહ્યું તદનુસાર ત્હણે એક પ્રેમનું જોડકણું જોડી કાઢ્યું, અને પાસે લેખનસામગ્રી નહિ હોવાથી એક કમળપત્ર ઉપર નખથી લખવા માંડ્યું. ત્હણે નીચેનો શ્લોક લખ્યો.

(આર્યાગીતિ)

“તુજ નવ જાણું હૈયું અંજો મ્હાગ અનંગ દિનરાત્રિ
શકે છે, એા નિર્દય ! ત્હારામા છે સમાર્ષ મુજ વૃત્તિ. ”

રાજા મડપની બહાર છૂપાઈને આ મધ્યજ્ઞ દૃશ્ય નિહાળ્યા કરતો હતો. ત્હેના અંતરમાં અનેક લાવેા ઢિછાળા મારી રહ્યા હતા. તે અંદર જવા માટે પ્રમંગ શોધતો હતો. જ્યારે શકુન્તલાએ આ શ્લોક વાંચ્યો, ત્યારે ત્હેનાથી વધારે વખત બહાર રહેવાનું નહિ, અને તે એકદમ અંદર દાખલ થઈ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:

(આર્પાગીતિ)

“ મદન ત્હને તો રોકે, પણ બાળીને મ્હને કરે ખાખ,
વારંવાર, ફૂંસાંગિ ! ચિત્તમાં વાર્તા ખરી ધરી રાખ. ”

રાજા પાસેની એક સિલા પર બેઠો.

રાજાને એકાએક આવેલો જોષ શકુન્તલા ઉડવા જતી હતી,
પણ રાજાએ ત્હને અટકાવી કહ્યું: “ ત્હમારે ઉડવાની તરદી લેવાની
જરૂર નથી; નાહક વિવેક જવા દો. ”

પછી પ્રિયંવદાએ વચમાં આવી કહ્યું: “ ત્હમારી બન્નેની
અન્યોન્ય પ્રીતિ છે એ પ્રત્યક્ષ છે; છતાં સખી પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે એ
વાત ફરી કહી જણાવવી ઠીક લાગે છે. વળી, પીડામાં આવી પડેલી
પ્રભવતું દુઃખ નિવારણ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે. મ્હારૂં કહેવું
એ છે કે આ અમારી પ્રિય સખી ત્હમારે લીધે મદનપ્રેરણાથી આ
દશાને પહોંચી છે એને જીવતી રાખવી ત્હમારે હાથ છે. માટે એના
જીવ સાક કૃપા કરી થાપ તેટલો ઉપાય કરવો ત્હમને ધટિત છે. ”

“ અમારો સ્નેહ પરસ્પર સાધારણ છે, તો પણ ત્હમે જે કંઈ
તે મ્હારા ઉપર મ્હોટી કૃપા થઈ છે. ” રાજાએ ગંભીરતાથી
ઉત્તર આપ્યો.

વચમાં જ શકુન્તલા બોલી ઉઠી: “ અલિ પ્રિયંવદા ! અંત-
પુરની રાણીઓના ધણા દિવમના વિયોગે કરી રાજાજી ત્હમને વહેલા
વહેલા મળવા જવાને આતુર થઈ રહ્યા હશે માટે એમને શું કામ
ખોટી કરે છે વાર ? ”

રાજા જરા લજવાયો.

આ પ્રસંગ જોષ અનસૂયાએ કહ્યું: “ અમે સાંભળ્યું છે કે
મહુવલ્લમા રાજાન: રાજાલોકને તો ધણી લાડપી સ્ત્રીઓ હોય છે.
માટે વિનંતી કે અમારી પ્રિય સખી માથે તો આપ એવું વર્તન
... કે જેથી એના બહુજનને કદિ એને વિષે મનમાં સંતાપ
થાય નહિ. ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “ સાંભળો. ઝાઝું કહેવામાં શો માલ ? હું એટલું જ જણાવું છું કે જો કે મ્હારે ઘણી રાણીઓ છે તોપણ કુલના સ્તંભરૂપ તો ફક્ત બે જ છે: એક સસાગર પૃથ્વી અને બીજી ત્હમારી પ્રિયસખી. ”

આથી સર્વેને સંતોષ થયો.

આ પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા થયા પછી પ્રિયવદાએ અનસૂયાને અણસારો કરી કહ્યું: “ અલિ અનસૂયા, આ બાપકું હરણનું બચ્ચું અહીં તહીં નજર કરતું એની માને ખોળે છે. ચાલ, આપણે એને મા ભેગું કરીએ. ” એમ કહી બન્ને સખીઓ ચાલતી થઈ.

શકુન્તલાએ અધીરાધથી કહ્યું, “ અલિ બહેનો ! ત્હમે ખેડે તો ચાલી, હવે હું કેને શરણે ? મ્હને એકલી મૂકીને જશો કે ? ”

રાજાએ વચ્ચમાં ઉત્તર આપ્યો: “ એ વાતની લગાર પણ ચિંતા કરીશ માં. આ ઉભો ત્હારી આરાધના કરનારો સેવક, ત્હારી પાસે જ છું ની ! ”

પણ શકુન્તલા ઉઠીને સખીઓની પાછળ જવા તત્પર થઈ. રાજાએ ત્હને અટકાવીને કહ્યું: “ અહો મુદરી ! હજી તાપ પૂરેપૂરો શમ્યો નથી અને ત્હારા શરીરના હાલ તો આવા છે, માટે અત્યારે જવું યોગ્ય નથી. ”

“ અરે પુરુવશના રાજા ! વિનય રાખો. કામને લીધે હું બળેલી છું ખરી, પણ હજી હું મારા શરીરની માલિક નથી કે ત્હમારો મનોરથ પૂરો કરું. ” શકુન્તલાએ નમ્રતાથી પણ હીંમતથી જણાવ્યું.

“ અરે બીરુ ! ત્હારા ગુરુનો લાય લગારે મનમાં આણીશ નહિ. પૂજ્યપાદ કુલપતિ ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે, માટે ત્હારૂં મ્હારી સાથે લગ્ન થશે એમાં એ કશો દોષ કાઢનાર નથી. ઘણી ચે રાજકન્યાઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગાંધર્વવિવાહ કર્યા છે, અને પાછળથી માબાપોએ ત્હેમાં સંમતિ આપેલી છે ” રાજાએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

“તો બહે, જ્યાં હો મૃને. હું મ્હારી સખીઓને! અભિપ્રાય લઈ આવું.” શકુન્તલાએ કહ્યું.

આ રક્તક ચાલતી હતી એટલામાં બહારથી ખૂમ સંભળાઈ કે “અરે ચક્રવાતી ! ત્હારા સહચરની રજ લઈ લે. હવે સાંજ પડવા આવી.”

આ શબ્દોનો ભાવ સમજી શકુન્તલાએ કહ્યું: “અહો રાજા ! અરેખાત માણ ગાતમી મ્હારા શરીરની ખજર પૂછવા માટે આ તરફ આવે છે. માટે ત્હને આ ડાળીઓને ઓથે સંતાઈ રહો.”

તે પ્રમાણે રાજા સંતાઈ ગયો. ગાતમી હાથમાં મત્રેલું જળ લઇને આવી પહોંચી. ત્હેણે શકુન્તલાની ખજર અંતર પૂછી, પવિત્ર જળથી માર્જન કર્યું અને કહ્યું: “બેટા, હવે સાંજ પડવા આવી; ચાલો ઘેર જઈએ.”

શકુન્તલાની ઇચ્છા ત્યાંથી જવાની ન હતી, તો પણ બીજે કાર્ષ ઉપાય ન હોવાથી તે કમને ચાલવા લાગી. જતાં જતાં તે બોલી: “અરે વેલ મડપ ! અરે સંતાપ ફર કરનાર ! ફરીથી ઉપ-ભોગ અર્થે ત્હને આમતું હું.”

શકુન્તલાના ગયા પછી રાજા ત્હેની પુષ્પસખ્યા આગળ આવી નિઃશ્વાસ નાખી સ્વગત કહેવા લાગ્યો: “અરે ! રે ! આપણી ઇચ્છેલી અર્થમિદ્ધિને કેટકેટલાં વિધ્ન નડે છે !”

આ પ્રમાણે દીલગીર થઈ વિચાર કરતો કરતો તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૪ થું: શાપ અને વિદાય

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનાં ગાંધર્વવિધિથી લગ્ન થયાં.

કેટલાક દિવસ પછી મહર્ષિ કૃષ્ણ સોમતીર્થથી પાછા ફર્યા. એક દિવસ તેઓ અગ્નિગૃહમાં પ્રવેશ કરીને હોમકાર્ય કરતા હતા, એવામાં દેવવાણી થઈ—‘હે મહર્ષિ ! રાજા દુષ્યન્ત મૃગયાને માટે ત્હમારા તપોવનમાં આવી શકુન્તલાનું પાણિગ્રહણ કરી ગયા છે, અને શકુન્તલા પણ ત્હેના સયોગથી ગર્ભવતી થઈ છે.’ આ પ્રમાણે ઋષિએ શકુન્તલાનો પ્રેમવૃત્તાન્ત જાણ્યો અને પોતાની ગેરહાજરીમાં તથા સમતિ સિવાય લગ્ન કર્યાં તે માટે અસંતોષ અગર ક્રોધ દર્શાવ્યો નહિ. ઉલટા ધણા જ આનંદિત થઈને કહેવા લાગ્યા, ‘મ્હારાં મ્હોટા સુભાગ્ય કે શકુન્તલાએ આવા સુપાત્રને પોતાનો હાથ આપ્યો. જે કાર્યનો મ્હે નિશ્ચય કર્યો હતો, તે કાર્ય ને દેવે જ પોતાની મેળે પરિપૂર્ણ કર્યું, તો ખરેખર અનાયાસે જ મ્હારી ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ’ ત્યાર પછી તેઓ પ્રમજ મુખે શકુન્તલાની પાસે જઈ અતિશય મતોષ દેખાડીને કહેવા લાગ્યા: ‘વત્તે ! ત્હારો પ્રેમવૃત્તાન્ત મ્હેં જાણ્યો છે, ને તેથી મ્હને અતિશય મતોષ ઉપજ્યો છે, અને મ્હેં નક્કી કર્યું છે કે અવિલંબે જો શિષ્યો ને ગૌતમી નેડે ત્હને ત્હારા ભર્તાની પાસે મોકલું” એમ કહી તેઓ ચાલતા થયા.

શકુન્તલા પતિગૃહમાં મગ્નનાર ભાવિ સુખદુઃખ તથા પતિ-પ્રેમના વિચારમાં લીન થઈને ઝુંપડીના બારણા આગળ બેસી હતી. તેમાં દેવયોગે દુર્વામા ઋષિ ત્યાં આવી ચડ્યા, અને મિશ્રાં રેદિ

કરીને બારણા આગળ ઉભા રહ્યા. આ વખતે શકુન્તલા રામના વિચારમાં એટલી બધી નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી, કે તહેને પોતાની જાતનું કે બહારનું કંઈ પણ જાન રહ્યું ન હતું. દુર્વાસા મુનિની માયના તહેના સાંભળવામાં આવી નહિ. આથી ઋષિ કુપિત થયા અને 'હે પાપણિ ! તહે અતિથિની અવગણના કરી છે, તહે વિચારમાં મગ્ન થઈને મ્હારી અવગણ કરી છે, તો હું તહેને શાપ દઉં છું કે જેના વિષે તું આટલી એકચિત્તે વિચાર કરી રહી છે, તે સ્મરણ કરાવ્યા છતાં પણ તહેને સંભારશે નહિ.' આવો દારણુ શાપ આપી તેઓ એકદમ ચાલતા થયા. હજુ પણ શકુન્તલા પૂર્વવત્ અબોધ જ બેસી રહી હતી. તહેને ઋષિનું કે શાપનું જરા પણ જાન ન હતું.

આ વખતે પાસેની વાડીમાં અનસૂયા અને પ્રિયવદ્ધા કુલ ચુંડી રહી હતી. તહેમના કાન ઉપર ઋષિના આ શબ્દો અચકાયા.

“ હાય ! હાય ! કેવી ખરાબી થઈ ! ” પ્રિયવદ્ધા બોલી ઉઠી, “ અન્યહંકયા શકુન્તલા કેાઈ પૂજનીય પુરુષની અપરાધી થઈ છે ” એમ કહી તે તરફ નજર ફેંકીને તે અનસૂયાને કહેવા લાગી, “ સખિ ! એ જેવો તેવો પુરુષ નથી; એ તો દુર્વાસા મુનિ છે. એમનો ક્રોધ જગજાહેર છે. એમને કુદ્ધ થતાં વાર લાગતી નથી જો પેલા શાપ દઈને ક્રોધના આવેશમાં જલ્દી જલ્દી આત્મા જાય છે. ”

‘ પ્રિયવદ્ધા ! તથા ખેદ કર્મોથી કંઈ ફળ મળવાનું નથી. જલ્દી જઈ તહેમને પગે પડી પાછા વાળ; હું એટલામાં ઝુપેડીમાં જઈ તહેમને માટે પાછા અર્ધા વગેરે તૈયાર કરું છું. ” અનસૂયાએ સમયસૂચકતા વાપરી કહ્યું.

પ્રિયવદ્ધા એકદમ ત્યાંથી નીકળી, ઋષિ પાસે ગઈ અને થોડી વારમાં પાછી આવી કહેવા લાગી, “ સખિ ! આ ઋષિ જન્મના

આડા છે, એ કેાનું કથું માનવાના ? ” તો પણ આમ તેમ સમજવી મહા મહેનતે ઠેકાણે આપ્યા. એમનું પાછા વળવાનું મન ન જોયું ત્યારે એટલી વિનંતી કરી કે, “ હે ભગવન ! આપના તપનું બળ કેટલું છે એ એણે કોઇ દિવસ જોયું નથી. માટે એ બાળકભુદ્ધિ-વાળી દીકરીમાણુમનો આ પહેલ વહેલો અપરાધ છે એવું જાણી એને ક્ષમા કરે. ” પણ ઋષિ એકના બે થયા નહિ. આખરે ત્હેમણે કથું કે, “ મ્હારું વચન કદિ મિથ્યા જાય નહિ. પણ જ, એટલું થશે કે કોઇ આમૂયણી નિશાની જોવાથી મ્હારો શાપ વળી જશે. ” એમ કહેતાં કહેતાં તો તે અંતર્ધાન થઇ ગયા.

“ હવે કાંઇક જીવમાં જીવ આવ્યો. એ રાજર્ષિએ પોતે જ જતી વખતે એમના નામના અક્ષરવાળી વીંટી એધાણી દાખલ એને આપી છે; એટલે હવે શાપનો ઉપાય તો શકુન્તલાના હાથમાં જ છે. ” એમ કહી અનસૂયાએ પોતાનો સતોપ જાહેર કર્યો.

બન્ને સખીઓ વાડીમાંથી બહાર આવી જીએ છે તો શકુન્તલા સ્પંદહીન ચીતરેલી હોય તેમ બારણામાં બેઠેલી જણાઈ. આ જોઈ પ્રિયંવદાએ અનસૂયાને કહ્યું, “ બહેન ! જો જો, શકુન્તલા પતિના વિચારમાં નિમગ્ન થઈને કેવળ શૂન્ય થઇ બેઠેલી છે. ત્હેને પોતાની જાતનું જ જાન નથી, તો અતિથિ અભ્યાગતની તો વાત જ શી કહેવી ? ”

“ સખિ પ્રિયંવદા ! આ વૃત્તાંત આપણા મનમાં જ રાખવો. જોઈએ : કોઇ પણ રીતે બીજાના કાને જવા દેવો નહિ. કદાચ આ વાત શકુન્તલાના જાણવામાં આવશે તો ત્હેનું હૈયું ફાટી જશે ! ” અનસૂયાએ સૂચના કરી.

“ ના, બહેન ! ના. તું શું ઘેલી થઇ છે ! આ બનાવ શું શકુન્તલાને કહેવાય ? મોગરવેલને તે ઉન્હુ પાણી કોઇ રેડે ? ” પ્રિયંવદાએ અનુમોદન આપી પોતાના વિચાર જણાવ્યા.

હવે ગાકુન્તલાને પતિગૃહે જવાનો દિનમ આગ્યો ગાકુન્તલ અને ગાગદત નામના બે શિષ્ય ગૌતમી તથા ગાકુન્તલાની ભેડે જવા માટે તૈયાર થયા જન્ને મખીઓએ ગાકુન્તલાને યથોચિત વસ્ત્રો તથા આભૂષણો પહેરાયા તહેણે આશ્રમના વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને અનુભ્રમે પ્રણામ કર્યા, અને સર્વના આશીર્વાદ લીધા

એટલામા કપ્તવ ઋષિ સ્નાનક્રિયાથી પરવારીને ત્યા આવી પહોંચ્યા તેઓ ગૃહસ્થ ન હતા, છતાં પણ પુત્રીવિગ્રહનું કુખ તહેમને લાગણુ હતું તેઓ વિચાર્યા લાગ્યા “આજ શકુન્તલા જશે, તેથી મ્હાઈ મન ઉત્કંઠિત થાય છે, આખમા આસુ લગઈ આવે છે, માદ બેસી જાય છે ને બોનવાની સમિત રહેતી નથી શરીર જડ સમાન થઈ જાય છે કેવુ આશ્ચર્ય ! હું વનવામી છુ, ને સ્નેહથી મ્હારી આની અવસ્થા થાય છે, સારે સસારી મનુષ્યોને કેવુ કુખ થવું હશે? હવે જાણુ કે સ્નેહ અતિ બધાનક વસ્તુ છે”*

ત્યાર પછી પોતાનો શોકાવેગ શમાવીને શકુન્તલાને કહેવા લાગ્યા, ‘વત્સે ! હવે ચાલવા માડો, અમથો કાળ શુભાવવાની જરૂર નથી” એમ કહી, તપોવનના તરુઓને મોઢીને કહેના લાગ્યા, “હે તરુઓ ! જે ત્હમને પહેલા જળસિંચન કર્યા વિના જળ પીતી નહિ, આભૂષણો પ્રિય હોવા છતાં જે સ્નેહથી ત્હમાગ પાલવો

* એક પ્રસિદ્ધ મુલાપિત છે કે—

ઋગ્વેદુ નાટક રમ્ય તંત્ર રમ્ય શકુન્તલા ।

તત્રાપિ ચ ચતુર્થોઽદ્યુક્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

એ રીતે પ્રસિદ્ધ ચાર શ્લોકોમાંના આ પહેલો શ્લોક છે —

યાસ્યત્યથ શકુન્તલતિ હૃદય સ્પૃશ્યુત્કળયા

કળ સ્તમ્ભિતયાણ્યસિકન્તુપચિન્તાઝઢે દર્શનમ્ ।

ત્રેવલ્લભ્ય મમ તાવચીદદામિદ સ્નેહાદરણ્યૌકસ

પીઠ્યન્તે શ્લેષિ કથં નુ તનયાવિચ્છેદનુ ર્વેર્નવં ॥

તોડતી નહિ, ત્હમને જ્યારે કુસુમપ્રસવનો સમય થતો ત્યારે જેના આનંદની સીમા રહેતી નહિ, તે શકુન્તલા આજ ત્હેના પતિને ઘેર જાય છે; ત્હમે સઘળાં ત્હેને યોગ્ય વિદાય આપો. ”

ત્યાર બાદ સઘળાં ઉઠ્યાં. શકુન્તલા ગુરુજનોને પ્રણામ કરી પ્રિયંવદાની પાસે જઈ અશ્રુપૂર્ણ નયનથી કહેવા લાગી, “ સખિ ! આર્યપુત્રને જેવા માટે મ્હારૂં ચિત્ત ધણું આતુર થયું છે ખરૂં, પરંતુ તપોવન છોડી જવાને મ્હારા પગ ઉપડતા નથી. ”

“ બહેન ! તું જ કેવળ તપોવનવિરહથી મુંઝાય છે એમ નથી. ત્હારા વિરહથી તપોવનની કેવી અવસ્થા બની છે તે જો. જીવમાત્રનો આનન્દ આજ ઉડી ગયો છે. હરણો આહાર વિહાર છોડી સ્થિર ઉભાં રહેલા છે, ત્હેમના મ્હોમાનો ધાસનો કલ્લો મ્હોંમાંથી પડી જાય છે; મોર નૃત્યનો ત્યાગ કરી ઉભા છે; કાચલો આબાના મ્હોરનો ઉપભોગ કરવો છોડી દષ્ટ નીરવ થઈ બેઠી છે; બ્રમરો મધુપાનથી વિરક્ત થઈ ગુંજરવ બધ કરી બેઠા છે. સર્વત્ર શોકનું સામ્રાજ્ય પ્રમરેણુ દેખાય છે. ” પ્રિયવદાએ દુઃખથી કહ્યું.

કહવ બોલ્યા, “ વાસે ! હવે શા માટે વિલંબ કરે છે ? વખત થયો છે ”

શકુન્તલાએ ઉત્તર આપ્યો : “ તાત ! હું પેલી મ્હારી વનજ્યોત્સ્નાને મળી આવું. ” એમ બોલી તે વનજ્યોત્સ્ના પાસે જઈને કહેવા લાગી, “ બહેન વનજ્યોત્સ્ના ! તું આંખાને વળગેલી છે ખરી, તો પણ લગાર ત્હારા આણી તરફ આવેલા શાખાખાહુથી મ્હને બેઠી લે. હું હવે દૂર દેશ જનાર છું, તેથી હવે ત્હારો મેળાપ મ્હને થશે નહિ ”

ત્યાર પછી તે અનસયા અને પ્રિયંવદાને કહેવા લાગી : “ સખીઓ ! ત્હમને બેને આ વેલની સુપ્રત કરૂ છું. એને સંભાળજો. ”

“ એ તો ઠીક, પણ આ બે જીવની કેાને સુપ્રત કરી જાય છે ? ” એમ કહી બન્ને મળીઓ રડવા લાગી.

આ જોઈ કષ્ણવ્રતવિ બોલ્યા: “અનમ્બા ! પ્રિયંવદા ! તહમે શું થેલી ગઈ છે ? તહમારે બેડ જાણીઓએ તો શકુન્તલાને ધીરજ આપવી જોઈએ.”

એક પૂર્ણગર્ભા હરિણી પર્ણકુટીના આંગણમાં મૂતી દની, ત્હેની તરફ નજર ગયાથી શકુન્તલાએ કષ્ણને કહ્યું: “તાન ! જ્યારે આ હરિણી નિર્વિઘ્ને પ્રસવે, ત્યારે મ્હને ત્હેના મમાચાર મોકલજો; મૂલશો નહિ.”

“ના બેટા ! કદી નહિ મૂલુ.” કષ્ણે વહાલથી ઉત્તર આપ્યો.

કેટલાંક પગલાં આગળ આવી એટલામાં શકુન્તલાને કાંઈ ગાકતું હોય એમ પાછળથી ત્હેનું વસ્ત્ર ખેંચાવા લાગ્યું. આથી ત્હેણે પાછવાડે જોયું તો એક હરણનું બચ્ચું ત્હેનું વસ્ત્ર મ્હોંમાં ધાલી ખેંચતુ હતું. ત્હેના શરીર પર હાથ ફેરવી તે બોલી: “બેટા ! હવે મ્હારી જોડે શા વાસ્તે આવે છે ? પાછો જા, હું ત્હને છોડીને જાઉં છું. ત્હારી મા મરી ગઈ ત્યારથી મ્હે ત્હારૂં પાલનપોષણ કર્યું હતું. હવે જાઉં છું, પિતાજી ત્હારૂં રક્ષણ કરશે.” એમ બોલીને તે રડતી રડતી આગળ આવી

આની રીતે અનેક પ્રકારના કારણથી જવામાં વિશંબ થતો જોઈને શાર્ગ્ગેરવ કષ્ણને સંબોધીને બોલ્યો: “ભગવન્ ! આપને હવે વધારે દૂર જોડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. ભાગોળના તળાવની પાળ સુધી સર્ગાવહાલાંઓએ વળાવવા જતું એવો સંપ્રદાય છે. આ તળાવની તેડ આવી. તો જે કાંઈ સંદેશો કહેવાનો હોય તે કહી પાછા વળતું ઘટારત છે.”

કષ્ણે ઉત્તર આપ્યો. “ત્યારે આવો. આ અંજીરના વૃક્ષની તળે ઠંડકમાં બેસી જરા વિસાગો ખાઇએ.”

જરા વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેઓ ફરીથી બોલ્યા-“શાર્ગ્ગેરવ ! શકુન્તલાને સોંપીને દુષ્યંત રાજાને મ્હારૂં નામ દઈ આટલો મદરો

“શકુન્તલાને કોઈ રોકતું હોય એમ પાછળથી
રહેતું વસ્ત્ર ખેંચાવા લાગ્યું ”

પણ અહીંથી જ પાછી જવાની કે ? તેઓ મ્હારી માથે નહિ આવે ?”
શકુન્તલાએ રડતા રડતા પૂછ્યું

“ નહિ, બેટા ! એમને પણ પગથાવ્યા વગર છુટકો છે ? માટે ત્હારી માથે એમને મોઢનાય નહિ, પણ ગાંતમી આવશે ” ઋષિએ ગરબા કરે ઉત્તર આપ્યો

શકુન્તલા પિનાની કોટે વળગી પડી અને બોલી “ પિતાજી ! મનવપર્વતની તળેટીમાંથી ઉખડી ગયેલી ચંદનવત્તાની જેકે દાદાને બોળેથી આજે હું ઉતર છું મ્હારા જીવને પગદેણમાં કેમ ધારણા રહેશે, વાઈ ? ” એમ કહેતા કહેતા ત્હેની બન્ને આખમાંથી આસુની ધારાઓ વહેવા લાગી

“ બેટા ! આટલી બધી શા માટે અકળાય છે ? તું સામરે જઈ ધણીની માનીતી રાણી થઈશ, અને રાજકાજમાં તથા ધરકાજમાં અનેક રીતે સુચાયેલી રહીશ, તથા સૂર્યમમાન પુત્રને જન્મ આપી તું ધરના ખટલામાં પરાવાઈ જઈશ ત્યારે અહીંના વિયોગ અને શોક ત્હને લગારે માલસે નહિ ” ઋષિ અનુપૂર્ણ નયનથી બોલ્યા

હવે શકુન્તલા પોતાની મખીઓ પાસે જઈને ત્હેમની વિદાય લેવા લાગી “ બહેનો, ત્હમે બને જણીઓ મ્હને સાથે આનિગન કરો ”

બેઉએ આનિગન કર્યા ત્રણે જણીઓ રોવા લાગી થોડી વાર પછી મખીઓએ શકુન્તલાને કહ્યું “ બહેન ! જો રાજા ત્હને જલદી ન ઓળખી શકે, તો ત્હને આસ્વનામાકિત વીંટી બતાવજો ”

“ સખિ ! ત્હમે આવી વાત શા માટે કરો છો ? ત્હમારી આ વાત સાંભળી મ્હાં હૃદય કપે છે ” શકુન્તલાએ શકા તથા ભય બતાવી કહ્યું

“ નહિ, બહેન ! હવે રાખીશ મા રનેહનો સ્વભાવ આ રીતનો છે, તે વિનાકાગળ અનિજની શકા કરે છે ” બન્ને મખીઓએ ધીરજ આપી જણાવ્યું

કહેજે ‘ અમે વનવાસી છીએ તપસ્યામાં કાવકમણ્ણ કરીએ છીએ, ત્હમે ઉચ્ચ મુગના વરાજ છો, અને શકુન્તલા બન્ધુવર્ગની મમતિ લીધા સિવાય ત્હમારામાં અનુરાગિણી થઈ છે, આ સર્વનો વિચાર કરી, ખીજી મદ્યધર્મિણી પ્રમાણે શકુન્તલા તરફ રોહ રાખરો મ્હારી આટલી પ્રાર્થના છે એનાથી વધારે ત્હેના ભાગ્યમાં હશે તે જાનશે એથી વિશેષ અમાગથી બોલી વકાવ નહિ ”

અપિએ શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું બેટા ! હવે ત્હને કાષ્ઠકે શીખામણ દેવી જોઇએ અમે વનવગડાના નિવાસી છીએ પરંતુ સમાગની રીતભાતથી કેવળ અજાણ્યા નથી

શુભ્રૂપસ્વ ગુરુન્ કુર પ્રિયસખીરૂઢિ સપત્નીજન
મર્તુર્વિપ્રકૃતાપિ રોપણતયા મા દમ પ્રતીપ ગમ ।
મૂયિષ્ઠ મત્ત દગ્નિના ગુહનને માગ્યજનુરસેકિની
યાન્ત્યેવ મૃદ્ધિણીપદ યુવતયો વામા કુલસ્યાધય ॥

તુ પતિને પેર જઈ શુરુજનોની સેવા કરજે મપત્નીઓ માથે પ્રેમમખી જેવો વ્યવહાર કરજે, દામદાસીઓ માથે નિપુણતાથી કામ લેવું સૌભાગ્યગર્વથી અભિમાની થઈ નહિ બનાઈ કદાપિ રોષ કરે, ॥ પણ ત્હારે શાંતિ ગખી કાઈ જાતનું ત્રિકુળ તર્તન કરવું નહિ આવી રીતે મર્વ વ્યવહાર રાખ્યાથી સ્ત્રીઓ ધગમા પ્રતિજ્ઞા નામ કરી શકે છે, એથી ઉત્તર તર્તન ગખનારી કુન્યાઓ કહેનાય છે ”

“ વાહ ! આટલા ઉપદેશમાં વહુમાણુમે કેમ ચાલવું એના સર્વ ધર્મ આની ગયા બેટા ! આ બધું કાળજીમાં કારી રાખજે ”
શુદ્ધ ગોતમી બોલી ઉઠી

પછી કહ્યું શકુન્તલાને કહ્યું ‘ બેટા ! હવે અમે વધાર દૂર આવીશું નહિ, માટે મ્હને તથા ત્હારી મખીઓને છેલ્લી વાગની બેગી લે કે અમે રજા લઇએ ”

“ પિતાજી ! પ્રિયવદા અને અનસૂયા મ્હારી પ્રાણુસખીઓ તે

પણ અહીંથી જ પાછી જવાની કે ? તેઓ મ્હારી માથે નહિ આવે ?” શકુન્તલાએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું.

“ નહિ, બેટા ! એમને પણ પરભ્રાત્ર્યા વગર છુટકો છે ? માટે ત્હારી સાથે એમને મોકલાય નહિ, પણ ગૌતમી આવશે ” ઋષિએ ગદ્ગદ કે ઠે ઉત્તર આપ્યો.

શકુન્તલા પિતાની કાઠે વળગી પડી અને બોલી : “ પિતાજી ! મલયપર્વતની તલેટીમાંથી ઉખડી ગયેલી ચંદનલતાની પેઠે દાદાને બોલેથી આજે હું ઉતરું છું. મ્હારા જીવને પરદેશમાં કેમ ધારણ રહેશે, વાઈ ? ” એમ કહેતાં કહેતાં ત્હેની બન્ને આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી

“ બેટા ! આટલી બધી શા માટે અકળાય છે ? તું સાસરે જઈ, ધણીની માનીતી રાણી ચઢશ, અને રાજકાજમાં તથા ઘરકાજમાં અનેક રીતે ગુલામેલી રહીશ; તથા સૂર્યસમાન યુવને જન્મ આપી તું ધરના ખટલામાં પરોવાઈ જઈશ, ત્યારે અહીંના વિયોગ અને શોક ત્હને લગારે માલશે નહિ ” ઋષિ અનુપૂર્ણ નયનથી બોલ્યા.

હવે શકુન્તલા પોતાની મખીઓ પાસે જઈને ત્હેમની વિદાય લેવા લાગી. “ બહેનો, ત્હમે બન્ને જણીઓ મ્હને સાથે આલિંગન કરો.”

બેઉએ આલિંગન કર્યા. ત્રણે જણીઓ રોવા લાગી. થોડી વાર પછી સખીઓએ શકુન્તલાને કહ્યું : “ બહેન ! નો રાજ ત્હને જલહી ન ઓળખી શકે, તો ત્હેને આ સ્વનામાંકિત વીંટી બતાવજે.”

“ સખિ ! ત્હમે આવી વાત શા માટે કરો છો ? ત્હમારી આ વાત સાલળી મ્હારૂં હૃદય કપે છે ” શકુન્તલાએ શંકા તથા ભય બતાવી કહ્યું.

“ નહિ, બહેન ! ભય રાખીશ મા રનેહનો સ્વભાવ આ રીતનો છે, તે વિનાકારણ અનિદ્રની શંકા કરે છે ” બન્ને સખીઓએ ધીરજ આપી જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે સર્વની વિદાય લઈ શકુન્તલા ગૌતમી તથા બે ઋષિકુમારો સાથે દુષ્યન્તની રાજધાની તરફ જવા માટે નીકળી. અનસૂયા અને પ્રિયંવદા એક નજરે શકુન્તલાની પૂંઠે જોતાં રહ્યાં, અને જ્યારે તે ઝાડીઓમાં દેખાતી બંધ થઈ ગઈ, ત્યારે તેઓ ઉઝે સ્વરે આક્રંદ કરવા લાગી. મહર્ષિ તહેમને સાંત્વના આપી આશ્રમમાં લઈ ગયા. જતાં જતાં ઋષિ મનમાં બોલવા લાગ્યા: ‘અયોં હિ કન્યા પરકીય एव । કન્યા એ પારકું ધન છે. માટે, જેમ માલિકને તહેની પોતાની થાપણ સોંપી દેવાયી ચિત્તને શાંતિ વળે છે, તેમ શકુન્તલાને સાસરે મોકલી આજ મહારા મનને અતિશય શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.’

મકરણ ૫ મું: લયંકર વિસ્મરણ

એક દિવસ રાજા દુષ્યન્ત રાજકાર્યથી પગવારીને એકાંતમાં બેઠો હતો. આ વખતે તહેતુ ચિત્ત ભાવિ વિપદના પૂર્વ ચિહ્નરૂપી તર્કવિતર્કમાં જોવા ખાતું હતું; પરંતુ આમ શા માટે થાય છે, તેનું કાગળુ તે કળી શકતો ન હતો એટલામાં કચુકીએ આવી, હાથ જોડી નિવેદન કર્યું: “મહારાજ ! ધર્મારણ્યવાસી તપસ્વિઓ મહર્ષિ કણ્વનો સંદેશો લઈને આવ્યા છે. શી આગા છે ?”

રાજાએ તપસ્વી શબ્દ સાંભળતાં જ અતિશય આદર બતાવીને કહ્યું “જલદીથી ઉપાધ્યાય સોમરાતને કહે કે અભ્યાગત તપસ્વિઓને વેદવિધિપૂર્વક સત્કાર કરી, અત્રિલબે મ્હારી પાસે લાવે હું પણ એટલામાં તપસ્વિ-દર્શનને યોગ્ય જગ્યામાં જઈને બેસું છું.” એમ આગા કરી કચુકીને વિદાય આપી રાજા અગ્નિગૃહમાં જઈ બેઠો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘ભગવાન કણ્વે શા વાસ્તે મ્હારી આગળ ઋષિઓ મોકળા હશે ? શું તહેમની તપશ્રયામાં વિધ્ન થતા હશે ? અથવા કેાઈ દુરાત્મા તહેમની ઉપર ભુલમ ગુભરતો હશે કે શું ?’ આ પ્રમાણે વિવિધ વિચાર કર્યા છતાં તે કેાઈ જાતનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ તહેતું મન ઘણું આકુળ બ્યાકુળ થયેલું જોઈને પાસે ઉભેલી પરિચારિકાએ નમ્રતાથી કહ્યું: “મહારાજ ! હું ધારૂ છું કે ધર્મારણ્યવાસી ઋષિઓ મહારાજના અધિકારમાં નિર્વિધ્ને તપશ્રયા કરે છે, એ કારણથી આનંદિત થઈને મહારાજને ધન્યવાદ તથા આશીર્વાદ આપવા તેઓ અહીં આવ્યા હશે.”

દરમ્યાનમાં શકુન્તલાની જમણી આંખ ફરકવા લાગી હતી, તેથી તે ઘણી જ શંકિત ગઈને ગૌતમીને પૂછવા લાગી: “માણ ! મહારી જમણી આંખ શા માટે ફરકતી હશે વાર ?”

ગૌતમીએ ત્હેને ધીરજ આપી કહ્યું: “જ્હેન ! શંકિત ચર્ષશ મા. ત્હારા પતિની કુલદેવતાએ ત્હારૂં મંગલ કરશે.”

તો પણ શકુન્તલાનું મન માન્યું નહિ: તે વિવિધ પ્રકાર શંકાઓ કરવા લાગી

રાત્રીએ દૂરથી ઋષિઓ તથા શકુન્તલાને જોઈ. આ વખત શકુન્તલાએ માથે ખૂરખો નાંખેલો હતો તેથી ત્હેનું મોઢો દેખી શકાતું ન હતું. રાત્રી પરિચારિકાને કહેવા લાગ્યો: “આ ખૂરખાવાળી સ્ત્રી કેાણુ હશે ? તપસ્વિઓની જોડે તે શા માટે આવી હશે ?”

પરિચારિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ ! કાંઈ કૌતક જેવું મ્હને તો લાગે છે. તેથી આ ઠેકાણે ખ્યાલ પહોંચી શકતો નથી. પરંતુ આટલું ખરૂં છે કે આ આકૃતિ ઘણી જોવા લાયક દીસે છે.”

“હશે. જાનિર્વર્ણનીય પરકલત્રમ્ । પરસ્ત્રી પર નજર નાખવી ઘટારત નથી ” રાત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

એટલામાં પુરોહિત સાથે તાપસો રાત્રી પાસે આવી પહોંચ્યા.

“મહારાજનો જય થાઓ.” ઋષિકુમારોએ રાત્રીને આશીર્વાદ આપ્યા

રાત્રીએ પ્રણામ કરી સર્વને મથોચિત આસને બેસાડી પૂછ્યું: “ઋષિઓની તપશ્ચર્યા તો નિર્વિધિ ચાલે છે ની ?”

ઋષિઓએ પોતાનો મંતોપ જાહેર કર્યો.

“રાત્રીનો ધર્મ છે કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, અને તે કરવા માટે મ્હને રાત્રી કહે છે. વારૂ, હવે જગવાન કણ્વ ઋષિ તો કુશળ છે ને ?” રાત્રીએ નમ્રતાથી પૂછ્યું.

શાર્ગ્ગેરે ઉત્તર આપ્યો: “સાધુ પુરુષનું કુશળ પોતાને સ્વાધીન છે એમણે આપની ક્ષેમકુશળતા પૂછી આટલો સંદેશ કહાડ્યો છે.”

“ કહો, શી આત્મા છે ? ” રાજાએ જણાવ્યું.

“ એ કે આપે પરસ્પર ભાવથી મ્હારી દુહિતા સાથે ગાંધર્વ વિધિથી લગ્ન કર્યું તે વાત જાણીને પ્રસન્ન થઈ મહેં ખુશીથી તે વિશે અનુમતિ આપી છે. કારણ, આપ એક ઉચ્ચ કુળના દરગંદ છો, અને શકુન્તલા સત્કૃતિની મૂર્તિરૂપ છે. તો આવી રૂઢી જોડી રચીને વિધાતા ખરેખર કૃતકૃત્ય થયા છે. હવે, એ ગર્ભિણી છે, માટે ત્હમારે બન્નેએ સાથે રહીને ધાર્મિક સંસ્કારો કરવા જોઈએ, તે સાડે એનો રાજમંદિરમાં સ્વીકાર કરવો. ” શાકુંરવે મહર્ષિનો ગદિશો કહી સંભળાવ્યો.

ગૌતમીએ કહ્યું: “ મહારાજ, મ્હારે કાંઈ જોશવાની ઇચ્છા છે, પરંતુ જોશવાનો અવસર નથી, તેથી જોશતી નથી. શકુન્તલાએ શરજનોની વાટ જોઈ નહિ, ત્હમે પણ તેઓને પૂછ્યું નહિ. ત્હમે પરસ્પર સંમત થયાથી જો કર્યું છે ત્હમાં ખીજાને કહેવા જેવું શું હોય ? ”

કોધી દુર્વાસાના શાપપ્રભાવથી દુબ્યન્ત શકુન્તલા વિશે મર્વ કાંઈ જૂલી ગયો હતો. ત્હેના ચિત્તમાં જો કે એક પ્રકારની વ્યાકુળતા થતી હતી, પરંતુ શાપનું બળ એટલું પ્રમળ હતું કે ત્હેની સ્મૃતિ ઠેકાણે રહી નહિ તેથી તે આ સર્વ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો: “ આ વળી શું આબું છે ? ”

શકુન્તલાના હૃદયમાં એક ચીરાડો પડ્યો.

શાકુંરવે જરા ઉત્તેજિત થઈ કહ્યું: “ મહારાજ ! આપ તો લૌકિક વ્યવહારથી કાંઈ અજાણ્યા નથી આપ શું જાણો નથી કે પરણેલી સ્ત્રી, ઘણી સાધુશીલ હોય તોપણ, જો પિતાના ઘરમાં રહે. તો લોકો ત્હેના ઉપર અનેક દોષો આરોપે છે ? એ વાસ્તે, તે પતિને અગ્રિય હોય, તો પણ સ્ત્રીને માસરે રાખવી એ જ ત્હેનાં સગાં વહાલાંની ફરજ છે. ”

“ શું એની સાથે મ્હેં આગળ કદી લગ કર્યું છે ? ” રાજાએ અકળાઈને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

હવે શકુન્તલાના હૃદયમાં ઉડેા પ્રાસકો પડ્યો: ‘ હાય ! જેની મ્હેં મનમાં બ્હીક રાખી હતી, તે વાત આગળની આગળ આવી ઉભી રહી ! ’

રાજાનો પ્રત્યુત્તર સાંભળી શાર્ફરવ વિશેષ ઉત્તેજિત થઈ કહેવા લાગ્યો: “ મહારાજ ! જગદીશ્વરે આપને ધર્મસંસ્થાપનના કાર્યમાં નિયોજિત કર્યા છે બીજાઓ અન્યાય કરે તો આપ ત્હેમને દંડ દેા છો. હવે હું આપને પૂછુ છું કે ગળા થઈને કરેલા કામનો અસ્વીકાર કરે, તો તે ધર્મદ્રોહી કહેવાય કે નહિ ? ”

“ આપ મ્હને આટલો નીચ શા માટે ગણો છો ? ” રાજાએ પૂછ્યું.

“ મહારાજ ! એમા આપનો અપગ્રાહ નથી. જેઓ ઐશ્વર્યમદમાં મત્ત હોય છે, ત્હેમનાં સ્વભાવ અને અત્યારણુ આવાં જ હોય છે. ” શાર્ફરવે તપીને ઉત્તર આપ્યો.

“ આપ મ્હને ગેરબ્યાજખી કપકો દેા છો. હું કેઈ પણ રીતે આવા વાક્યોને યોગ્ય નથી ” રાજાએ ઠંડા પેટે જણાવ્યું.

હવે શું કરવું ત્હેનો તાપસોને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. અંતે ગૌતમીએ શકુન્તલાને કહ્યું: “ બેટા, હવે જરાએ શરમ રાખીશ નહિ. આવ, ત્હારા મ્હો ઉપરનો ખૂરખો કાઢી લઉ, જેથી ત્હેને ત્હારો ભર્તા સારી પેઠે ઝાળખી શકે ” એમ કહી ત્હેણે શકુન્તલાના મ્હો ઉપરથી ખૂરખો ખેંચી લીધો.

છતાં પણ રાજા ત્હેને ઝાળખી શક્યો નહિ, અને સ્વસ્થ બેસી રહ્યો.

“ કેમ મહારાજ ! મુગા કેમ બેસી રહ્યા છો ? ” શાર્ફરવે પ્રશ્ન કર્યો.

“અરે તપસ્વિઓ ! શું કહ્યું ? મહેં ધણો ધણો વિચાર કરી નેયો. પણ એની જોડે મહેં વિવાદ કર્યો છે એવું કોઈ પણ રીતે મદને સ્મરણ થતું નથી. તેથી કેવી રીતે ભાર્યા તરીકે હું એનો સ્વીકાર કરું ? વિશેષમાં, હાલ એ ગર્ભવતી જાણાય છે.” રાગએ જણાવ્યું.

શકુન્તલા દિડમઢ બની જઈ મનમાં કહેવા લાગી : “હાથ ! પરણ્યા વિષે જ રાગને સંદેહ છે, તો પછી ભારે મુખ ભોગવાના મનોરથ શી રીતે પાર પડવાના ?”

“મહારાજ ! વિચાર કરો. મહર્ષિએ કેટલી ઉદારતા બતાવી છે. ત્હેમની ગેરહાજરીમાં ત્હેમની કન્યાનું ત્હમે દરજી કર્યું. છતાં પણ ત્હેમણે ક્રોધ કે અસંતોષ બતાવ્યા વિના, સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો છે, અને કન્યાને આપની આગળ મોકલી છે. હમણું ત્હમે ત્હેને અસ્વીકાર કરો છો, તેથી : એ મહાતુલાવ મહર્ષિને ત્હમે અપમાન આપો છો. મહારાજને આવું વર્તન કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.” શાર્ફ-રવે એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો.

શારદાત જે શાર્ફ-રવ કરતાં વિશેષ ઉતાવળાઓ અને ઉદ્વેગ હતા, ત્હેણે કહ્યું : “શાર્ફ-રવ ! હવે વિશેષ બોલવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. હું એક બોલમાં જ સર્વ વિષયોનો અંત આણી દઉં છું.” એમ બોલી તે શકુન્તલા તરફ ફર્યો અને ત્હેને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું :

“શકુન્તલા ! અમારે જે કહેવાનું હતું તે અમે કહી નાખ્યું છે. રાગએ જે ઉત્તર આપ્યો તે પણ સાંભળ્યો છે. હવે ત્હારે જે કહેવાનું હોય તે કહે, અને જોયી એની ખાતરી થાય તેમ કર.”

શકુન્તલાએ એક લાંબો નિશ્વાસ બેઝ્યો. પછી તે ધીમે રહીને બોલવા લાગી : “આર્યપુત્ર !” પણ એટલા સખ્તે બોલી તે અટકી ગઈ. ત્હેને લાગ્યું કે જ્યારે વિવાદમાં જ સંદેહ છે, તો પછી “આર્યપુત્ર” સખ્તનો પ્રયોગ નિરર્થક છે. તે ફરીથી કહેવા લાગી :

‘પૌરવ ! હું સરલ હૃદયની છું સારૂ નરસુ કાષ્ઠ જ જાણતી નથી તપોવનમાં આની મમતા દેખાડી અને ધર્મને સાક્ષી કરી પ્રતિજ્ઞા લઈ, હવે આના દુર્નિક્ષ બોલો છો ! શું એ ત્હમને ઉચિત લાગે છે ?’

રાજાથી આ વચનો સહન થયા નહિ તે કાને હાથ લગાડી જરા ક્રોધથી બોલ્યો “ચૂપ રહે ! હવે હું આના પાપી વચન સાંભળનાર નથી મ્હારા કુળને શા માટે કલકિત કરે છે ?”

“હશે પરસ્ત્રીનું ગ્રહણ કેમ કરે એની જ જો ત્હમારા પેટમાં ખરેખરી શકા હોય, તો તે શકા નિવારણ કરવ માટે ત્હમને એધાણી આપુ, પછી કાષ્ઠ ?” શકુન્તલાએ આગ્રહથી કહ્યું

‘વાહ ! એનાથી બીજું ઉત્તમ શું ?” રાજાએ જણાવ્યું
શકુન્તલાએ વીંટી કાઢવા માટે આગળીએ હાથ લગાડ્યો, તો આગળીએ વીંટી મળે નહિ ! આથી તે શીક્ષી પડી ગઈ અને ગૌતમી સામું જોવા લાગી

ગૌતમીએ કહ્યું ‘એના, મ્હને લાગે છે કે ત્હે વીંટી બરાબર મજબુત રીતે બાંધી નહિ હોય ખરે, શકાન્તારમાં શાચીતીર્થના કુડમાં ઘું જ નરન્દન કરતી હતી, તે વખતે વીંટી તીકળી પડી તો નહિ હોય ?”

“વાહ ! કહેવત છે કે પ્રત્યુત્પન્નમતિ સ્ત્રેણમ્ ‘ત્હી જાતને છુટ્ટો ઉકારતા વાર લાગતી નથી’ તે આનું નામ !” રાજાએ પોતાનો કક્કો ખરો કરવા પ્રયત્ન કર્યો

શકુન્તલાએ અતિશય ખેદથી નિશ્વાસ નાખી કહ્યું ‘જોયું ? આ ઠેકાણે પણ નસીમ બે ડગલા આગળનું આગળ ! ખેર, હું ત્હમને એક વાત સભારી આપુ જેથી ત્હમને ખાતરી થાય ”

“હવે માલગવાની વાત આવી !” રાજાએ મજાકથી કહ્યું

શકુન્તલાએ એક પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહેવા માડ્યો “એક દિવસ નવમાલિકાના મડપમાં આપણે બેસા હતા, તે વેળા પાણીથી ભરેલું એક કમનપત્રનું પ્યાલું ત્હમે હાથમાં લીધું, નહિ વાર ?”

“લીધું, પછી ?” રાજાએ વાત ચલાવવાની ખાતર કહ્યું.

“તે વખતે દીર્ઘાપાંચ નામનું હરણનું બચ્ચું જેને મ્હેં છોડી કરી પાછું હતું, તે આપણી પાસે આવીને બેઠું. ત્હેના ઉપર ત્હમને દયા આવી, તેથી ત્હમે પોતે એ પાણી પીતા પહેલાં એ બાપડાને કહ્યું કે ‘લે આ, તું પી.’ ત્હમારી સાથે એને પરિચય નહિ, તેથી ત્હને ત્હમારા હાથમાંથી પાણી પીવાનું મન થયું નહિ. પછી, મ્હેં તે ખાહુ હાથમાં લીધું, એટલે તરત તે આવીને પાણી પીવા લાગ્યું. તે વખતે ત્હમે દસીને નહિ બોલ્યા કે ‘સહુ પોતપોતાનાં સગવડાલાં જ વિશ્વાસ રાખે છે ? ત્હમે જાને જાણુ અરણ્યવાસી છો, એટલે એક બીજાની પતીજ પડે જ તો.’”

આ વૃત્તાન્ત સાંભળી રાજા બોલ્યો : “આવી મીઠી મીઠી બનાવટી વાતોથી વિપરી લોકોનાં મન ખેંચાય ખરાં !”

રાજાનાં આવા આશ્ચર્યચક્ર વચ્ચેનાં સાંભળી ગૌરમીથી રહેવાયુ નહિ તે બોલી ઉઠી : “મહારાજ ! આવું બોલવું ત્હમને ધટારત નથી, આ બાપડી તપોવનમાં ઉછરીને મ્હોટી થઈ છે; કપટ કેવું હોય તે એણે જન્મારામાં ચે જાણ્યું નથી.”

“અરે ડોશી મા ! છેતરવું એ સ્ત્રીજાતિની સ્વભાવસિદ્ધ વિદ્યા છે, એ શીખવવી પડતી નથી. માણસ જાતની વાતો પડતી મૂંઝાએ, પશુપક્ષીઓમાં પણ એ વિદ્યા માદાઓને સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. જુઓ, કેઈ શીખવતું નથી તોપણ કાચલો કેવી છેતરપંદી કરી, પોતાનાં બચ્ચાને જન્મમાં કે તરત જીજા પક્ષીઓના માળામાં મૂકી ઉછેરાવી લે છે !” રાજાએ કહાપણુને ડોળ કરી જણાવ્યું.

આ છેલ્લા શબ્દો શકુન્તલાથી સંબંધ થઈ શક્યા નહિ તે કોધના આવેશમાં આવી બોલવા લાગી : “અનાર્થ ! તું જેમ પોતાને છેતરે છે, તેમ જીજાને પણ ધારે છે ? ત્હારે મન તો હું ગુણકા જેવી, કેમ ? પુરુષસના રાજા ઉપર વિશ્વાસ રાખી મ્હોડે મીઠા

અને હેડે વિપથી ભરેલા પુરુષની સાથે મ્હારૂં પાનું પડ્યું એ જ ખેદની વાત છે ! ” એમ કહી તે મ્હોં ઉપર લૂગડાનો પાલવ ઢાંકી પોકિપોક રડવા લાગી.

શાર્ફરવે શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ જોયું ? હાથનાં કર્ચાં હૈયે વાગ્યાં. વગર વિચાર્યું કામ કરવાથી પાછળથી પસ્તાવો થયા વિના રહેતો નથી. પરસ્પરના મનની પરીક્ષા નહિ કરતાં પ્રીતિ કર્યાથી આખરે આમ વેર બધાય છે. ”

“ કેમ ભાઈ ! આ સ્ત્રીના બોલવા ઉપર તમામ વિશ્વાસ રાખીને અમારા ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવો છો ? ” રાગએ અધીરાઈથી પૂછ્યું.

શાર્ફરવે તિરસ્કારથી કહ્યું : “ ત્હમને તે કેમ કહેવાય ? ત્હમે તો મ્હોટા મત્યવકતા ! જે માણસ જન્મ લધને કપટ એ શુ છે તે સમજ્યું જ નથી ત્હેનું કહેવું બોલું, અને જે છેતરવું એને શાસ્ત્ર માનીને અભ્યાસ કરે છે ત્હેનું કહેવું ચચાર્ય ! ”

“ મહાશય ! આપ મ્હોટા ચચાર્યવાદી છો. હું કશુલ કંઈ છું કે છેતરવું એ જ મ્હારી વિદ્યા અને ઉદ્યોગ છે; પરંતુ આપને પૂછું છું કે એને છેતરીને મ્હને શો લાભ થવાનો છે ? ” રાગએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ અધઃપતન ! ખીજો શો ? ” ક્રોધથી ધ્રુજતા શાર્ફરવે કહ્યું.

“ પુરુવંશીયો અધઃપતન માગે છે એ વાત અસંભવિત છે. ”

રાગએ જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે બન્નેનો વાદવિવાદ ચાલતો જોઈને શારદાએ કહ્યું : “ શાર્ફરવ ! હવે શા માટે થુંક ઉરાડે છે ? આપણે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કર્યું છે. હવે ચાલો આપણે પાછા જઈએ. ” એમ કહી રાગની તરફ મ્હોં ફેરવીને ત્હેણે કહ્યું : “ મહારાજ ! આ ત્હમારી પત્ની. ઈચ્છા હોય તો ત્હેને ગ્રહણ કરો, ઈચ્છા ન હોય તો ત્યાગ કરો. પત્નીના ઉપર લગ્ન કરનારનું સર્વ પ્રકારનું માલિકપણું છે. ” આમ કહીને શાર્ફરવ, શારદા અને ગૌતમી જવા નીકળ્યાં.

“ શું એ તર્કટીએ મ્હને છેતરી જ ! અને ત્હમે પણ આ અભાગણીને આમ સજી જાઓ છો ! ” એમ બોલતી બોલતી શકુન્તલા પણ ત્હેમની પાછળ ચાલી.

શાકુર્ગરવે ત્હેને અટકાવી અને ક્રોધથી કહ્યું : “ કેમ અમર્યાદ ! ત્હારા મનનું ધાર્યું કરવા બેઠી છે કે ? રાજા જે પ્રમાણે કહે છે, તે પ્રમાણે જ ને તું હોય, તો તું કુલદા છે; તાત કણ્વ પણ ત્હારે મ્હોં નેશે નહિ અને ને તું મનમાં પોતાને પતિવ્રતા માનતી હોય, તો મામરે દાસી થઈને રહેવું એ પણ ઉત્તમ છે. માટે તું અહીંયાં જ રહે, અમે જઈએ છીએ. ”

“ અરે તપસ્વિઓ ! આ બીચારીને ઉધું સમજાવી શા માટે બમાવો છો ? પુરુષંશીયો મંયમી છે. તેઓ પરસ્પરીને સ્પર્શ પણ કરનાર નથી. ” રાજાએ આમહૂર્વક જણાવ્યું.

પણ તાપસો તો ચાલતા જ થયા, શકુન્તલા પાપાણની મૂર્તિ બની રહી

હવે પુરોહિતે રાજાને જણાવ્યું : “ મહારાજ ! એક રસ્તો છે. આ સ્ત્રીને પ્રમથ થાય ત્યાં સુધી તે બલે મ્હારે ત્યાં રહે. સાકુ પુરુષોએ આગળથી જ આપને કહેલું કે આપને જે પહેલવહેલો પુત્ર થશે તે ચક્રવર્તી થશે ને ઋષિનો દૌહિત્ર આ પ્રમાણે લક્ષણવાળો નિવડે, તો પછી એનો સત્કાર કરી અંત-પુરમાં રાખવામાં બાધ નથી. ”

“ જેની શુભજનની ઇચ્છા. ” રાજાએ સંમતિ આપી.

તેથી પુરોહિત રડતી શકુન્તલાને લઈ ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં એક તેજસ્વી આખરા આવી ત્હેને ઉપાડી ચાલી ગઈ.

આ મધળું દસ્ય જોઈ રાજા તો મૂઢ જ બની ગયો. ત્હેને કાંઈ પણ સજ પડી નહિ તે સ્ાંથી ઉઠ્યો અને રાવનગૃહ તરફ ચાલતો ગયો.

અકરણુ ૬ હું : વીંટીનો ભેદ

શકાવતારના શયીતીર્થમાં સ્નાન કરતાં શકુન્તલાની વીંટી પાણીમાં પડી ગઈ હતી. પાણીમાં ડૂબતાં જ એક મ્હોટી માછલી તહેને ગળી ગઈ હતી. તે કેટલાક દિવસ પછી આ જ માછલી એક માછીની જાળમાં સપડાઈ ગઈ. માછીએ બીજાં માછલાં ભેગી એને પણ ઘેર આણી, અને તહેનું પેટ ચીર્યું, તો અંદરથી એક ચક્રચકિત રત્નજડિત વીંટી તહેના બેવામાં આવી. આનંદમાં મલકાતો તે માછી શહેરમાં આવી, ચોકસી બજારમાં એક પછી એક દુકાને પેલી વીંટી બતાવતો ફરતો હતો. એક ઝવેરીએ તે મણિમય વીંટી ઉપર રાજાનું નામ કાતરેણુ બોધને માછીને ચોર તરીકે સમજી, શહેરના કાટવાળને ખબર આપી. તે પ્રમાણે કાટવાળ બે સિપાઇઓ લઇને ત્યાં આવ્યો અને માછીને કેદ કર્યો. પછી તહેને બાધીને પછડ્યું: “અરે ચોર ! આ વીંટી તહેને ક્યાંથી મળી તે કહે ”

માછી ડરી જઈને કહેવા લાગ્યો: “મહારાજ ! કૃપા કરો. એવું કામ કરનાર માણસ નથી. ”

“હું ત્યારે રાજાએ તહેને સારો વિદ્વાન ધાલણુ બોધને નામાં આપી હશે, કેમ ? ” કાટવાળે ધમકાવીને પૂછ્યું.

“સાંભળો, માથાપ ! હું શકાવતાર ગામનો રહીશ, ને જાતે માછી છું, હું આ જાળ, આંકડા વગેરે સામાન વડે માછલાં પકડું ; ને તે વતી મ્હારા કુટુંબનું પેટ ભરું છું. એક દિવસે હું આ

લોહિના મચ્છને ચીરી કટકા કરતો 'તો એટલામાં એના પેટમાંથી રત્ન જેવી ચળકતી હજળી વીંટી મ્હેં દેખી. પછી હું એ વેચવા માટે ચૌટામાં દેખાડતો દેખાડતો જતો 'તો, એટલામાં ત્હમે મ્હને પકડ્યો. જે હતું તે કહી દીધું. મારો કે જીવાડો. આ વીંટી કેવી રીતે મળી ત્હેની આ હકીકત છે." માછીએ વીંટીને સવિચાર વૃત્તાત જણાવ્યો.

કોટવાળે ત્હેની હકીકત સાંભળી લીધી. તે ઉપરથી ત્હેને માછી ઉપર જરા વિશ્વાસ આવ્યો. વિશેષમાં ત્હેનાં કપડાં વગેરેમાંથી માછલાંની જ વાસ આવતી હતી, તેથી તે માછી છે એ વાતનો ત્હેને નિશ્ચય થયો તો પણ વીંટી ત્હેના હાથમાં કેવી રીતે આવી એ વિષયમાં ત્હેને હજુ સંદેહ રહ્યો હતો, તેથી માછીને સિપાઇઓના તાબામાં સોંપીને પોતે રાજની હજુરમાં ગયો. રાજને વીંટી બતાવી માછીએ કહેલી સર્વ હકીકત જણાવી.

વીંટી જોતા જ દુર્વાસાનો શાપ નિવૃત્ત થયો, અને રાજને શકુન્તલા વિષેની સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષ થઇ. ત્હેણે એકદમ કોટવાળને હુકમ કર્યો કે 'માછીને વીંટીની કીંમત તથા ધનિતમ આપી વિદાય કરો.' તે પ્રમાણે કોટવાળે આવી માછીને છોડી દીધો અને રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્હેને પૈસા આપ્યા; અને તે ખુશી થતો થતો ચાલ્યો ગયો.

હવે, અથર્થી ઇતિ સુધી શકુન્તલાનો વૃત્તાન્ત રાજની સ્મૃતિમાં આવ્યો. તે ઘણો જ મુગ્ધાને વિલાપ તથા પરિતાપ કરવા લાગ્યો. ત્હેના પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. રાજલલનમાં ન્યારે શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો, તે વખતની તે નિયારીની દયામણી મુખમુદ્રા ત્હેને વારંવાર સાંભરવા લાગી અને ત્હેને મર્માન્તિક દંડ દેવા લાગી 'હવે શકુન્તલાનાં પુર્નદર્શન થવાં અસંભવ છે' એમ ત્હેને પાકો નિશ્ચય થતા તે નિરુત્સાહ જની ગયો. ત્હેને કાઇ પણ વિષયમાં હવે

રસ પડતો નહિ. ખાવું, પીવું, રાજકાર્ય સર્વ કાંઈ તહેને મન શુષ્ક લાગવા માંડ્યું. શકુન્તલાને દુઃખ દેવામાં પોતે કાંઈ બાકી રાખી નથી એ વિચાર તહેના મનમાં હમેશાં ઘોળાવા લાગ્યો. એક જ વિચાર, એક જ મનન, એક જ નિદિધ્યાસન. તે કોઈની સાથે વાતચિત્ત પણ કરતો નહિ; વાતચિત્ત તહેને ગમતી નહિ. આરંભમાં રાતદિવસ અશ્રુની અવિરત ધારા તહેનાં નેત્રમાંથી વહાં કરતી, પાછળથી તે પણ સૂકાઈ ગઈ. તહેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું, ચહેરો હમેશાં ખિન્ન રહેતો. કેવળ તહેના મિત્ર માદવ્ય માથે તે ધણી વાર બેસી રહેતો, અને શકુન્તલા વિષે વાતો કાઢી શોકભારને હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતો; પરંતુ આથી તો તે વિશેષ દુઃખી થતો.

એક દિવસ માદવ્ય વિનોદાર્થે રાજાને પ્રમદવનમાં લઈ ગયો. સાં માધવીમડપમાં એક શીતળ શિલાસન ઉપર બંને જણ બેઠા. થોડી વાર શાંત રહ્યા પછી માદવ્યે પૂછ્યું: “મિત્ર ! જો તપોવનમાં શકુન્તલા જોડે વિવાહ કર્યો હતો, તો શા માટે તે આવી ત્યારે તહેને પાછી વાળી ?”

રાજાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બેંચી ઉત્તર આપ્યો: “વધસ્થ ! આ વાત હવે શા માટે પૂછે છે ? રાજધાનીમાં આવી હું એકાએક શકુન્તલાને જ્ઞાનંત વિસરી જ ગયો. શા માટે વિસરી ગયો તે હું સમજી શકતો નથી. તે દિવસે પ્રિયા અનેક રીતે મ્હને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ મ્હારી મતિ—કાણુ જાણે શાથી ?—એવી જડ બની ગઈ હતી કે મ્હને તે વખતે કાંઈ પણ યાદ આગ્યું નહિ. તહેને સ્વેચ્છાચારિણી ધારી કેટલાંક ન કહેવાનાં વાક્યો કહી તહેની અવમાનના કરી. હાય !” એમ બોલતો બોલતો તે રડી પડ્યો; થોડી વાર મૂઠ સરખો બેસી રહ્યો. પછી તહેણે માદવ્યને પૂછ્યું: “ઠીક, હું તો ભૂલી ગયો, ત્હને તો મ્હેં સર્વ કંઈ હવુ ને ત્હેં શા માટે કથાપ્રસંગમાં કાંઈ પણ દિવસે શકુન્તલાની વાત કાઢી નહિ ? શું હું પણ મ્હારી પેઠે વિસરી ગયો હતો ?”

“તહમે વિસરી જાઓ, પણ હું કેમ વિસરું ? પરંતુ, બધું કહી રહ્યા પછી તહમે મને એમ નહોતું કહ્યું કે ‘આ તો બધું મહાર્ મશ્કરીનું બોલતું છે, હસવાની વાત છે ? એ વાત માયી નથી.’ અને હું પણ એટલો મંદબુદ્ધિનો કે તહમારા કલા ઉપર મહે વિશ્વાસ રાખ્યો. વળી, તહમે તહેને પાછી ફરતી તે દિવસે હું તહમારી પાસે નહોતો, નહિ તો જે કાંઈ માંભળ્યું હતું તે તે વખતે કહેત.” માદવ્યે જણાવ્યું.

“વયસ્ય ! એમાં કેનો દોષ કદાચ એમ છે ? અદૃષ્ટ બળવાન છે. નસીબમાં લખ્યું તે મિથ્યા થતું નથી.” રાજાએ નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું; અને તે ઉંડા શોકમાં ગરક થઈ ગયો.

તહેને દિલસો આપતાં માદવ્ય બોલ્યો : “પ્રિય વયસ્ય ! આવી રીતે શોકમાગરમા કુખી જવું એ તહમારા જેવા માણુમને લાયક નથી. સત્પુરુષ કોઈ દિવસ શોકમાં આમ લીધા થઈ જતા નથી કદાપિ પર્વતને એકાદ વટોળીયાનો અપારો લાગ્યો, તો શું તેથી કાંઈ ડગી જવાનો ?”

“અહો મિત્ર ! તિરસ્કારી કાદની વેળાએ વિહ્વળ થઈ ગયેલ પ્રિયાની અવસ્થા સાબરી આવતાં હું કેવળ અસ્વસ્થ થઈ જાઉં છું મહાર્ગ તિરસ્કારયુક્ત વચનો સાંભળી તે બિચારી તાપસોની પાછળ ચાલવા લાગી; પણ તહેમાંના એક તાપસે ડોળા કાઢી તહેને ‘ઉર્ભ રહે !’ કહી ધમકાવી. તે વખતે આ નિર્દય ઉપર તહેણે કરેલે અશ્રુપૂર્ણ અને ભયંકર દષ્ટિપાત હજી મહારા હૃદયમાં તીરની માફક બોઠાયા કરે છે ! હાલ ! હવે પ્રિયાનું દર્શન થતું અશક્ય છે. એક વાર મળે તો હું તહેની મારી માગી લઉં.” રાજાએ હૃદયના ઉદ્ગાર કાઢ્યા

“એમ નિરાશ માં ચાઓ. કાળે કરીને એનો મમાગમ તો અવશ્ય થવાનો. આ વીંટીના જ દાખલા ઉપરથી તહમને નથી લાગતું કે બનવા કાળ હોય છે તો મયેલી વસ્તુ પણ અશુચિતવી હાથમાં આવી જાય છે ?” માદવ્યે આશા અને સાંત્વના આપતાં કહ્યું.

વીંટીનું નામ લેતા રાજાને વીંટી સાંભરી આવી તેથી તે વીંટીને સંમોધીને કહેવા લાગ્યો: “અરે રે મુદ્રિકા ! ત્હને દુર્લભ સ્થાન મળ્યું હતું, ત્યાંથી પડી તું બ્રહ્મ થઈ. મ્હારી પેઠે તું પણ અભાગણી જ છે. ત્રિયાની કામળ આગળી તજી તું શા માટે પાણીમાં પડી ?”

“ભાઈ ! આ નામાકિત વીંટીને શા પ્રસંગે એને હાથે ધાલી હતી ?” વિદ્યુષ્ઠે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું

“ભાઈ ! જ્યારે હું રાજધાની તરફ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે ત્રિયાએ આખમાં આસુ લાનીને ગદગદ કંઠે પૂછ્યું ‘આર્યપુત્ર ! ક્યારે મ્હને રાજભવનમાં લઈ જશો ?’ ત્યારે મ્હે આ અભાગણી વીંટી ત્હેની કામળ આગળીએ પહેગવી કહ્યું ‘ત્રિયે ! આ વીંટી ઉપર કોતરેલા મ્હારા નામના અક્ષરોમાંથી દરરોજ એક એક અક્ષર ગણીશ, અને જ્યારે ગણતરી પૂરી થશે ત્યારે મ્હારા માણસો ત્હને તેડના આનશે.’ ત્રિયાની પાસે સગલ હૃદયથી આ પ્રતિજ્ઞા કરીને આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં આવી મોહાધ થઈ હું સર્વ વાત ભૂલી ગયો ! હાય, વીંટી ! હું ત્હને શો કપકો આપું ‘તું તો નિર્જીવ છે મ્હે જીવતા જગતાએ શા માટે ત્રિયાનો ત્યાગ કર્યો ? ખરેખર, આ વગર કારણે કરેલા ત્યાગને લીધે મ્હારૂ કાળજી બળીને ખાખ થઈ ગયું છે હવે તો આ જીવની દયા લાવી ફરીથી દર્શન આપ ” રાજાએ ઉઠી વેદના સાથે જણાવ્યું

રાજા શોકાકુલ થઈ આમ વિવાપ કરે છે, એટલામાં અતુરિકા નામની એક દાસીએ ચિત્રનું પાટીયું લાની રાજાને આપ્યું આ પાટીયા ઉપર રાજાએ પોતે શકુન્તલાને ત્હેની બન્ને સખીઓ સાથે ત્હેના પ્રથમ દર્શન પ્રમાણે ચીતરી હતી માઢવ્ય તે ચિત્ર નોંધ આશ્ચર્યથી બોલ્યો “વાહ મિત્ર ! ચિત્ર તો બહુ નિપુણતાથી કાઢ્યું છે, બાવદર્શન વસ્તુઓની મધુર યોજનાથી રમણીય લાગે છે જીવ

જુદા ઉંચા નીચા ભાગ એવા તો કાઢેલા છે કે મ્હારી દષ્ટિ ઉપર નીચે જતી હોય એમ લાગે છે. કેવું સરીરનું સૌંદર્ય છે ! કેવો પ્રેમાળ ભાવ છે ! મુખારવિંદમાં કેવો સલજ્જપણાનો ભાવ પ્રકાશે છે ! ”

આ સાંભળીને રાજાએ ઉત્તર આપ્યો : “ સખે ! ત્હેં પ્રિયાને પ્રત્યક્ષ જોઈ નથી, એટલે મ્હારા ચિત્રનૈપુણ્યની આટલી પ્રશંસા કરે છે જો તું ત્હેને જોત, તો આ ચિત્રથી કદી પણ સંતુષ્ટ થાત નહિ. ત્હેના અસૌકીક રૂપલાવણ્યનો કાંઈક અંશ માત્ર આ ચિત્રમાં અવિર્ભૂત થયો છે. ચતુરિકા ! પીંછી અને રંગો લઈ આવ. હજી ધણાક ભાગો ચીતરવા કરવાના બાકી છે. ”

ચતુરિકાના ગયા પછી રાજા માઢબને કહેવા લાગ્યો : “ સખે ! હું સ્વાદુશીતળ જલપૂર્ણ નદીનો ત્યાગ કરી, હમણું શુષ્કકંઠ ધર્ષ મૃગતૃષ્ણિકામાં તરસની શાન્તિ કરવા ગૂંથાયો છું : સાક્ષાત્ પર-આંગણે આપેલી પ્રિયાનો અપમાનપૂર્વક તિરસ્કાર કરી હવે હું ત્હેનું ચિત્ર નિહાળી ચિત્તવિનોદ કરવા માગું છું ! કેવી લયંકર મૂર્ખતા ! ”

આવી રીતની વાતચિત થાય છે એટલામાં પ્રતિહારીએ આવી રાજાના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. રાજાએ પત્ર ઉઘાડી વાંચ્યો અને તે બહુ દુઃખી થયો. તે જોયો : “ વયસ્ય ! ‘ ક્રાંધ વદાણુવટી નામે શેઠ ધનમિત્ર વદાણુમાં બેસીને જતો હતો. એટલામાં સમુદ્રમાં તોફાન જગવાથી એ બિચારો વદાણુની સાથે કુખી મૂચો. એને પેટ કાંઈ મંતાન નથી માટે એનું સંધનું દ્રવ્ય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સરકારમાં આવવું જોઈએ, ’ એમ પ્રધાનજી લખે છે. શિવ, શિવ, શિવ ! સંતાન ન હોય એ મહાકષ્ટ છે; અરે રે ! આ જ પ્રમાણે સંતાન વિનાનાં નિરાધાર કુળમાં મુજ પુરુષના મરવાથી અપતિ પારકાને હાય જાય છે ! હાય, હાય ! મ્હારા અંતઃકળે પણ પુરુષશની લક્ષ્મીની ચે એવી જ વ્યવસ્થા થવાની ! ”

માઢબે દિલાસો આપનાં જણાવ્યું : “ પ્રિય વયસ્ય ! નારાયણુ કરે ને એવું અનિષ્ટ ન થાય. ત્હમે અકારણુ આટલો પરિતાપ

કરો છો. તદ્મારૂ વય હજી એટલું વીતી ગયું નથી, કે હવે પ્રજા ઉત્પન્ન ન થાય પ્રભુની ઇચ્છાથી થોડા વખતમા જ તદ્મારૂ પુનરુ મુખ જોગો ”

“ મિત્ર ! તું શા માટે વૃથા આશા આપે છે ? ઘર પૂછતી લક્ષ્મી ચાલેા કરવા આની તે વખત એને અપમાન દર્ષ મહે દાદી મૂકી મ્હને ધિક્કાર હજો. હવે પુત્રમુખ જોવાની આશા આકાશમા ” રાજાએ ઉડો નિશ્ચય નાખી કહ્યું

થોડી વાર પછી રાજાએ પ્રતિહારીને કહ્યું “ પ્રધાનજીએ લખ્યું છે કે ધનમિત્ર ધણો ધનવાન હતો તેથી હું ધાર છું કે ત્હેને પત્નીઓ પણ ધણી હશે ત્હેમાથી કદાચ કેઈ ગર્ભવતી હોય, તો ત્હેની અપત્તિનો માલિક આ લાની સત્તાન રહેશે પ્રધાનજીને આ ખામતની તજવીજ કરવાનું કહેજો ” એમ કહી પ્રતિહારીને વિદાય કરી

થોડીનાર ચર્ચ એટલામા ધ્રુવો સારથિ માતલિ દેવરથ લઇને આકાશમાથી ત્યા ઉતરી આવ્યો. ત્હેણે રાજાને નમસ્કાર કરી નિવેદન કર્યું મહારાજ ! દેવરાજે મ્હને આપની પાસે એક કામ માટે મોકલ્યો છે તે સાબળવા કૃપા કરશે. આજકાલ કાલનેમિનો પુત્ર દુર્જય ખીજા કેટલાક દુર્દાનત દાનવો સાથે મળીને દેવતાઓનો મ્હોટો યત્ન ચર્ચ પડેલો છે માટે દેવતાઓની ખાતર આપે કેટલાક દિવસ માટે દેવલોકમા જઈ આ દાનવોનો વિનાશ કરવો પડશે માટે આપ સત્ત્ર લઇને આ આણેલા ધ્રુવરથમા જેમી દૈત્યોને જીતવા મ્હારી સાથે ચાલો ”

“ ધ્રુવરાજાની આટલી સલાવનાથી એમનો મ્હારા ઉપગ મ્હોટો ઉપકાર થયો છે ” એમ કહી રાજાએ પોતાના સત્ત્રો મગાવ્યા અને પોતે ધ્રુવના રથમા બેસે. જતા જતા ત્હેણે માલવ્યને કહ્યું કે “ મિત્ર ! પ્રધાનજીને કહેજો કે હું થોડા દિવસ માટે દેવકાર્યમા રોકાયેલો છું, હું પાછો આવું ત્યા સુધી તદ્મારૂ એકલા રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરજો ”

આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતા કરતા અને એક પછી એક સુંદર દશ્યો જોતા જોતા તેઓ હેમકૂટ પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા. રાજાએ પૂછ્યું: “ માતલિ ! આ પર્વત કયો ? એ પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સ્નાન કરી રહેલા, અને સુવર્ણ રસની વહેતી નદીઓ-વાળો મધ્યાકાળના સમય જેવો શોભી રહ્યો છે ! ”

“ આયુષ્મન ! એ તો હેમકૂટ. અહીં કુબેરના સેવકો કિન્નર લોકો રહે છે. તપસ્વિલોકોનું પણ આ ક્ષેત્ર છે. ભગવાન મરીચિપુત્ર કશ્યપ આ સ્થળે તપસ્યા કરે છે. ” માતલિએ જણાવ્યું.

“ તો આવા સત્પુરુષનાં દર્શન કર્યા વિના જવું ન ધટે; માટે એમની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી જવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. ” રાજાએ પોતાનો મનોરથ દર્શાવ્યો.

“ વાહ ! ઉત્તમ વિચાર છે ! મહર્ષિનો આશ્રમ અહીંથી ઘણો જ પાસે છે. ચાલો આપણે જઈએ. ” એમ બોલી માતલિએ રથને ચોલાવ્યો, અને બન્ને જથ્થુ ચાલવા માડ્યા.

થોડે હોટે ગયા એટલે એક ઋષિકુમાર રસ્તામાં મળ્યો, ત્હેને માતલિએ પૂછ્યું: “ ભગવાન કશ્યપની શી ખબર છે ? હમણાં તેઓ ક્યાં છે ? ”

ઋષિકુમારે ઉત્તર આપ્યો: “ ભગવાન કશ્યપ આશ્રમમાં બેસી પોતાની ધર્મપત્ની અદિતિ અને અન્ય ઋષિપત્નીઓને પતિવ્રતાના ધર્મ સમજાવે છે. માટે હમણાં દર્શનને વાર લાગશે. ”

પછી માતલિએ રાજાને કહ્યું: “ મહારાજ ! આ અશોક વૃક્ષના થડ આગળ છાયામાં આપ બેસો. હું એટલામાં ઈંદ્રગુરુ કશ્યપ મુનિની પાસે જઈ આપના આગમનના સમાચાર નિવેદન કરું. ” એમ કહી તે ઋષિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યો.

રાજા ચડને અડી ત્યાં ઉભો હતો, એટલામાં ત્હેનો જમણો હાથ ફરકવા લાગ્યો. તેથી તે હાથને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો:

“અરે હત્ત! મ્હેં અતિશય મૂર્ખપણાથી પ્રિયાનો ત્યાગ કર્યો છે, હવે કોઈ પણ પ્રકારના લાલની આશા વૃથા છે, તો તું શા માટે વૃથા ફરકી રહ્યો છે ?”

તે આ પ્રમાણે મનમાં બોલતો હતો એટલામાં ‘તોફાન કર નહિ આખરે ત્હારા સ્વભાવ ઉપર જ મર્યો કે ?’ એવા રાખ્દો એકાએક રાગના દાન ઉપર પડ્યા.

એ માલળી રાજ વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘અવિનયની આ ભૂમિ નથી; તમામ જીવજંતુ પોતપોતાના રાગદ્વેષ છોડી અહીં પરમ બંધુતાથી રહે છે. કોઈ પણ કોઈના તરફ અનુચિત વ્યવહાર કરતું નથી. તો આ કપકા કાને દેવામાં આવે છે ?’ એમ વિચાર કરતો કરતો જો દિશા તરફથી અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ તે જોવા લાગ્યો. તે જોયું કે એક પ્રભાવશાળી બાળક ધાવતા મિહન બચ્ચાને વાળ ઝીં ખેંચતો હતો અને પાસે બે તાપસીઓ ઉભી ઉભી ત્હેને વારી રહી હતી.

“અરે સિંહ! ઉઘાડ ત્હાઈ મ્હોકું, મ્હારે ત્હારા દાંત ગણવા છે બાળક સિંહને ઉદ્દેશીને બોલ્યો.

“અલ્યા તોફાની! આ આપણાં બિચારાં જનવરોને કેમ સતાવે ? જાણતો નથી કે એ પણ ન્હાનાં છોકરાંની પેઢે આ તપોવન ઉછરે છે ? ત્હાઈ તોફાન તો વધતું જણાય છે. ઋષિયોએ ત્હાંનામ સર્વદમન રાખ્યું છે તે બરાબર જ છે.” એક તાપસીએ કહ્યું.

“ખરે, આ સિંહણું ત્હારા ઉપર ત્રાપ મારશે, એના બચ્ચાં છોડતો નથી તે.” બીજી તાપસીએ ધમકી આપતાં કહ્યું.

“એંહ! એમ હું કરી જવાનો કે ?” બાળકે દબતાઈ જવાબ આપ્યો.

“બેટા! આ સિંહણના બચ્ચાને છોડી દે. ત્હેને ખીન્નું કંઈ રમકડું રમવા આપુ.” પહેલી તાપસીએ કહ્યું.

ક્યાં છે ? લાવ જોઈએ.” એમ કહી બાળકે હાથ લાખો કર્યો.

“મુમતા! આ તોફાની છોકરો કંઈ ત્હારા કહેવાથી શાંત

એસવાનો નથી. તું જા, મ્હારી કેટડીમાં ઋષિકુમાર માર્કેડેયનો મારીનો મોર છે તે લઈ આવ." બીજી તાપસીએ કહ્યું. આ સાંભળી મુગ્ધતા મોર લેવા ગઈ.

દરમ્યાનમાં રાજા આ સઘળું દ્રશ્ય જોયા કરતો. હતો. તે મનમાં બોલ્યો: 'આ બાળકને જોઈ મ્હને એના ઉપર પેટના દીકરા જેવું વ્હાલ આવે છે. પેટે છોકરું નહિ તેથી મ્હને બીજાનાં છોકરાં ઉપર વ્હાલ આવે એમ તો નહિ હોય વાર?' બાળકના દાડમની કળાયો જેવા દાંત, ત્હેનું મંદ મંદ હસવું, ત્હેનું કાણુ કાણુ બોલવું: આ સઘળું જોઈને રાજાના અંતરમાં અતિશય પ્રેમ ઉપજ્યો. પણ જ્યારે રમકડું લેવા બાળકે હાથ લાગો કર્યો, ત્યારે એના હાથમાં ચક્રવર્તિ-પણાનું લક્ષણ જોઈને રાજાને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

દરમ્યાનમાં બાળકનું તોફાન વધતું જ જતું હતું તે સિંહશિશુને અનેક રીતે પજવવા લાગ્યો. તેથી પાસે ઉભેલી તાપસીએ દૂર ઉભેલા રાજાને જોઈ કહ્યું: "ભાઈ! અહીં આવોની જરા આ છોકરાએ સિંહણના બચ્ચાને સજ્જડ પકડ્યું છે, અને ત્હેને સતાવી રહ્યો છે. એને છોડાવો તો મ્હોટી કૃપા થશે."

તાપસીના શબ્દો સાંભળી રાજા બાળક પાસે ગયો અને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો: "અરે ઋષિકુમાર, આ પવિત્ર તપોવનમાં રહીને ત્હમે આ પશુએને ખીડા છો; આવું વિરુદ્ધ વર્તન ત્હમારાથી કેમ રખાય?"

એમ કહી ત્હેણે સિંહશિશુને બાળકના હાથમાંથી છોડાવ્યું, અને સ્પર્શશુભ અનુભવીને તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો: 'આ પરાયા પુત્રને અડકવાથી મ્હારા રોમેરોમમાં આનદની લહરીઓ વ્યાપી ગઈ છે. જે લાગ્યશાળી પિતા આ મનોહર બાળકને બોળામાં લઈ રમાડતો હશે ત્હેના સુખની સીમા આંકવી મુશ્કેલ છે.'

"મહાશય! ત્હમારો પાડ માનું છું. પણ આ ઋષિકુમાર નહોત." તાપસીએ કહ્યું.

“ બાળકનો આકાર અને કામ જોઈને જાણાય છે કે તે ઋષિ-કુમાર નથી, પણ આ સ્થળે ઋષિકુમાર સિવાય અન્ય બાળકનો પ્રવેશ અમંભવિત સમજીને મહેં ત્હેને ઋષિકુમારના નામથી બોલાવ્યો, પણ, જો એ ઋષિકુમાર નથી, તો તે કયા વંશનો છે વા? ” રાજાએ પોતાની જિજ્ઞાસા જણાવી.

“ મહાશય! એ પુરુવંશનો છે. ” તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો.

બાળક ઘણો જ તોફાની હોવા છતાં રાજાની આગળ ઘણો જ શાન્ત થયો એ જોઈને, તથા બન્નેના ચહેરામાં સરખાપણું જોઈને તાપસીને ક્યાગનું થે આશ્ચર્ય લાગતું હતું રાજાને પણ ‘ બાળક પુરુવંશનો છે ’ એ જાણીને ત્હેના વિષે વિશેષ જાણવાનું કુતૂહળ ઉત્પન્ન થયું હતું તેથી ત્હેણે તાપસીને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો “ આ તો દેવભૂમિ છે, અહીં મનુષ્યો પોતાની મેજે આરી શક્તા નથી તો આ બાળકનો અહીં પ્રભવ ક્યાથી? એ વિષે શંકા રહે છે. ”

તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો “ ત્હમે કહો છો એ વાત ખરી પણ જ્યારે હું બધી વાત માહીને કહીશ ત્યારે ત્હમને ભારે આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આ છોકરાની મા એક અપ્સરાની દીકરી થાય, અને એણે આ બાળકને અહીં જન્મ આપ્યો છે.

પુરુવંશ અને અપ્સરાસંગમ આ બે શબ્દો સાંભળીને રાજાના હૃદયમાં પુનઃ આશાનો મંચાર થવા લાગ્યો. ત્હેની જિજ્ઞાસા વધી તેથી ત્હેણે ફરીથી તાપસીને પ્રશ્ન કર્યો: “ શું આપ કહી શકશો કે આ બાળક કયા પુરુવંશીય રાજાનો પુત્ર છે? ”

“ મહાશય! એ ધર્મપત્નીનો પરિત્યાગ કરનાર પાપાત્માનું તે કોણ નામ લે? ” તાપસીએ તિરસ્કારથી જણાવ્યું.

“ અરે! આ વાત તો મ્હને જ જરાબર લાગુ પડે છે! ” રાજા મનમાં બબડ્યો હવે ત્હેની જિજ્ઞાસા આગળ વધી, અને તે બાળકની માનું નામ પૂછવાનું ત્હેને મન થયું પણ એટલો અવિનય

કરવાની ત્હેની હીંમત ચાલી નહિ. એટલામાં બીજી તાપસી જે ઝુંપડીમાં માટીનો મોર લેવા ગઈ હતી તે આવી પહોંચી અને બ્રાજકને કહેવા લાગી: “સર્વદમન ! લે આ શકુન્ત લાવી;* એનું લાવણ્ય કેવું છે ? જો.”

‘શકુન્ત લાવી’ એ શબ્દો સાંભળી બ્રાજક ચમક્યો અને આમતેમ જોઈ કહેવા લાગ્યો: “ક્યાં છે મ્હારી મા ? મ્હારે એની પાસે જવું છે.”

બ્રાજક નામના સરખાપણાથી હેતરાયો એ જોઈને બન્ને તાપસીઓને જરા હસવું આવ્યું ત્હેમાંથી એક બોલી: “બેટા ! મ્હેં તો કહ્યું કે ‘આ શકુન્ત એટલે પક્ષી-માટીનો મોર-લાવી છું’ તે લે. એનું સૌન્દર્ય કેવું છે તે જો.”

આ સર્વ જોઈને રાજા મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો: ‘અરે ! એની માનુ નામ પણ શકુન્તલા છે ? કેવું આશ્ચર્ય ! પણ ખરેખર મ્હારે મન ભ્રમિત થયું છે. શકુન્તલાની નામરાશિ તો ધણી ચે સ્ત્રીઓ હશે !’

“અરે ! આ છોકરાને કાંડે મત્રેલો દોરો દેખાતો નથી જો !” ઉદ્દેગ પામી તાપસી એકદમ બોલી ઉઠી.

“બાઈ ! ચિંતા મા કરો. આ સિંહના બચ્ચા જોડે કુસ્તી કરતાં એ દોરો પડી ગયો હતો.” એમ બોલી રાજાએ તે ઉપાડી લીધી.

“ઉપાડશો મા. ઉપાડશો મા, બાઈ ! ત્હમારો જીવ વહાલો હોય તો ઉપાડશો મા. અરે ! રે ! એમણે તો ઉપાડ્યો ! હવે શી વલે !” એમ બોલી બન્ને તાપસીઓ પરસ્પર જોવા લાગી

“એને અડકવાની ત્હમે મ્હને કેમ મના કરી વાર ?” રાજાએ પોતાનો સંદેહ રજુ કર્યો

પહેલી તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો: “સાંભળો, મહારાજ ! આ

* શકુન્ત=પક્ષી, અહીં માટીનો મોર. પરંતુ બ્રાજક બંને શબ્દો જોઈ ‘શકુન્તલા આવી’ એવો અર્થ કરે છે.

દોરો નામે અપરાજિત કુસુમ ઋષિએ એના જન્મકર્મ વિધિ કરતી વખતે બાંધ્યો હતો. એમાં ગુણ એવો છે કે કદિ ને એ છુટી જઈ જાય ઉપર પડે અને એના માળાપ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાડી લે તો એ દોરો સાથ ચઢને તરત ઉપાડનારને ડસે છે, અને આખું ઘણી વાર બનેલું છે. ”

હવે રાજના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હેને ખાતરી થઈ કે તે બાળક પોતાનો જ પુત્ર છે.

તાપસીઓએ આશ્રમમાં જઈ આ સુધળી આશ્વર્થકારક ઘટના શકુન્તલાને કહી સંભળાવી; તેથી તથા ઘણો વખત થયાં પુત્રને દીડો ન હતો તેથી તે ઉત્કંઠિત થઈને તાપસીઓ માથે ત્યાં આવી પહોંચી.

રાજા વિરહથી સુકામલી, દુઃખથી દુઃખાવલી, શીકી પડેલી શકુન્તલાને સખેદાશ્વર્થ એકાદશે જોવા લાગ્યો. થોડી વાર અવાજ થઈ તે મદતી માફક ઉભો રહ્યો ત્હેના મ્હોંમાંથી એક પલ્લુ રાજનીકળા રુક્યો નહિ શકુન્તલા પણ રાજનો શીકો ચહેરો જોઈ સ્થિર નથને ત્હેના તરફ તાકી રહી

આખરે પોતાના મનનો વેગ સમાવીને રાજા શકુન્તલા તરફ ધીમેથી ગદગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો. “ પ્રિયે ! મ્હેં ત્હમારા ઉપર અતિશય જીવન ગુણ્યો છે. હાય ! તે વેળાએ મ્હારી જીવિમાં અતિશય ભ્રમ પેદા થયો હતો, સ્મૃતિ ગુમ થઈ ગઈ હતી મ્હેં અતિ કૂરપણાથી ત્હમારું અપમાન કરી રાજલવનમાંથી કાઢી મૂક્યાં, ત્યાર પછી કેટલાક દિવસે મ્હને મધજો વૃત્તાંત યાદ આવ્યો. આ બધું સાચી બન્યું તે હું કહી શકતો નથી ત્યાર પછીથી મ્હારા દહાડા કેવા દુઃખમાં જાય છે એ મ્હારો અંતરાત્મા જાણે છે ત્હમારું દર્શન ફરીથી આ અભાગીવાને થશે એમ મ્હને ગુફાસે આશા નહોતી. પણ અતે પ્રભુએ સૌ મારા વાનાં કર્યા છે હવે ત્હમે ગઈ ગુજરી જૂલી જન્મે, હમેશને માટે જૂલી જન્મે, અને મ્હારો અપરાધ ક્ષમા

કરશો. ” એમ બોલતો બોલતો અને રડતો રડતો રાજા શકુન્તલાના ચરણમાં ઢળી પડ્યો.

શકુન્તલા જે અત્યાર સુધી કાઠની પૂતળીની માફક આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ સ્તબ્ધ હોઈ હતી તે એકાએક ચમકી, અને રાજાને ઉઠાડી નમ્ર ભાવે બોલવા લાગી: “ ઉઠો, પ્રાણનાથ ! ઉઠો. એમાં ત્હમે શું કરો ? ત્હમારો કાંઈ વાંક નથી. મહારા દૈવનો જ વાંક. નહિ તો તમ સરખા આવા દયાળુ પતિ કદી મહારા તરફ કોર થાય જ કેમ ? ”

રાજા ઉઠ્યો.

“ પણ આ અભાગણી ત્હમને શી રીતે સાંભરી આવી ? ”

શકુન્તલાએ હર્ષશોકથી રડતાં રડતાં પ્રશ્ન કર્યો.

રાજાએ શકુન્તલાનાં અશ્રુ લૂછી નાંખી કહ્યું: “ પ્રિયે ! જુઓ. આ વીંટી. તે વખતે ત્હમે મ્હને એ દેખાડી શક્યાં ન હતાં, પણ કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે તે અચાનક મહારા હાથમાં આવી પડી ત્યારે આપણે સઘળા વૃત્તાન્ત મહારી સ્મૃતિમાં તાદસ્ય ખડો થયો. ” એમ કહી પોતાના હાથેથી વીંટી કાઢીને રાજા શકુન્તલાની આંગળીએ પહેરાવવા લાગ્યો. પણ શકુન્તલાએ ઉત્તર આપ્યો: “ આર્યપુત્ર ! હવે મ્હને એ વીંટી ઉપર વિશ્વાસ નથી. એણે મહારી ખરાબી કરી છે. એને ત્હમારી જ આંગળીએ રહેવા દો ”

“ મા, મા ! આ ભાગડો કાણ છે વાં ? એ મ્હને ખેટા ખેટા કહી બહાલ કરે છે. ” બાળકે શકુન્તલાને પૂછ્યું.

“ બાપુ ! ત્હારા સદ્ભાગ્યને પૂછ. ” શકુન્તલાએ કુંકો જ ઉત્તર આપ્યો. એટલામાં માતલિ હસતો હસતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ મહારાજા ! દૈવયોગે ધર્મપત્નીનો અને ત્હમારો સમાગમ થયો તથા પુત્રવું મુખદર્શન થયું તેથી હું ત્હમને વધામણાં દેઉં છું. ભગવાન કસ્યપ પણ આ વૃત્તાત જાણીને ધણા આનંદિત થયા છે. તેઓ દર્શન આપવા બેઠા છે, માટે ચાલો. ”

રાજાએ શકુન્તલાને કહ્યું: “ પ્રિયે ! પુત્રને લઈને ચાલો. ત્હમને આગળ કરી ભગવાન કસ્યપ મુનિનાં દર્શન કરવાં એવી મ્હારી ઈચ્છા છે. ”

“ હું આર્યપુત્ર સાથે ગુરુને પગે લાગવા જતાં લજવાઈં છું. ” શકુન્તલાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું.

“ પરંતુ રૂડે અવસરે તો સળોડે જવું ઘટિત છે, માટે ચાલો. ’ રાજાએ આમંત્રણ આપ્યું.

તે પ્રમાણે રાજા સહકુટુંબ માતલિ સાથે ઋષિનાં દર્શન કરવા ગયો. ત્યાં દેવમાતા અદિતિ અને કસ્યપ એકાસન ઉપર બેઠેલાં હતાં. ત્હમને સહકુટુંબ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને રાજા ઉભો રહ્યો.

“ વત્સ ! ચિરંજીવી થઈ ભૂમંડળનું પાલન કરો ! ” ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો.

“ વત્સે ! ત્હારો પતિ ઈન્દ્ર સરખો છે, પુત્ર જન્મન્ત સરખો છે, તુ રામી સરખી થા. ” ઋષિએ શકુન્તલાને આશીર્વાદ આપ્યો.

પછી મર્વે યથોચિત બેઠાં. ત્યાર બાદ રાજાએ હાથ નેડી વિનયથી કહેવા માંડ્યું: “ ભગવન્ ! આપની કૃપાથી આપની પાસે આવતા પહેલાં જ મ્હારી સર્વ મનકામના સિદ્ધ થઈ ગઈ અને પછી આપનાં દર્શન થયાં. તો આપનો આ અનુમત્ત અપૂર્વ પ્રકારનો જ છે. ભગવન્ ! મ્હારા મનમાં એક સંદેહ રહે છે, ત્હેનું નિરાકરણ કરવા આપ કૃપા કરશે. આ આપના આશ્રાંકિત સેવકનું ગાંધર્વ વિધિથી લગ્ન થયું હતું. પછી કેટલોક સમય ગયે એનાં બાંધવો એને મ્હારી પાસે લાવ્યાં. પરંતુ મ્હને કંઈ એ વાતનું લક્ષ રહ્યું નહિ, ને મ્હેં એને તિરસ્કાર કરી છાંડી માટે એના તથા આપના સંગોત્ર કંઈ ઋષિના અપરાધમાં હું આવ્યો છું. પાછળથી આ અંશુડી મ્હારી નજરે પડ્યાથી મ્હારા અમનવાર્મા આવ્યું કે મ્હેં કંઈ ઋષિની દુહિતા સાથે પૂર્વે લગ્ન કર્યું હતું. આ સર્વ ઘટના મ્હને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. ”

કશ્યપ ઋષિએ જરા હસી ઉત્તર આપ્યો: “વત્સ! તહેમાં ત્હારી જાતને અપરાધી ગણીશ નહિ. ત્હારું જે ચિત્તબ્રમણ થયું હતું, તે ત્હેં કાંઈ જાણી જોઈને કર્યું ન હતું. જ્યારે મેનકા પોતે અપ્સરાતીર્થમાંથી ઉતરી પાછી વળતી હતી તે વખતે ત્હેના જાણવામાં આવ્યું કે શકુન્તલા મહામંકટમાં આવી પડી છે, ત્યારે એના મનમાં મોટાટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. પછી એ એને અહીં લઈ આવી અને અદિતિને સોંપી ગઈ. પાછળથી એને જોઈને હું જ્ઞાનમાર્ગે સમજી ગયો કે ત્હેં આ બિચારી ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારી તપસ્વિનીને છાંડી ત્હેનું કારણ દુર્વાસા ઋષિનો શાપ હતો, તેથી જ, કાંઈ બીજા કારણથી નહિ; અને તે શાપ આ અંગુડી દીકેથી મટવાનો હતો. હવે ત્હમારે બન્નેએ મનમાં જરા યે શંકા રાખવાની જરૂર નથી. ત્હમો સુખી થઈને ધર્મકાર્ય કરો.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા ઉભયને આથી અપૂર્વ આનંદ થયો. રાજા લોકનાં મહેલામાંથી મુક્ત થયો તેથી ત્હેના મનમાં દુઃખનો ખાર હલકો થયો.

શકુન્તલા પણ મનમાં વિચાર કરવા લાગી “અરે! શી દૈવની ગતિ! પ્રાણનાથે મ્હારો ત્યાગ કર્યો હતો તે કાંઈ વગર કારણે કર્યો ન હતો. શાપ થયો એમ મ્હને સાબરતુ નથી, પણ શાપ થયો હશે અને હૈયાસૂત્રીએ મ્હેં તે જાણ્યો નહિ મ્હારી મખીઓએ મ્હને એવું કહી મૂક્યું 'તું કે જે ત્હારો ભર્તા ત્હને ખૂલી જાય, તો ત્હેને વીંટી બતાવજે, તે એ જ કારણથી હશે.' ”

“રાજન! આ બાળક ત્હારા વંશની પ્રતિષ્ઠા છે. એમ જાણજે કે એ ત્હારી પેઠે ચક્રવર્તી રાજા થશે. અરણ્યના સર્વ જીવજન્તુઓનું એ દમન કરે છે માટે એનું નામ સર્વદમન પાડ્યું છે. પાછળથી એ સમગ્ર જીવનનો ભર્તા થઈ ભરત નામથી પ્રસિદ્ધ થશે ” ઋષિએ બાળક વિષે જણાવ્યું.

“ભગવન્! જ્યારે આપે જ એને સંસ્કાર કર્યો, તો હવે અમારી પણ એને વિષે મોટી ઉમેદ રહે છે.” રાજાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

ત્યત જ ઋષિએ કણ્વ અને ઐનકાને પણ આ શુભ સમાચાર મોકલાવ્યા. ઉવટે કસ્યપ ઋષિએ કહ્યું: “ભાઈ, હવે તમને સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે ઈન્દ્રના રથમાં બેસી રાજધાનીએ મિથાઓ, અને ચિરંજીવ રહી સુખી થાઓ.

“જેની ભગવાનની આરા” એમ કહી રાજા ઉઠ્યો અને સ્ત્રીપુત્ર સાથે ઈન્દ્રના રથમાં બેસી રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યો.

કુંભાર સંભવ

યાને

તારકાસુરવધ

પ્રકરણ ૧ છું

ઉમાજન્મ અને સેવાનો આરંભ

ઉત્તર દિશામાં દેવતારૂપ પર્વતરાજ હિમાલય વિરાજે છે. તેનું વિશાળ કક્ષેવર પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને અડકીને રહેલું હોવાથી તે જાણે પૃથ્વીને વિસ્તાર પામવાની પટ્ટી ન હોય । એમ સ્વાભાવિક ભાસ થાય છે પૂર્વે સર્વ પર્વતોએ ભેગા મળીને આ હિમાલયને વત્સ, અને મેરુને દોઝા (દ્વિ દોહનાર ગોવાળ) બનાવી ગોરૂપ ધારણ કરેલી પૃથ્વીનું દોહન કરી તેજસ્વી રત્નો અને દિવ્ય ઔષધિઓ નીપજાવી કાઢી હતી.

આ પર્વતરાજ અનંત રત્નોની ખાણ હોવા છતાં તેના પર હમેશાં રહેલા બરફના ઢગલાઓમાંથી તેની શોભામાં યત્કિચિત્ પણ ન્યૂનતા આવતી નથી: કારણ કે જેમ ચંદ્રનાં શ્વેત કિરણોમાં તેનો ડાઘ સ્પષ્ટ દીસતો નથી, તેમ અનેક ગુણોના રાશિમાં આવેા એકાદ દોષ ખાસ દોષ તરીકે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.

હિમાચ ઉપર અનેક ધાતુઓ આવી છે તહેમ! વાદળાના ધાખા પડનાથી અકાન સમ્યા યર્ષ ગહે છે આ પર્વત એટલો ઉચો છે કે વાદળા તહેના મધ્યભાગ સુધી આવી ગહે છે એ વાદળાની છાયા નીચે બેસી અનેક સિદ્ધ સાધુઓ તપશ્ચર્યા કરે છે મિથેના હાથે હણાયના અનેક ઉત્તમ હાથીઓના ગડગડનમાથી પડેના તેજસ્વી મોતીઓના આધારે કિંગત લોકો સિંહના માર્ગ ગોધી કાઢે છે ત્યાં અનેક બૂર્જવૃક્ષો આવેના છે તહેની છાયા ઉપર વદાધર સુદરીઓ ધાતુરમ વડે પ્રણય-લેખો લખે છે ત્યાં ડોનતા અનેક વાસના વનોમા સુસવાટા મારતો પવન ગાયન ગાતા કિન્નરોના નોડાઓને સ્વર આપી રહ્યો છે ત્યાં થોકબધ ઉગેના દેવદાર વૃક્ષોમાથી ઝરતા રમને લીધે તહેના શિખરો સુગંધિમય બન્યા છે અનેક તેજસ્વી ઔષધિઓના પ્રકાશમા કેટલાયે સુખી નોડા પર્વતશુદ્ધાઓમા વિહાર કરે છે

ખરેખર પર્વતરાજ તે પર્વતરાજ જ છે ! ચમરી ગાયો પોતાની ચક્રકિરણ જેવી શ્વેત ચમરીઓ (પૂછડા) આમ તેમ હલાવી પર્વત રાજને પવન ઢોળે છે ભાગીરથીના જલબિંદુથી શીતળ બનેલો વાયુ દેવદારને ડાયાવતો મોરપિત્તેને હનાવતો કિરાતી લોકોને આનંદ પમાડી ગયો છે તહેના ઉચ્ચતમ શિખરો પર આવેલા સરોવરમાના કમળોમાથી સપ્તર્ષિઓના હાથે ચૂટાતા બએના કમળો નિમ્ન ભાગ પર આવેલા સૂર્યના ઉર્ધ્વગામી કિરણોથી વિકાસ પામતા જણાય છે તે પર્વતોના રાજ છે એમ મિદ્ધ કરવા પ્રજા પતિએ યત્નમા તહેના પગ એક ભાગ નિર્માણ કર્યો છે

આ પર્વતરાજે પોતાની કુનપરપરા આગળ આતુ રાખવા માટે પિતૃદેવોની ઇચ્છા માન્યો ઉત્પન્ન થયેલી મેના નામની સુંદર પવિત્ર કન્યા સાથે વિધિપુરસ્કર લગ્ન કર્યું. સમય જતાં મેનાને ગર્ભ રહ્યો તહેણે મેનાક* નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો એ અરસામા

*એમ માન્યતા છે કે પૂર્વ પર્વતોને પાખો હતી તેથી તેઓ મમે

દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને શકરની પત્ની સતી પિતાએ કરેલા અપમાનને લીધે યજ્ઞકુડમા બળી ભસ્મ થઇ ગઇ તે પુનઃ દેહ ધારણ કરવા માટે મેનાના ઉદરમા આવી યોગ્ય સમય ચતા એક મગવ દિવસે રહેનો જન્મ થયો તે દિવસે આકાશ પ્રસન્ન લાગતુ, નિર્મળ પનન વાતો, દેવોએ શખ બળવી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, સ્થાવર જંગમ સર્વને તે દિવસ અતિશય આનંદનો લાગ્યો.

એ તેજસ્વી કન્યા ચદ્રકળા માફક વૃદ્ધિ પામવા લાગી રહેના અગપ્રલગો અધિક લાવણ્યમય બનતા ગયા તે પર્વતની પુત્રી, માટે મગા મબધીએ. રહેને 'પાર્વતી' નામથી સંબોધના લાગ્યા પણ પાછળથી મેનાએ 'ઉમા' (અરે નહિ) એમ બોલી રહેને તપ કરવાનો નિષેધ કર્યો ત્યારથી રહેતુ નામ 'ઉમા' પડ્યુ પર્વતગજ પણ આ પવિત્ર કન્યાથી પોતાને પવિત્ર માનવા લાગ્યો એ કન્યા બાલ્યકાળમા મદાકિનીના રેતાળ પ્રદેશમા રેતીના દગનાથી, દડાથી, ઢીંગલીઓથી સંખીઓ સાથે રમના લાગી રહેતી પૂર્વજન્મની વિદ્યાઓ ધીમે ધીમે આપોઆપ સ્ફુરિત થના લાગી.

ત્યાં જેસી તે તે પ્રદેશને કચ્ચરધાણુ કરી નાખતા આ અનય અટકાવવા માટે ઈંદ્ર પોતાના વજ્રથી ત્હેમની પાંખો કાપવા માડી તે વખતે ભયનો માર્યો મૈનાક સમુદ્રમા જેસી ગયો, તે હજુ પણ બહાર આવતો નથી ! બીજા સર્વ પર્વતોની પાંખો કપાઈ ગઈ છે સરખાવે. —

યર પક્ષચ્છેદ સમદમપવન્મુક્કુલિશ—

પ્રહારેન્દ્રચ્છેદહલદહનોદ્રારણુમિ ।

તુપાચ્છેદે સૂનોરહદ પિતરિ ક્લેશનિવસે

ન ચાસૌ સંપાત પયસિ પયસા પયુરુચિત ॥

મર્ત્યુરિ નીતિશતકમ્ ૩૬

[પિતાને દુઃખી અવસ્થામા રાખી પોતે સમુદ્રમા સતાર્ક જતુ તે કરતા અભિમાની ઈંદ્રની મદોગી અભિજ્ઞવાળાઓથી ભય કરે બનેવા વજ્ર પ્રદારથી પાંખો કપાઈ જાય એ દિમાસયના પુત્રને માટે બહેન દેવ]

આત્મકાળ પીતાડી તહેજે કુમારી અવરથામાં પ્રવેશ કર્યો. નવીન યૌવનનાં અંકુશ તહેના પ્રત્યેક અંગમાં દેખાવા લાગ્યા. પત્નના અંગના તેજસ્વી નખમાંથી નીકળતી મણિ જેવી લાલ પ્રમાને લીધે જાણે આસતાં આસનાં તે રક્તા કમળો વેરતી ન હોય એમ લાગતું! તહેની આલ દસની માફક મોદક મંદગતિની હતી. પત્નથી માલ્ય સુધીનું તહેનું પ્રત્યેક અવયવ એતું પુટ, શીલાપ્રદ અને પ્રમાણુમર લાગતું કે તહેજે પહેરેલાં આભૂષણોને પણ તે આભૂષણરૂપ થઈ પડતું. તહેનો કર્ણપ્રિય મધુર સ્વર સાંભળ્યા પછી કાલોનો દુકાર પણ કર્ણકંડુ લાગતો. જો પશુઓમાં જરી પણ લગ્નનો અંશ હોત તે જરૂર પાર્વતીના મુંદર કેશકલાપને જોઈ અમરી ગાયો પોતાના વાગતું અત્રિમાન ત્વજ્યા સિવાય રહેત નહિ. જોનારને એમ જ લાગતું કે વિધાતાએ અંદ્ર, કમળ આદિ સર્વ ઉપમાનદ્રવ્યો લઈ યોગ્ય સ્થાને તહેનો વિનિયોગ કરી એકજ સ્થળમાં મધ્યું સીદ્ધ જોવાની ઇચ્છાથી પાર્વતીનું શરીર નિર્માણ કર્યું હતું!

એક સમયે યથેચ્છ વિદાર કરતા નારદ મુનિ પાર્વતીને સખીઓ સાથે રમતી જોઈ હિમાલય પાસે આવ્યા. હિમાલયે તહેમનું યથાવિધ પૂજન અર્ચન કર્યા પછી તહેમણે જણાવ્યું કે ‘પાર્વતી ભગવાન શંકરની પત્ની થવાને નિર્માણ થએલી છ માટે તહેને શંકરની સેવામાં રાખો.’ નારદના ગયા પછી હિમાલય અને એના તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાં. પરંતુ પોતાની પુત્રી સ્વીકારવા શંકરને પ્રાર્થના કરવાની તહેમની હિમત આલી નહિ. તેથી નારદના કહેવા પ્રમાણે કરવાનું તહેમણે કષ્ટક સમજ્યું.

ભગવાન શંકર પણ સતીના ભરમીજૂત થયા પછી સંયમ ધારણ કરી ગિરિરાજ હિમાલયના એક શિખર પર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. સર્વને તપનું ફળ અર્પનારા સ્વયં શંકર ક્યા હેતુથી તપ કરતા હશે તે કાણ કહી શકે? તહેમના ગણયોગે જૂર્જની છાલ પહેરી

નમેરુ ઝાડનાં અંકુરો માથામાં ખોસી, શરીરે મનશીળ લગાડી,
સિંહારસથી રંજિત થએલા પથરા ઉપર બેસતા તહેમનો મદોન્મત
નન્દી પગતી ખરીઓ વડે બરફના ઢગલાઓને જોદતો સિંહના ધ્વનિ
સાંભળતાં જોરથી બરાડતો. ત્યાં આવી હિમાલયે શાંકરની પ્રાર્થના
કરીને પોતાની કન્યાને તહેમની સેવામાં રખાવી.

જો કે સમાધિમાં તે વિદ્યરૂપ થઈ પડે, તો પણ બગવાને
તહેની સેવાનો અંગીકાર કર્યો; કારણકે વિકારહેતુ સતિ વિક્રિયતે
યેષાં ન ચેતાસિ ત એવ ધીર : ॥ મનોવિકારનું કારણ પ્રત્યક્ષ
હોવા છતાં જોતું મન અવ્યય થતું નથી એજ ખરે. તપસ્વી
છે એમ તેઓ સમજતા. તદનુસાર, હંમેશા પૂજા માટે પુષ્પ લાવવા,
યજ્ઞવેદી શુદ્ધ કરવી, કુશ ધાસ તથા પવિત્ર જળ ભરી લાવવું વગેરે
કાર્યમાં પાર્વતી નિયમિત રીતે જોડાઈ ગઈ

પ્રકરણ ૨

બ્રહ્માની સ્તુતિ અને દેવોનો નિશ્ચય

એ અરમામા તારક નામના બચકર દાનવે દેવોને પીડવા માંડ્યા હતા તહેનાથી ત્રાસીને ઈદ્ર સહિત સર્વે દેવો બ્રહ્મલોકમાં ગયા, અને ત્યાં ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી હેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા:

“ હે ભગવન્ ! આપ ત્રિમૂર્તિને અમારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર હશે. સૃષ્ટિ પહેલાં આપ કેવળ એકાત્મ રૂપે હતા. સૃષ્ટિ પછી મત્સ્ય, રજસુ, એને તમસુ એ ત્રિગુણો આશ્રય કરી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ એમ ત્રિવિધિ રૂપે પ્રકટ થયા. ત્રિવિધ રૂપે રહી આપ ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને લયના અધિષ્ઠાતા હો. આઘ સૃષ્ટિ જગમાં આપનું બીજ પડવાથી આ ચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ. આપ અનુત્પન્ન હોઈ જગતના અંતક હો, અનાદિ હોઈ જગતના આદિ હો; સ્વતન્ન હોઈ જગતના ઇશ હો, આપ વેદવિદ્યાના પ્રણેતા હો પ્રવર્તક પ્રકૃતિ પશુ આપ હો અને ઉદારીન પુરુષ પશુ આપ હો. આપ પિતૃઓના પિતા હો, દેવોના દેવ હો, પ્રજાપતિઓના પ્રજાપતિ હો, પરથી પશુ પર હો હવ્ય અને હોતા, બોળ્ય અને બોલતા, ઝેપ અને ઝાતા, ધ્યેય અને ધ્યાતા આપ જ હો.”

આ પ્રમાણે અનેક સ્તુતિઓ સાંભળીને બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. એ પુરાણ કવિના ચતુર્મુખમાંથી વૈખરી, મધ્યમા, પશ્યંતી અને મુક્ષમા એમ ચતુર્ધા વાગૂધારા નીકળવા માંડી:

“ હે પરાક્રમી દેવતાઓ ! પધારો, તહમારું સ્વાગત કરું છું. તહમારા મુખની કાંતિ આજ ક્ષીણ ચએલી કેમ લાગે છે ? પૃથરાનુ ઈંદ્રિયું વજ્ર શાન્ત અને કુંકિત ચએલું કેમ દીસે છે ? આ પરંતપ વરુણ દેવનો પાશ મંત્રથી દીન બનેલા સર્પની માફક કેમ તેજોદીન જણાય છે ? ભગ્ન શાખાવાળા વૃક્ષની માફક દેખાતો કુબેરનો ગદા-રહિત બાહુ અંતર્વ્યાયા દર્શાવી આપે છે. આ યમરાજ પણ નિસ્તેજ દંડ વડે જમીનને ખોતરે છે. આ આદિત્યોનો ઉગ્ર પ્રતાપ કેમ શીતળ થઈ ગયો ? તેઓ ચિત્રામાં આલેખેલા હોય એમ જણાય છે. આ ઓગણપચાસ વાયુઓનો વેગ ક્યાં ગયો ? જટાઓ નીચી કરી ખેઠેલા આ રુદ્રોનો કુંકાર કેમ ખોખરો સંભળાય છે ? તહમારી સ્થિતિ આજ આમ કેમ ? શું તહમારી પ્રતિષ્ઠા આજ કાષ્ટએ છીનવી લીધી છે ? કહો શી પ્રાર્થના છે ? ”

બ્રહ્માનાં માયાણુ વચનો સાંભળી સહસ્રાક્ષ ઈંદ્રે વાયસ્પતિ તરફ ધંશારે કર્યો, તેથી તે બોલવા લાગ્યા:

“ હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું તે બરાબર છે. આપ સર્વના અંતર્માં હોઈ સર્વ વાત જાણો છો. આપની પાસેથી વરદાન પામેલો મહા અસુર તારક સર્વ લોકોને ધૂમકેતુ જેવો થઈ પડ્યો છે. તહેના નગરમાં સૂર્યદેવ મંદ મંદ તપે છે. ચંદ્રને પોતાની સધળી કળાઓ સાથે ત્યાં જ સર્વદા રહેવું પડે છે. તહેના બાગનાં ફૂલો ખરી પડે એ બીકથી વાયુ પણ મંદ ગતિથી વાય છે. ઋતુઓ પોતાનો ક્રમ છોડી દઈને માળીની માફક તહેના બાગોમાં પુષ્પવૃદ્ધિ કરી તહેની સેવામાં તત્પર રહે છે; સમુદ્ર પણ તહેને ભેટ કરવા યોગ્ય રત્નો પોતાના પાણીમાં પાકતાં સુધી ધ્યાનપૂર્વક તહેના પર કાળજી રાખે

છે. વાસુકિ આદિ મહાનામ પોતાના જાન્યસ્યમાન મણિઓથી
તેના મહેલમાં સ્થિર પ્રકાશ પાડે છે ત્હેનો કૃપાપ્રસાદ મેળવવાની
અભિલાષાથી ઈંદ્ર ગગ્ગ સ્વર્ગના કલ્પદ્રુમના આબૂપણે બનાવી
વારવાર ત્હેને બેઠે મોકલે છે

“ આ પ્રમાણે સતત ત્હેની સેવા ઉઠાવતા છતાં પણ એ કુદ
તારક ત્રણે ભુવનને તપાવી ગયો છે. ખરેખર દુર્ગતિ અપકારને
વશ છે, ઉપકારને નહિ. જે નંદનવનનાં ફૂલો દેવકન્યાઓ કામજા-
ળતાથી ચૂટે છે, તે બગીચાના આખા આડોના આડો આ કુદ ગમ્મ
કાપી નાખે છે સૂર્યના ઘોડાથી ખૂદાયમા એક પર્વતના શિખરો
ઉખાડી લાવી તે પોતાના મહેલોમાં ક્રીડાપર્વત તરીકે મોકલે છે મંદા-
કિનીના સુવર્ણ કમળો ઉખાડી લાવી ત્હેણે પોતાની વાવમાં રાખ્યા
છે કદાચ તે એકાએક આવી અડશે એવી ભીતિને લીધે અમારાથી
વિમાનમાં બેસી બહાર ફરવા પણ નીકળાતુ નથી. યદ્યપિ દેવનાના
મુખમાં નાખેલું હાથ પણ એ કુદ છીનવી જાય છે ઈંદ્રનો ઉચ્ચ શ્રવા
ઘોડો ત્હેણે ખુંચવી લીધો છે. વિધ્યનુ મુદ્ધર્ચન ચક્ર પણ ત્હેના
ગળામાં કુલની માફક જઈને પડે છે ત્હેને જિતવાની અમારી સમર્થતા
આશાઓ નષ્ટ થઈ છે માટે ત્હેનો મંદાગ કરે એવો એક સેનાપતિ
ઉત્પન્ન કરવાની ખામ જરૂર છે હે પ્રભો ! એટલી અમારી
પ્રાર્થના છે ”

ત્હેમના વચનો સાંભળી અઘાએ ઉત્તર આપ્યો - “ હે દેવો !
ત્હમારો મનોગ્ધ પૂર્ણ ચરો, પરંતુ કેટલોક વખત ત્હમારે ધીરજ
અમલી પડશે, ત્હેને મારનારા મેનાપતિને હું ઉત્પન્ન કરી રાકું એમ
નથી મ્હારી પાસેથી તો ઉગ્ર તપ કરી ત્હેણે વરદાન મેળવેલું છે.
તેથી ગંકરની સક્તિ સિવાય યુદ્ધમાં એની સામે ચનાર કાંઈ નથી
હાલમાં તેઓ હિમાનથ પર્વત પર તપ કરે છે. ત્હેમના સયમી મનને
ઉમા તરફ આકર્ષવાને ત્હમે પ્રયત્ન કરો ત્હેમનું ઉગ્ર બીજ ધારણ

કરવા માટે જગતમાં ઉભા અગર તો ત્હેમની જલમયી મૂર્તિ સિવાય અન્ય કોઇ શક્તિમાન નથી, ત્હેમનાથી ઉત્પન્ન થએલો સેનાપતિ ત્હમાં કામ સિદ્ધ કરશે. ”

આ પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મદેવ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયા,

* * * *

દેવો સ્વર્ગમાં આવ્યા અને ત્હેમણે એક મોટી સભા ભરી. ત્હેમાં ઈંદ્ર રાજાએ મદનને આગળ બોલાવી પોતાની પાસે આસન પર બેસાડ્યો. મદને મસ્તક નમાવી પ્રાર્થના કરી:

“ મહારાજ ! જગતમાં આપનું જે કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય તે ખુશીથી આ સેવકને ફરમાવશો. શુ ઈંદ્રપદની આકાંક્ષાથી વિશ્વમાં કોઈએ ઉચ્ચ તપશ્વર્યા આરબી છે ? જો એમ હોય તો મ્હને બતાવો, કે ત્હેને મ્હારા એક બાણથી મ્હાત કરી દઉં. કયો ઋષિ મુનિ પુનર્જન્મના ભયથી આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મુક્તિમાર્ગમાં વળ્યો છે ? એક પળ વારમાં સુંદરીઓનાં ચતુર કટાક્ષમાં ત્હેને બાંધી દઉં. કયી પતિવ્રતા પ્રમદા આપના મનમાં વસી છે ? ઘડીમાં ત્હેને મોઢ પમાડી, કળ્મશયુક્ત બનાવી, ત્હેના બાણ સ્વયં આપના કંઠમાં અર્પણ કરાવું. શું કોઈ સ્ત્રીએ ક્રોધમાં આવી આપનો તિરસ્કાર કર્યો છે ? એક ક્ષણમાં ત્હેને પશ્ચાત્તાપ કરાવી દઉં આપના પ્રતાપથી તો એક વમંતને સખા તરીકે રાખી મ્હારાં પુણ્ય-બાણો વડે મહાદેવનું ચે ચિત્ત અચળ બનાવી દઉં . . . ”

આ છેલ્લું વચન સાંભળી ઈંદ્ર ઉલ્લાસમાં આવી ગયો ત્હેણે મદનની પીઠ ચાબડી કહ્યું, “ સખે ! ત્હારો ગર્વ સકારણ છે. તું અને આ વજ્ર બન્ને મ્હારાં શત્રો છો તપશ્વર્યા આગળ વજ્ર નકામું છે, પણ તું તો સર્વ ઠેકાણે સિદ્ધિદાતા છે. મ્હને ત્હારી અથાગ શક્તિનો પરિચય છે તેથી એક મહાકાર્ય ત્હને સોંપવા માગુ છું. ત્હે

શકર ઉપર વિજય મેળવવાની હિંમત કરી તેથી ખરેખર તે દેવોનું કાર્ય અગીકૃત કરી લીધું છે દેવોને ભગવાન ગ્રહરના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલો એક મેનાપતિ નોઈએ કે તેમની ચક્રિત નાગલુ કરે એવી જગતમા એક જ સ્ત્રી છે અને તે હિમાવયની પુત્રી ઉમા કે હાનમા પિતાના આદેશથી તે ભગવાનની સેવામા તત્પર રહે છે એમ મહે અખગઓ પામેથી સાબળ્યુ છે માટે જ અને દેવકાર્ય મિદ્ધ કર વમત તો ત્હારો હ મેસનો સાથી છે જ, એટલે તે ત્હારી સાથે આવશે એમા કાઈ કહેવાની જરૂર નથી ”

ઈંદ્રના ઉત્તેજક વચનોથી પ્રોત્સાહિત થઈને નમસ્કાર કરી મદન દેવસભામાથી બહાર નીકળ્યો, અને વમત તથા રતિને સાથે લઈ હિમાલય તરફ ચાલ્યો વમત અને રતિ મનમા મમલ્યા કે શકર જેવા મહાયોગીને લનચાવવા એ જીવસાગરનું કામ છે તો પણ ગયા પિના હવે છુટકો ન હતો, તેથી કચવાતા મને તેઓ આગળ ચાલ્યા

પ્રકરણ ૩ ભું:

મદનદાહ અને રતિવિલાપ

હિમાલય ઉપર સંયમી તપસ્વીઓને યોગ્ય ભૂમિમાં આવી મદનસખા વસતે પોતાનું પોત પૂર્ણપણે પ્રકાશ્યુ. મૂર્ચનારાયણ પોતાનો સ્વાભાવિક ક્રમ છોડી ઉત્તરાયણના થયા દક્ષિણ દિશાનો સુખદ વાયુ મદ મંદ વાવા લાગ્યો. સુંદરીઓના સનૂપુર ચરણસ્પર્શ વિના પણ અશોક વૃક્ષોને પુષ્પના ફાલ આવવા લાગ્યા. આમ વૃક્ષના નવીન ફૂટેલા મોર રૂપી કામળાણુ ઉપર વસતે જાણે ભ્રમર રૂપી અક્ષરો લખ્યા ન હોય એમ લાગતું. કરેણના ઝાડો અનેક રંગ-બેરંગી પુષ્પોથી લગી પડ્યા. તહેમનું સુદર દૃશ્ય જોઈ ખરેખર હૃદયને આનંદ થતો, પણ તહેમાં સુગંધનો અભાવ જાણી મન જરા ખિન્ન થતું. વિદ્યાતાની સૃષ્ટિમાં ખરે જ કોઈ પણ સર્વગુણસંપન્ન હોવું અતિશય મુશ્કેલ છે આ પ્રમાણે શંકરની પૂર્ણકુટીની ચોતરફ દૂર દૂર સુધી ઝાડપાન અને ફુલ ફળની મનોહર શોભાથી અકાળે એક સુંદર દૃશ્ય રચાઈ ગયું.

આંખાના તાગ અંકુરોનો આહાર કરી નર-કેવલો એવો મધુર ટહુકાર કરવા લાગ્યા કે જાણે માનિની સ્ત્રીઓનું માન લોપાવનાર મદનનાં જ વચનો ન હોય એમ લાગતું! ચોતરફ આકસ્મિક વર્ષાની ખહાર ખીલેલી જોઈ હિમાલયના તપસ્વીઓને પોતાનાં મન સંશયમાં રાખવાં કઠિન થઈ પડ્યાં.

- “ ગણીને પ્રિય બંધુ આપનું, વપુ વાતે અવગિટ નાય રે !
 “ ગણશે નિજ રૂઢિ નિષ્કળ, સિતપક્ષે પણ ક્ષીણ ચંદ્રમા. ૧
 “ અરુણા નૌલ બંધને રૂડી, મધુરાં કાઢિલ ફળને ભરી,
 “ નવલી મહકારમંજરી, અવ કા'ના ધનુષે રહે રમી ! ૧
 “ બહુ ચોછ તહમે ધનુષ્યની પણછે, જે ભ્રમરાલો તે રડી,
 “ કરણારવથી દટાયલી, દુઃખ ભારે રતિને અનુસરી. ૧
 “ ધરીને તન ચારુ ઉડીને, ગતિદૌત્યે પિક ચોછ લો ફરી,
 “ મધુર વદવે સ્વભાવથી પટુતા લેની જગે પ્રસિદ્ધ છે. ૧
 “ પ્રણમી પ્રિય ! જેહ પ્રાર્થિયા પરિરંભો મુગતાં અનુભવ્યા,
 “ વિજતે ગતિમૌખ્ય જે વળી, સ્મરતાં જય બધી ધૃતિ સરી. ૧
 “ વિજમે હજી પુષ્પમૂળો, મમ અંગે ધરીયાં અહસ્તથી
 “ રતિદક્ષ ! તહમે, છતાં ય હું, તમ એ ચારુ વપુ ન નીરખું. ૧૮
 “ અધ રંગી જ વામ પાદ આ, સ્મરતાં દારુણ હંદ્ર આપને,
 “ નિમર્ષા પ્રણુ ! આપ, એહને ફરી આવી, પ્રિય ! રંગી લો હવે ૧૬
 “ ચંદ્રને મની અગ્નિમાં પડી, સ્થિતિ તે અંક વિષે કંઈ ફરી,
 “ પ્રિય ! જ્યાં તહમને ન લોભવે સ્વર્લોકે વસી સુરસુદરી. ૨૦
 “ પ્રિય ! હું તહમને અનુસરું, શિર તો ચે વચનીય આ રત્યુઃ
 “ પતિના વિરહે જીરી શકી, ક્ષણ જો કે તદપિ અહો રતિ. ૨૧
 “ ધરવા ક્યમ અંત્ય બુધણો, પરલોકે જઈ જ્યાં વમ્યા તહમો,
 “ તન જીવન બેઠિએ જમહાં, અણુધારી ગતિએ પ્રભો ! ગયાં. ૨૨
 “ કરતા ઝલુ ? બાણને તહમે, ધરીને આપ નિર્ભકને વિષે,
 “ વદતા હમીને વમન સુ, સ્મરે હું વક વિલોકનો હણુ ૨૩
 “ રચતા કુસુમોથી આપને, મધુ ! સન્મિત્ર ગયા કંઈ હવે ?
 “ અથવા હું કાપવહ્નિથી, ગતિ પામ્યા નિજ મિત્રની નથી ? ૨૪
 પછી તે રદન ગ્વરે હરે. ગલે ક્ષિપ્ત શરે હણ્યો જયમે,
 દુઃખો એ રતિ આગળે વપુ ધૃતિ દેવા મધુએ પ્રકાશ્યુ ૨૫

રતિ વિલાપ

(વિયોગિની વૃત્ત)

- ચયલી વશ મોહને રતિ, વિવશા કામવધૂ જગાડી ને,
વિધિએ અનુભાવવા* અરે ! નવ વૈધવ્ય અસહ્ય વેદના. ૧
- કરીને દગધુગમ સ્વસ્થ એ, પ્રલયાન્તે+ સધળે રતિ જીવે;
નિરખી કહિ ના ધરાય જે, પ્રિય વિનષ્ટ મનાય કેમ તે ? ૨
- ‘ અયિ ! જીવિતનાથ ! જીવતા ? ’ વદી ઉડી જઈ આગળે જીવે,
પુરુષાકૃતિ ભૂમિ ઉપરે, હરકોપામિની ભસ્મ નીરખે. ૩
- કરીને રતિ વિહવલા યર્ષ, વનભૂમિ કરતી દુઃખી રહી;
રજની સ્તન ધૂસરાં ચયાં, વિખરાઈ લટ ફેરતી બધી. ૪
- “ ઉપમાન હવું વિલાસીનું તન સૌંદર્ય વડે જ આપનું,
“ નિરખી પ્રિય ! આજ આ દશા, હિર ફાટે ન; સ્ત્રીઓ કહિને રે ! ૫
- “ ક્ષણમાં ત્યજી સખ્ય કઈ મૂળે, મુકી પ્રાણેશ્વર ચાલીયા તહમે,
“ જલસ્રોત ત્યજી નલિનીને, જ્યમ ભાગ્યે નિજ પાળ જાય છે. ૬
- “ મમ અપ્રિય ના કર્યું તહમે, અણુકાવ્યુ તહમને કર્યું ન મૂલે,
“ ક્યમ કારણ વિણ દર્શન રહતી આ રતિને ન છો અરે ! ૭
- “ કરતાં જૂલ નામમા તહમે સ્મરે ! કહોરથી બધનો સ્મરે ?
“ અથવા અવણેથી ઉત્પલ, લઈ માર્યે પીંડો કેસરે દગો ? ૮
- “ ‘હૃદયે સ્થિત તુ પ્રિયે ! મમ’ વચનો તે અવ માનુ બ્યર્થ જ;
“ યદિ એ નવ ચાહુ માત્ર તો, ક્યમ વિદેહ તહમે, હું અક્ષત ? ૯
- “ નવ પાન્થ ! પર પ્રદેશના, તમ રસ્તો જ મહીશ હું હવા,
“ વિધિએ જનલોક છેતર્યા, તમ સાથે સુખ દેહીના ગયા ૧૦
- “ રજની-તિમિરે છવાયલા, પુરપન્થે ધનર્ગજને બ્હીતા,
“ વનિતા પ્રિયત્રેર લે જવા, તમ જાતા રહું શકત કો હવા ? ૧૧
- “ અરુણા નયનો ભાવાવતો, ડગલે બોલ મહી મુકાવતો,
“ મદિરામદ આપના વિના, પ્રમદાને બસ નામનો રહો ! ૧૨

* અનુભવ કરાવવા માટે. + મૂર્ચ્છાને અર્થે.

પણ શંકર જેવા મહા તપસ્વીને દસાવવા એ મદનની શક્તિ બહારનું કામ હતું. ત્હેમણે ઈન્દ્રિયસ્રોતને એકદમ બળપૂર્વક મંચમમાં આણી ત્હેનું કારણ શોધવા પર્ણકુટીમાં ગયા તેમ દષ્ટિ ફેંકી, તો એક ખૂણે ડાબો પગ જરા વાળો, જમણે આંખ મુધી ધનુષને ખેંચી, એક ખભો નમાવી, પોતાના પર બાણ છોડવા તત્પર થયેલા મદનને ત્હેમણે જોયો. તપમાં આ પ્રમાણે અચાનક ભંગ થતો જોઈ તેમને રૂવે રૂવે ક્રોધ વ્યાપી ગયો; ભવાં ચઢી ગયાં; ત્યાં ભયંકર દેખાવ થઈ રહ્યો. તત્કાલે ત્હેમના તૃતીય નેત્રમાંથી અગ્નિની ભભકતી જ્વાળા પ્રકટી અને

*“ પ્રભો ! બસ કરો ! શાંત થાઓ !”

એની આદાશમાં રહેલા દેવોની ખૂમ પર્ણકુટીમાં પહોંચે તે પહેલાં તો મદન બળીને ભસ્મનો ઢગલો થઈ પડ્યો. વિજળી વૃક્ષો સમજી નાત કરી જેમ પાતાળમાં વિજુષ્ઠ થઈ જાય, તેમ શંકર મદનનો મર્વથા નાશ કરી ત્યાંથી એકદમ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

આ સઘળું જોઈને પાર્વતી બોંડી પડી ગઈ. પિતાનો અભિલાષ વ્યર્થ ગયો જણી ત્હેને પોતાના સુંદર દેહ ઉપર ધિક્કાર છુટયો અને સખીઓ મમક્ષ થયેલો આ ઉપલામ જોઈ ત્હેને વધારે દારમ લાગી. ખિન્ન મને તે ગર તરફ વળી.

પતિનું આવું ભયંકર અવસાન જોઈ, રતિને એવો સખ્ત આઘાત લાગ્યો કે તે મૂર્છા ખાઈ ધરણી પર ઢળા પડી. કેટલીક વાર પછી ત્હેની મૂર્છા શાંત થઈ મેટલે તે બેબાકળા હિં, ભસ્મના ઢગલા સામું જોઈ અત્યંત કરુણ આક્રંદ કરવા લાગી —

* ક્રોધ પ્રમો સહર સંહરેતિ ।

યાવદ્ ગિરઃ સે મહતા ચરન્તિ ।

તાનત્સ વહિર્મચનેત્રજન્મા ।

મત્માવશ્યેય મદનં ચચ્ચ ॥

कुमार-संभव

शेष प्रभा महर् महर्गति शरद्वि ग्व मरुता चर्गति ।

नारत्न उच्छिभय नरजन्मा भग्माशय घटने धरा ॥

कम-६६१

(५१ २१२)

कुमार-संभव

मृता पुनरुत्तिष्ठति तितो हरकापानलभम्भकदग्म ॥
 अथ मा पुनरुत्तिष्ठति उमुर्वाग्निनभुमग्निनी ।
 विष्णुश्च विष्णुपुत्रश्च सप्तदश्यामर कुम्भी स्थगि ॥

रति-विज्ञाप

(भा २१३)

રતિ વિલાપ

(વિયોગિની વૃત)

- યયલી વશ મોહને રતિ, વિવશા કામવધૂ જગાડોં ને,
વિધિએ અનુભાવવા* અરે ! નવ વૈધવ્ય અસહ્ય વેદના. ૧
- કરીને દગયુગ્મ સ્વસ્થ એ, પ્રલયાન્તે+ સત્રજે રતિ જુવે;
નિરખી કદિ ના ધરાય જે, પ્રિય વિનષ્ટ મનાય કેમ તે ? ૨
- “ અયિ ! જીવિતનાથ ! જીવતા ? ” વદી હડી જઈ આગળે જુવે,
પુરુષાકૃતિ ભૂમિ ઉપરે, હરકોપામિની ભસ્મ નીરખે. ૩
- કરીને રતિ વિહ્વલા થઈ, વનભૂમિ કરતી દુઃખી રડી;
રજથી સ્તન ધૂસરાં થયાં, વિખરાઈ લટ કેશની બધી. ૪
- “ ઉપમાન હતું વિલાસોનું, તન સૌંદર્ય વડે જ આપનું,
“ નિરખી પ્રિય ! આજ આ દશા, ઉર ફાટે ન; સીઓ કડિન રે ! ૫
- “ ક્ષણમાં ત્યજી સખ્ય કંઈ મહને, મુકી પ્રાણેશ્વર ચાલીયા તહમે,
“ જલસોત ત્યજી નલિનીને, જ્યમ ભાગ્યે નિજ પાળ જાય છે. ૬
- “ મમ અપ્રિય ના કર્યું તહમે, અણુકાબ્યુ તહમને કર્યું ન મહેં;
“ ક્યમ કારણુ વિણુ દર્શન રડતી આ રતિને ન છો અરે ! ૭
- “ કરતાં હૂંફ નામમાં તહમે સ્મરે ! કદારથી બંધનો સ્મરે ?
“ અથવા શ્રવણેથી ઉત્પલ, લઈ માર્યે પીડોં કેસરે દગો ? ૮
- “ ‘હૃદયે સ્થિત તું પ્રિયે ! મમ’ વચનો તે અવ માનુ વ્યર્થ જ,
“ યદિ એ નવ ચાટુ માત્ર તો, ક્યમ વિદેહ તહમે, હું અક્ષત ? ૯
- “ નવ પાન્થ ! પર પ્રદેશના, તમ રસ્તો જ ગ્રહીશ હું હવાં,
“ વિધિએ જનલોક છેતર્યા, તમ માથે સુખ દેહીનાં ગયાં. ૧૦
- “ રજની-તિમિરે છવાયલા, પુરપન્થે ધનર્ગજને ખીતાં,
“ વનિતા પ્રિયવેર હૈ જવા, તમ જાતાં રહ્યું શકત કેા હવાં ? ૧૧
- “ અરુણાં નયનો ભભાવતો, ડગલે બોલ મહોં મુકાવતો,
“ મહિરામદ આપના વિના, પ્રમદાને બસ નામનો રહ્યો ! ૧૨

- “ ગણીને પ્રિય બધુ આપનું, વધુ વાતે અવશિષ્ટ નાથ રે !
- “ ગણુશે નિજ ગદ્દિ નિષ્કળ, મિનપક્ષે પણુ ક્ષીણ ચદ્રમા ૧૩
- “ અમણા નોન બધને રૂડી, મધુરા કોઠિય દૂળને ભરી,
- “ નવલી મહકાગમજરી, અવ કો'ના ધનુષે ગહે રમી ? ૧૪
- “ બહુ યોગ્ય તહમે ધનુષની પણુછે, જે ભ્રમગર્ભો તે ગડી,
- “ કરુણાગ્વથી દદાયલી, દુ ખ ભાર રતિને અનુસરી ૧૫
- “ ધરીને તન ચારુ ઉડીને, ગતિદૌત્યે પિક યોગ્ય દો ફરી,
- “ મધુરૂં વદવે સ્વભાવથી પટુતા ત્હેની જગે પ્રસિદ્ધ ૧૬
- “ પ્રણમી પ્રિય ! જેહ પ્રાર્થિયા પરિગ્ભો મુજતા અનુભવ્યા,
- “ વિજીને ગતિસૌખ્ય જે વળી, સ્મરતા જાવ બધી ધૃતિ મરી ૧૭
- “ વિવક્ષે હજી પુષ્પભૂષણો, મમ અગે ધરીયા સ્વહસ્તથી
- “ રતિદક્ષ ! તહમે, છતાં ય હું, તમ એ ચારુ વધુ ન નીરખુ ૧૮
- “ અધ રગી જ વામ પાદ આ, સ્મરતા દારુણ ઇન્દ્ર આપને,
- “ નિસર્ધા પ્રણુ ! આપ, એહને ફરી આની, પ્રિય ! રગી દો હવે ૧૯
- “ થઇને મની અમિમા પડી, સ્થિતિ તે અક વિષે કઈ ફરી,
- “ પ્રિય ! જ્યાં તહમને ન લોભવે સ્વલોકે વસી સુરમુંદરી ૨૦
- “ પ્રિય ! હું તહમને અનુસરૂં, શિર તો મે વચનીય આ રહુ
- “ પતિના વિગહે જીની શકી, ક્ષણુ જો કે તદપિ અહો રતિ ૨૧
- “ ધરવા કયમ અત્ય બૂષણો, પરલોકે જઈ જના વસ્યા તહમો,
- “ તન જીવન ખેલિએ જનહા, અણુધારી ગતિએ પ્રભો ! ગયા :
- “ કરતા કાળુ ? બાણુને તહમે ધરીને આપ નિર્મલને વિષે,
- “ વદતા હર્મને વસન શુ, સમર હુ વક્ર વિલોકનો હજુ :
- “ ગચતા કુસુમોથી આપને, મધુ ! સન્મિત્ર ગયા કઈ હવે ?
- “ અથવા હર કોપવહનિથી, ગતિ પામ્યા નિજ મિત્રની નથી ? ૨
- પછી તે સ્વન સ્વરે ઉરે ગરલે લિપ્ત શરે હણ્યો જયમે,
- હુ ખોં એ રતિ આગળે વધુ ધૃતિ દેના મધુએ પ્રકાશીયુ ૨

- નોરખી મધુ, રોષ્ટ્ર એ અતિ, પોંડતાં કુચ કુટી ય જાતડી;
 દુખડાં સ્વજનામ્ર, સૌ છતાં ઉધડ્યાથી જ કમાડના થતાં. ૨૬
- દુઃખોં આમ રતિ વસંતને, વદી “ નોરખો ! બનીયું શું મિત્રનું ?
 “ પવને ઉડી જાય ભસ્મ આ બહુરંગી તમ મિત્રની જ હા ! ૨૭
- “ અધુના સ્મર ! ઘો જ દર્શન, અતિ ઉત્કંઠિત છે વસંત આ;
 “ દયિતા પ્રતિ પ્રીતિ અસ્થિરા, સહદે તો જનપ્રીતિ સુસ્થિરા. ૨૮
- “ જગ સૌ સુરદાનવો સહ રહી સાથે મધુએ (તહમારા) ધનુર્વશ,
 “ કરીયું; ખિસતંતુ કરી જ્યા, ૨ કુસુમો કામલ બાણુ ત્યાં છતાં. ૨૯
- “ અનિલે હત જેમ દીપક, ત્યમ એ મિત્ર ગયો જ સર્વથા;
 “ અણુસહ્ય દુઃખે ધૂમાતીને, દોષનાત સમ નીરખો મ્હને. ૩૦
- “ તજીને રતિ, કામને હણ્યો, વધ દૈવે અડધો નફી કર્યો;
 “ ગજ આશ્રયવૃક્ષ છેલ્લાં, નહિ ટકશે સુકુમાર વેલડી. ૩૧
- “ પ્રિય મિત્ર વસંત ! આટલું, કરી ઘો કાર્ય ઉચિત અંધુનું,
 “ અનલે? મમ દુઃખી જાતને, અરપી નાથ પ્રતિ જ પાઠવો. ૩૨
- “ શશિની સહ કૌમુદી જતી, વૌજળી મેઘ જતાં ન દીસતી,
 “ અહુવો પતિમાર્ગ પતનીએ, જડવસ્તુ પણ એમ સૂચવે. ૩૩
- “ મધુરી પ્રિય ગાત્ર ભસ્મથી, સ્તનને લિપ્ત કરી હું વહ્નિમાં,
 “ નવ પલ્લવ કરી સેજમાં, ત્યમ હું આ તનને ધરીશ ત્યાં. ૩૪
- “ વિનવું કર જોડીને હવે રચોં ઘો કાષ્ઠ તણી ચિતા તહમે,
 “ બાહુ સ્થાય મધુ ! તહમે કરી, રચવે પુષ્પની પૂર્વ સેજડી. ૩૫
- “ કરજો પછી દીપ્ત વહ્નિને, મલયાનિલ ચલ્લાનીને તહમે,
 “ તહમને નહીં ચાત છે, કણે મુજ વિના સ્મરને નહિ ગમે. ૩૬
- “ પછોં ઘો જલ કરી અંજલિ, અમને એક જ માત્ર પ્રેમથી,
 “ કરશું તમ મિત્રને હું યે, સ્વરગે પાન સન્નેડ તે તણું. ૩૭

૨ ધનુષની દોરી, પણછ.

૧ અગ્નિમા.

- “ કરતાં પરલોકની વિધિ, સ્મરને છો મધુ ! આત્રમંજરી,
 “ કુમળાં ચલ પદ્મવો ભરી; ગમની એ તમ મિત્રને ધણી. ૩૮
 મરવા થઈ સર્જી ન્યાં રતિ, ગગને વાણી થઈ દવા ભરી,
 સુકતાં સર મત્સ્યને રીઝે, નયમ વૃષ્ટિ પડી પ્હેલી મેધની; ૩૯
 “ ચિરકાલ વિયોગ પહોંચશે નહિ પતિનો. સુલગ્ને તું કથું દે,
 “ શિવના નયનામિમાંહિ તે, નિજ કર્મે જ બળ્યો પતંગ થૈ. ૪૦
 “ મદને વ્યથતાં નિન્નેન્દ્રિય, અભિલાષા સ્વસુતા વિષે થઈ;
 “ સ્થિર ત્યા થઈને વિરચિએ અભિલાષો; કૃતિ એ અહીં ફળી. ૪૧
 “ તપથી થઈ તુષ્ટ ન્યાં હુર, ગ્રહશે અદ્રિ-સુતા તણો કર,
 “ સુખ ભોગવતાં મમલ થઈ, કરશે કામ મદદ સુંદર. ૪૨
 ત્યમ, પ્રાર્થન ધર્મનું સુણી, અવધિદા, સ્મર-સાપની ગિરા,
 વદિયા વિધિ; મંત, મેહુલા, અશનિ ને અગ્નિ ચે ઝરી રહ્યાં. ૪૩
 “ વપુને અધિ ! રક્ષ, સુદરિ ! જલદી યોગ થશે જ નાથથી;
 “ રવિથી સરિતા સુકાયલી, વરવામાં ફરી પૂર પામતી. ” ૪૪

(વસંતતિલકા)

અદશ્ય આમ વદતું રહી કોઈ પ્રાણી,
 કરતું શિથિલ મરવે રતિની પ્રવૃત્તિ;
 વિશ્વાસ તે પર ધરી, રતિને મધુએ.
 આશ્વાસોં લાં લલિત અર્થમયી ગિરાએ. ૪૫

(પ્રુષ્પિતાગ્રા)

દુઃખ અવધિ તણી જીવે છે વાટ, વિપદ થઈ કૃશ મારે કેરી દાર;
 કિરણવિહીન કાન્તિ ચંદ્ર કેરી દિવસ વિષે, નયમ રાત્રિમુખે કેરી ૪૬

૧ સતપણે અશનિ અને અગ્નિ એટલે ક્રોધ અને હુપા; અને
 મેધના સબધમાં અશનિ એટલે વિજળી માથેના કડાકા અને અગ્નિ
 એટલે પાણી

૨. માર-કાંમદેવ, મદન. ૩ રાત્રિમુખની એટલે પ્રદોષની, સધ્યાની વાટે
 જીવે છે, લેના શિવાય ન્યા સુધી દિવસ લોચ લાં સુધી ચંદ્ર શોભતો નથી.

પ્રકરણ ૪

તપની પરીક્ષા

ઘેર આવ્યા પછી પાર્વતીને હિમાલય અને મેનાએ આશ્વાસન આપી શાંત પાડી. પાર્વતીને મનમાં ખાત્રી થઈ હતી કે શંકર જેવા અસાધારણ પુરુષને પતિ તરીકે મેળવવા માટે સાધારણ સેવા માત્ર બસ નથી. મહાન કાર્ય મિદ્ધ કરવા માટે મહાન ભોગ આપવાની જરૂર હોય છે. શંકરનો પ્રેમ જિતવા માટે હિમ તપસ્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. માટે તહેણે તપ આરંભવાનો પોતાનો નિશ્ચય મેનાને કહી સંભળાવ્યો. મેના એક સ્નેહાળ માતા હતી. તહેણે પુત્રીને છાતીસરસી આંખી કહ્યું:

“ બહેન, આપણા ઘરમાં ઘણા યે દેવદેવીઓ છે. નિરાંતે તહેમની પૂજા કર. ત્હારે વળી તપ કરીને શું કરવું છે ? ક્યાં ઋષિ મુનિઓનું તપ, અને ક્યાં ત્હારું કુમળું કમળ જેવું શરીર ! બેટા, ઘેર બેસી શંકરનું આરાધન કરો. ”

માતાનું વચન માંભળી, પાર્વતી પોતાના દૃઢ મંકરપ્રમાથી લગાર પછી ડગી નહિ. તહેણે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો. હિમાલયે પણ પુત્રીનો યોગ્ય નિશ્ચય જાણી તહેણે તપ આરંભવા મંમતિ આપી.

હવે હિમા હિમાલયના એક શિખર પર આવી, જેનું નામ પાછળથી ‘ગૌરીશિખર’ પડ્યું. તહેણે સોના મોતીનાં મર્વ આમૂપણોનો ત્યાગ કર્યો, અને તપને યોગ્ય વસ્ત્ર વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. મસ્તકે

જટા રાખી, કેડે મુંઝ ધામની ખડખડી મેખલા પહેરી, તથા
કુશથી ધવાતી આંગળીઓવાળા હાથમાં રુદ્રાક્ષની માળા લીધી.
જેને મુંવાળી મુલાયમ તળાપ્તઓમાં સૂતાં માથામાંથી ખરેલાં કુલો
પણ ખુંચતાં તે પાર્વતી હવે ક્રૂર જમીનપર હાથનું જ ઓટીકું
કરી શયન કરવા લાગી ! સ્વયં ઉછેરેલાં ઝાડોને તે નિયમિત
રીતે પાણી પાતી, અને હરણાંને હંમેશાં નીવારના દાણા ખવરાવતી.

જે વખતે સ્નાન કરી, વસ્ત્રો વસ્ત્ર ધારણ કરી, અગ્નિને
આહુતિ આપી, પાર્વતી સ્તુતિપાઠ કરવા બેસતી, તે વખતે મહોદા
મહોદા ઋષિમુનિઓ પણ તહેનું દર્શન કરવા આવતા ! ધર્મવૃદ્ધ
લોકોમાં વયની અપેક્ષા રહેતી નથી. એના પવિત્ર તપોવનમાં
પશુપક્ષીઓએ પરસ્પરનો નૈસર્ગિક વિદ્રોહ છોડી દીધો; અને ઝાડપાનની
અત્યંત વૃદ્ધિ થવા લાગી.

આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી તપ કર્યા પછી તહેને લાગ્યું
કે ફલમિદ્ધિ માટે આટલી તપશ્ચર્યા બસ નથી. તેથી તહેણે વિશેષ
ઉત્તમ તપ આરંભવા પ્રયત્ન કર્યો. જે શરીર દડે રમતાં થાકી જવું,
તે હવે ઋષિમુનિઓનું બચકર તપ આવરી શકે છે ! પ્રથમ તહેણે
પચાસ તપસ્યા આરંભીઃ ચોતરફ અગ્નિ પ્રકટાવી, વચ્ચે પોતે
બેસી. લાખા વખત સુધી તે સૂર્ય તરફ એકી દશો જોઈ રહેતી.
આ પ્રમાણે પ્રખર તપ આવરવાથી તહેના મુખની શ્વેતતામાં જરા
શતાશ અને કાળાશ આવવા લાગી. તે સાંજે કેવળ માયના વિના
આવી મળેલાં જળ અને ચંદ્રકિરણોનો આહાર કરવા લાગી. આ
પ્રમાણે આખો હિન્દુઓ પીળી ગયો ત્યાર બાદ આખી વર્ષાઋતુમાં
તે પર્ણકુટીમાં ન રહેતાં બહાર શિલા ઉપર સતત વૃષ્ટિમાં જ
રહેતી. શિયાળામાં અત્યંત ઠંડો પવન વાતા છતાં તે પાણીમાં જ ઉભી
રહી રાત્રિઓ ગાળવા લાગી. આહાર તરીકે તે કેવળ એની મેળ
ખરી પડેલાં પાંદડાં જ આરોગતી. પરંતુ, આગળ જતાં જ્યારે

પાંદડાંનો આહાર પણું તહેણે બંધ કર્યો, ત્યારે ખરેખર તે તપની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. ત્યારથી પુરાતત્ત્વસો તહેને 'અપહર્ષી'ના ઉપનામથી ઓળખવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સતત કઠોર તપસ્યામાં પોતાનું શરીર ક્ષીણ કરતાં કરતાં તહેણે મહાન તપસ્વીઓને પણ પાછળ મૂકી દીધા.

એક દિવસે એક મૃગચર્મધારી, જટાધારી, બ્રહ્મતેજથી દેહીપ્યમાન બ્રહ્મચારી બટુક પાર્વતીના સ્થાન આગળ આવ્યો. પાર્વતીએ ધણું માન આપી તહેનો વિધિપુરઃસર સત્કાર કર્યો. થોડી વાર પછી જાણે તહેનો સઘળો શ્રમ ઉતરી ગયો હોય તેમ દેખાવ કરી, તહેણે પાર્વતીના મુખ તરફ પવિત્ર દષ્ટિથી એક કટાક્ષપાત કરી વિનયપૂર્વક બોલવા માંડ્યું:

“હું ધાઈ છું કે ત્હમને અહીં હોમવિધિ માટે પૂરતાં સમિધ અને કુશ ધાસ તો મળી રહેતાં હશે જ. જળાશયો પણ સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ માટે સ્વચ્છ અને પૂરતાં હશે જ. ત્હમારી તપશ્ચર્યા આજ-કાલ કેમ ચાલે છે? શરીર તો નીરોગી છે ને? કારણકે શરીરમાથે જાલ ધર્મસાધનમ્. શરીર એજ પ્રથમ ધર્મ સાધન છે. ત્હમારા ઉગાડેલાં ઝાડપાનની સમૃદ્ધિ તો સારી થતી હશે. હું ધાઈ છું કે ત્હમારા હાથમાંથી દર્ભધાસ ખાધને આ હરિણો ત્હમાઈ મન રંજિત તો કરતાં હશે.

“લોકો કહે છે કે મુંદર રૂપ પાપવૃત્તિ પોષવા માટે નથી, એનો ત્હમે એક ઉત્તમ પુરાવો છો. ત્હમાઈ ચારિત્ર્ય તપસ્વીઓને પણ ઉપદેશ આપી રહ્યું છે. ભગવતી મન્દાકિનીના જળથી હિમાલયને જેટલી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે કરતાં આગળ વધીને ત્હમારા આ પાવન ચારિત્ર્યથી ત્હમની પૂર્વાપર પેઢી સુદ્ધાં પવિત્ર થઈ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવિધ પુરુષાર્થથી ત્હમે નિર્વિકાર મને ધર્મને ઉપાડી લીધો છે; તે ઉપરથી મ્હને ધર્મ પર વિશેષ પ્રીતિ ઉપજે છે.

“ત્હમે મ્હને આટલું માન આપી ઉપકૃત કર્યો છે; અને આપણી વચ્ચે આટલી વાતચીત થઈ છે, તે ઉપરથી હું ધારૂં છું કે ત્હમે મ્હને પારકો મણુશો નહિ હું એક બહુએલો પ્લાહણ છું, તેથી ત્હમને કાંઈક પૂછવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તે બે શુભ વાત ન હોય તો મ્હને ત્હનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરગો.

“મ્હારી વાત એ છે કે પ્રથમ પ્રજાપતિ હિરણ્યગર્ભના કુળમાં ત્હમારો જન્મ થયો છે; ત્રણે લોકમાં ઉત્તમ રૂપવાળો ત્હમારો દેહ છે; ઉગતું યૌવન છે; અને સુખસંપત્તિ તો ઘરમાં જ છે, તો પછી ત્હમારો તપ કરવાનો શો હેતુ હશે તે હું સમજી શકતો નથી. બે કાંઈ દુઃસહ અનિષ્ટ આવી પડ્યું હોય તો સ્વાભાવિક રીતે મનસ્વી સ્ત્રીઓ તપ કરે છે; પણ વિચાર કરતાં મ્હને તે કારણ પણ ત્હમારા વિષે જણાતું મથી. ત્હમારી આકૃતિ એવી મૌમ્ય છે કે શોક તો ત્હેનાથી દૂર જ ન્હાસે પિતાના ઘરમાં ત્હમારૂં બરોત્તર માન જળવાય એમાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી. પારકાનું દબાણ તો ત્હમારા પર મંભવે જ કેમ ? સાપના મ્હોંમાં આંગળી ઘાલવી રહેય નથી. તો પછી યૌવન કાળમાં સુગોલિત આબૂષણો દૂર મૂકી ધરડી ડોશીતે છાજે તેવું આ વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે ? મ્હારી અલ્પમતિથી ત્હેનું કાંઈ પણ પ્રયોજન કળાતું નથી.

“સ્વર્ગની કામના તો ત્હમને હોય જ ચાની ? હિમાચલનો પ્રદેશ દેવમૂર્તિ જ છે બે પતિની કામના હોય, તો ત્હેમાં કાંઈ તપની આવશ્યકતા નથી: ન રત્નમન્વિષ્યતિ મુચ્યતે હિ સત્. રત્નને કાંઈ આહત શોધવાની જરૂર હોય ખરી ? એ તો આહત જ ત્હને શોધતો આવે હા, પણ ત્હમે ઉન્હો નિઃશ્વાસ મૂકો છો તે ઉપરથી મ્હારા મનમાં શંકા થાય છે કે ત્હમે પતિ મેળવવા આટલો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છો. બે એમ જ હોય તો ખરેખર તે યુવાન ઘણો કઠોર હોવો બેધર, કે જે ત્હમને આવી સ્થિતિમાં સડાવ્યા કરે છે. ચંદ્રની કળા જેવા આ ત્હમારા દિવ્ય દેહને આમ પ્રતોષવાસથી સુકતો જતો બેધ

કયા માનવીનું મન ખિન્ન ન થાય ? ખરેખર ત્હમારો પ્રિયજન પોતાના સૌંદર્યના મિથ્યા અભિમાનમાં છેતરાયો છે ! હે ગૌરિ ! કેટલા વખત સુધી ત્હમારો કુમળો દેહ આમ સૂકાવ્યા કરશે ? મહેં પૂર્વાશ્રમમાં જે કાંઈ તપ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, ત્હેના અર્ધાં લાગતું ફળ હું ત્હમને આપું છું, જેથી ત્હમને ત્હમારો ઇષ્ટ પતિ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. પણ પ્રથમ તો હું ત્હેનું નામ જાણવા માગું છું.”

આ પ્રમાણે બુટકે ત્હેની પાસેથી વાત કઢાવવા માટે યુક્તિ-પુરઃસર ફલીફ કરી. પાર્વતીને ત્હેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં લજ્જા આવવાથી પાસે બિભેલી પોતાની સખીને ત્હેણે આંખનો ઇશારો કર્યો. તે ઉપરથી તે સખી બોલવા લાગી: “હે સાધુ ! જો એ વાત સાંભળવાની ત્હમારી ખાસ ઇચ્છા જ હોય તો હું કહું તે સાંભળો. આ મ્હારી સખી મહેન્દ્રાદિ દેવો અને દિક્ષાલોની અવસ્થા કરી, મદનને પણ ભસ્મ કરનાર પિનાકપાણિ શંકરને પતિ તરીકે મેળવવાની નપથ્ય્યાં આદરે છે. ભસ્મીભૂત થયેલા કામદેવનું એક બાણ, જે ભગવાન શંકરે એકે ભયંકર હુકારથી પાછું કહાડ્યું હતું, તે અમારી સખીના હૃદયમાં સોસડે ઉતરી ગયું છે. તે દિવસથી પિતાના ઘરમાં એને જરાયે શાંતિ વળતી નથી. ઘણીવાર શંકરનું ચરિત્ર ગાતા ગાતા ત્હેનો કંઠ રૂધાઈ જતો, શબ્દો ત્રુટક ચર્ષ જતા અને આંખમાં અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગતી. આથી ત્હેની કિન્નરી સખીઓની આંખમાં પણ આસુ ભરાઈ આવતાં, ઘણી વાર રાત્રે ઉંઘમાંથી ઝબકીને જાગી ઉઠી ‘ક્યાં જાઓ છો, નીલકંઠ ?’ એમ ખૂંચે પાડતી તે હાથ લાંબા કરી આલિંગન આપવા જતી, ઘણીવાર તે શંકરની જખી ચીતરી એકાંતમાં ત્હેને ઇષ્ટ આપની કે ‘ત્હને બધા લોકો સર્વંશ કહે છે, તો ત્હારા પર પ્રેમાસક્ત થયેલી મ્હને તું ઝોળખેનો નથી ?’

“ત્યારે ત્હેણે જાણ્યું કે હવે બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી, ત્યારે ત્હેણે પિતાની આજ્ઞા લઈ આ કંઠોર તપસ્યાનો આરંભ કર્યો.

તેમાં ચે તહેજે સ્વહસ્તે રોપેલાં આ ઝાડોને પણ ફલો આવી ગયાં. પરંતુ તે બીયારીના મનોરથને હજી સુધી અંકુર સુધાં ફુટતો નથી. ક્યારે લગવાનનો કૃપારસ અમારી સખી પર ઢળશે એ કદી શકાતું નથી.”

આ વચનો સાંભળી બુદ્ધના મનમાં અત્યંત દર્પ થયો; પણ તે દર્પનું બાહ્ય ચિહ્ન દર્શાવ્યા વિના તે આશ્ચર્યથી પાર્વતી તરફ ફરી પૂછવા લાગ્યો:

“અરે બાલિકા ! આ ત્હારી સખી કહે છે તે ખરૂં છે ? મ્હારી મશ્કરી તો નથી કરતી ને ?”

તેનો પ્રશ્ન સાંભળી પાર્વતી પોતાના હાથમાં સ્ફટિકની માળા રાખીને કેટલીક વારે બોલી:

“હે દેવજી બ્રહ્મચારી ! ત્હેં જે સાંભળ્યું તે સત્ય જ છે. હું જે પદની ઇચ્છા કરું છું તે ધણું ઉચ્ચ છે; અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન આ તુચ્છ તપ છે; છતાં તે દુરાસા મ્હારાથી હોડી શકાતી નથી. કશું છે કે મનોરથનામગતિર્નિ વિચિત્રે । મનુષ્યના મનોરથને કાંઈ આક હોય છે ?”

આ સાંભળી પેલો બ્રહ્મચારી એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “ઓહો ! શંકરને તો ઓળખ્યો. ત્હેને મેળવવા તું આ બધો ખટાટોપ કરી રહી છે ? ત્હારા મતને હું જરાયે અનુમોદન આપી શકતો નથી. હું જરા તો વિચાર કરી જો કે લગ્નના કંઠણથી શોભતો ત્હારો સુકોમળ હાથ સાપથી વીંટળાયલા શંકરના હાથમાં શી રીતે રહેશે ? નવવધૂની સુશોભિત સાડી અને લોહીથી દપકનું હાથીનું ચામડું એ બેનો યોગ કદી સાંભળ્યો છે ? કુલનાં ઢગલા પર ચાલવા યોગ્ય ત્હારા મુકુમાર ચરણના અગતાથી રંગાયલાં પગલાં ગંદી ચઢાતી સ્મશાનભૂમિમાં શોભે ખરાં કે ? શંકરને આલિંગન આપતાં ત્હારાં ચંદનચર્ચિત સ્તન ઉપર સ્મશાનની ભસ્મ ચ્હોટશે એના કરતાં બીજું શું અયોગ્ય હોઈ શકે માફ ? તે ઉપરાંત, વળી ચૈરાવત જેવા દિવ્ય હાથી પર

બેસવાને યોગ્ય એવી ત્હને ધરડા ગોધા પર બેસીને ફરતી બેઠ
ખરેખર લોકોનું હાસ્ય ખાળ્યું રહેશે નહિ. વિરોધ થું કહું ? શંકરનું
શરીર જુઓ તો કદ્દુ-પુ-ત્રણ તો આખો, કુળનું ઠંકાણું ન મળે,
તે દિગમ્બર થઈને ફરે તો પરથી ત્હેની ધનસપત્તિ તો સર્વ કાષ
જાણી શકે હે સુંદરિ ! પરણનાર પતિમા સ્વાભાવિક રીતે જે જે
ગુણોની લોકો આવશ્યકતા ધારે છે ત્હેમનાં એક પણ ગુણ શંકરમાં
છે ખરો ? માટે ભોળી ! મ્હારી શીખામણ માનીને ત્હારો આ
અયોગ્ય મમ્મત છોડી દે ક્યા અશુભવક્ષણો શંકર અને ક્યાં
શુભલક્ષણો તુ ! ”

શંકરની આવી નિન્ના સાભળના જ ક્રોધથી પાર્વતીનો હોઠ
ધ્રુજવા લાગ્યો. ત્હેણે ભવા ચઢાવી બહુકે તગ્દ એક ભવકર કટાક્ષ
નાખ્યો અને કહ્યું

“ અત્યા ! તુ શંકરને બરાબર ઓળખે છે ? ઓળખતો હોય
તો આમ બોલે નહિ મૂર્ખ લોકો મહાત્માઓનાં લોકોત્તર ચરિત્રો
સમજી શકતા નથી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટપરિત્યાગ તગ્દ દષ્ટિ
રાખનાગ સસારી જનો માટે શુભાશુભ બેસાની અપેક્ષા ગ્રહે છે.
પરંતુ જે સમગ્ર જગતનો આશ્રયભૂત છે, ત્હેને મંગલ શુ અને
અમંગલ શુ ? તે અકિંચન છતાં સપત્તિનો દાતા છે, સ્મશાનવામી છતાં
ત્રિલોકનાથ છે; ભવકર છતાં શિવ (કલ્યાણપ્રદ) કહેવાય છે,
અહા ! શંકરના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ઓળખનાર જગતમા કોઈ
છે ખરો ? તે તો વિશ્વમૂર્તિ છે. ત્હેમના દેહ ઉપર આશ્રૂપણો અગર
મર્ષ હોય, રેશમી વસ્ત્ર અગર ગર્ભવર્મ પણ હોય ! તે ખરેખર રાખે
અગર ઈન્દુ ધારણુ ફરે ! ત્હને ખબર છે કે તાણડવ નૃત્ય વખતે
ત્હેમના અંગ ઉપરથી ખરતી ભમ્મના રજકણો દેવલોકો મસ્તકે
લગાડી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે ? ઐરાવત દ્વાથી ઉપર બેસનાર
ઉદ્ર પણ ત્હેમના ચરણમાં મસ્તક મૂકી પોતાને પવિત્ર થયો માને છે.
હા, શંકરના દોષ બનાવનાં ત્હે એક વાત કીક કંડી નાંખી છે.

જેને બ્રહ્માનું પણ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, તેને વળી કુળ શી રીતે હેાઈ શકે ?—

“ પણ આ બધો વિવાદ શા માટે ? ત્હેં શંકરને જેવા વર્ણવ્યા છે તેવા તે ભલે હો ! મ્હારું મન તો એકદમ ચર્ચા હેમતા પર જ ચોંટ્યું છે, તો જગત જળ્યે મારે છે. સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય પર નિન્દાની કરકાર રાખતું નથી. ”

એમ બોલી તે પોતાની સખીનો હાથ પકડી ત્હેને ખેંચતી ખેંચતી કહેવા લાગી :

“ ચાલ અહીં ! આ બહુકડો પાછો બોલવાને ઝોંક શૂંડાવે છે. મહાત્માઓની નિન્દા કરનાર અને સાંભળનાર બન્ને સરખા પાપી છે..... લે, હું તો આ ચાલી. ” એમ બોલી પાર્વતીને આવેશમાં ચાલવા માટે પ્રયત્ન ઉપાડ્યું, પરંતુ એકાએક પોતાના વસ્ત્રોનો છેડો ખેંચતા તેણે અચકાઈ પાછળ નજર નાંખી. તેણે જોયું ? સ્વયં ભગવાન શંકરને પોતાના વસ્ત્રકલ્પનો છેડો પકડી પ્રત્યક્ષ ઉભેલા જોઈને ત્હેના શરીરમાં કંપ શરૂ થયો, અંગે અંગમાંથી પરસેવો છૂટવા લાગ્યો, રોમાન્ચ ખડાં થયાં, ઉપાડેલો પગ તે આગળ પણ ન મૂકી શકી, તેમ પાછો પ્રયત્ન ન ફેરવી શકી; માત્ર આશ્ચર્યમય ગરક થઈ ચિત્રવત્ સ્થિત બની રહી.

“ હે મુદિરિ ! ” શંકર બોલ્યા. “ ત્હેં મને ત્હારા ઉપ તપસ્વી ખરીદી લીધો છે; આજથી હું ત્હારો દામ છું. ”

આ વચનો સાંભળતાં પાર્વતીના રોમેરોમમાં આનંદ વ્યાપી ગયો, અને ત્હેની આંટલા વખતની તપશ્ચર્યાનો શ્રમ એકદમ જતો રહ્યો હતો છે કે ક્ષેત્રઃ ક્ષેત્ર દિ પુનર્નવતાં વિધતે । લલ્લનવશ થઈ તેણે મગતક નીચું નમાવી દીધું; ત્હેના મુખમાથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૫

શંકર પાર્વતી વિવાહ

હવે શંકર ભગવાને હિમાલય પાસે પાર્વતીની માગણી કરવા માટે મમર્ષિ મંડળને* પોતાને ત્યાં નોતર્યું. આ સમર્ષિઓ મંદાર પુષ્પથી સુગંધિત થયેલા આકાશગંગાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરીને મૌકિતિક માળાના ઉપવીતો, સુવર્ણ વસ્ત્રો, અને હાથમાં રત્નની માળાઓ ધારણ કરીને જગમ કંપવૃક્ષની માફક કૈલાસ તરફ જવા નીકળ્યા. ત્હેમને ઉચ્ચેથી ઉતરતા જોઇને સૂર્ય ભગવાને પોતાના રથની ખરજી નીચી કરી વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા થોડીવારમાં તેઓ કૈલાસમાં આવી પહોંચ્યા.

શંકરે ત્હેમને યથાયાગ્ય માન આપી આસન ઉપર બેસાડ્યા. મમર્ષિ સાથે વસિષ્ઠપત્ની સાધ્વી અરુઘનીને જોઈ શંકરને લગ્ન કરવા તત્ક વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું મૂળ કારણ સત્પત્ની જ છે,

સમર્ષિઓએ જગદગુરુ શંકરને પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:

“મહારાજ ! અમારા વેદાધ્યયનનું, અમારા અગ્નિહોત્રનું, અમારી તપશ્ચર્યાનું, આજ અમને ખરેખરે કૃપા મળ્યું: આપનાં દુર્લભ દર્શનનો અવબ્ય લાભ મળ્યો જેના હૃદયમાં આપનો આવિર્ભાવ થાય તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને, એવા આપના જ હૃદયમાં

* સમર્ષિ મંડળમાં આ પ્રમાણે સાત ઋષિઓ દોષ ૭ : મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કેટ અને વસિષ્ઠ.

અમારૂં સ્મરણુ આપે કુર્ષુ તો પછી અમાગ મદલાગની સીમા ક્યા રહી? હે પ્રભો! વસ્તુતઃ સૂર્ય અને ચંદ્રથી પણ અમે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગીએ છીએ, પરંતુ આજ આપના અનુગ્રહથી અમે ઉચ્ચતર સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા છીએ આપે કરેલા અમારા સ્મરણુથી અમાગ હૃદયસાગરમા જે પ્રેમતરંગો ઉછળે છે તે આપના આગળ દર્શાવવાની જરૂર રહેતી નથી, આપ તો સર્વના અતરસા છો. આપના સાક્ષાત્ દર્શન કર્યા છતાં પણ અમે આપના વચાર્ય સ્વરૂપને ઝોળખી શકતા નથી મહારાજ! આપની શી આજ્ઞા છે? આ મેં વકોને કુમાવો. ■

તેના ઉત્તરમા ગાકરે જણાવ્યું

હે સુનિઓ! હે મની અરુધની! ત્હમને સર્વને વિદિત છે જ કે મ્હારી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પાપને માટે હોતી નથી મ્હારી આઠે મૂર્તિઓ * પરાંપકારાર્થે જ છે જેમ તૃણાતુર આતકો વૃષ્ટિ માટે મેધની પ્રાર્થના કરે, તેમ હાનમા દાનવપીડિત દેવોએ મ્હારી પ્રસૂતિ માટે પ્રાર્થના કરી છે તેથી હું હિમાનયની પુત્રી પાર્વતીનું પાણિ મહણુ કરવા માગુ છું આવા ઉત્તમ કુળ માથે મનુષ્ય બાધવો એ ત્હમને પણ યોગ્ય લાગશે તેથી હિમાનય પાસે જઈ મ્હારે માટે પાર્વતીનું માગણુ કરવા મ્હે ત્હમને બોલાવ્યા છે આવા કાર્યમા પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ બહુ ઉપયોગી છે તે પ્રમાણે દેવી અરુધની પણ ત્હમને માહાત્મ્ય આપશે ત્યાં જઈ શુ શુ કહેવું એ વિષે ત્હમને ઉપદેશ આપવાની જરૂર રહેતી નથી મગલુ કે સ્વન ત્હમારા જ બનાવેના ધર્મસાક્ષો સાધુઓને પણ માન્ય છે માટે હિમાનયની રાજવાની ઝોળખિપ્રસ્થ નગરમા જઈ મત્વર કાર્યસિદ્ધિ કરો. '

આ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા માલગી સમર્પિ મડગ ત્યાંથી

* શંકરની આઠ મૂર્તિઓ અગર શરીરો આ પ્રમાણે છે

જલ્લં^૧ વહિરસ્તયા^૨ વગ^૩ સૂર્યાચન્દ્રમનો^૪ તથા

આકાશ^૫ વાયુ^૬રવની^૭ મૂર્ત્યો^૮ પિનાકિન ॥

નીકળ્યું અને વીજળીના વેગે એકદમ ઓપધિપ્રસ્થમાં આવી પહોંચ્યું. ઓપધિપ્રસ્થની શોભા નિહાળી તેઓ સાનંદ આશ્ચર્યમાં ગરક થયા. શહેરની આબુઆબુ રત્ન અને માણેકથી બનાવેલો એક મોટો કિલ્લો હતો અને તહેને ફરતો ગંગાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. ત્યાંના પુરુષો તે યક્ષો ને કિન્નરો, તથા સ્ત્રીઓ તે વનદેવતાઓ હતી. યૌવન પછીની અવસ્થા તહેમને કદી પ્રાપ્ત થતી નહિ પાસે જ શિખરો ઉપર લટકી રહેલા મેઘોથી સતત મૃદંગધ્વનિ થયા જ કરતો. ત્યાંની જૂમિ ઉપર પડેલાં અનેક નક્ષત્રોનાં પ્રતિબિંબોથી જાણે ચક્રચકિત મોતીઓ વેરાયલાં હોય તેમ લાગતું ! પાસે આવેલો ગધમાદન ગિરિ, જ્યાં સંતાનક વૃક્ષોની છાયામાં અનેક પાન્થ વિદ્યાધરો આરામથી સૂરો આલાપતા, તે ઓપધિપ્રસ્થનો ઉદ્ધાન હતો.

સ્વર્ગસમાન આ નગરની શોભા જોતા જોતા સમર્પિઓ હિમાલયના પ્રાસાદ આગળ ઉતર્યા અને અદર ગયા પર્વતરાજે તહેમને દૂરથી જોઇ સવિનય નમસ્કાર કર્યા અને પોતાના અંતઃપૂરમાં તહેમને લઇ ગયો. ત્યાં તહેમને આસનો ઉપર બેસાડી, યથાવિધિ પૂજન કરી તે કહેવા લાગ્યો.

મહારાજ ! જેમ મેઘદર્શન વિના વૃષ્ટિ ચાય, જેમ પુષ્પ અંધારા વિના ફળ આવે, તેમ આપનું દર્શન આજ અણુચિંતન્યુ થયું છે. હું ધારૂ છું કે મહેને પાવન કરવા જ આપ અહીં પધાર્યા છો. આપના આગમનથી, જેમ લોહુ સુવર્ણ અને તેમ, હું મૂઠ આદમી પ્રભુદ થયો છું; પૃથ્વીતળથી જઈ સ્વર્ગારૂઢ થયો છું પ્રથમ હું પતિત-

સરખાવો

યા સૃષ્ટિઃ સ્રષ્ટરાયા વહતિ વિધિહુતં યા દ્વિર્યાં ચ દોત્રી
યે દ્વે કાલં વિપત્ત ધ્રુતિવિપયગુણા યા સ્થિના વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
ચામાહુઃ સર્વનીજપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ
પ્રત્યક્ષાભિ. પ્રપન્નસ્તનુમિરવનુ વસ્તાભિરપ્ટાભિરીશઃ ॥

પાવની લગવતી ભાગીરથીના પ્રવાહથી પાવન થયો હતો, આજ આપના આગમનથી; તેથી ખરેખર હવે હું તીર્થરૂપ બન્યો છું આપના પ્રમાણથી મહારા અંતરમાં જે આનંદ ઉજરાય છે તે મહારા વિદ્યાળ દેહમાં પણ માઈ શકતો નથી. આપના દેદીપ્યમાન દર્શનથી મહારી ગુહાઓનો અંધકાર નષ્ટ થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ મહારા અંતરનો અદ્યાત્મ-અંધકાર પણ નષ્ટ થયો છે. ધર્મપત્ની અને પુત્રી સહ હું આપનો દાસ છું; તો, મહારાજ ! જે કંઈ આજ્ઞા હોય તે ફરમાવો.”

હિમાલયનાં આવાં ભક્તિયુક્ત વચનો માંભળી સમર્પિઓમાંથી અંગિરા ઋષિ બોલવા લાગ્યા:

“ પર્વતગજ ! જેમ ત્હમારાં શિખરો સર્વથી ઉન્નત છે તેમ ત્હમારું હૃદય પણ સર્વદા ઉન્નત છે. પર્વતોમાં ત્હમે વિબુદ્ધૃષ્ણ* છો, એ યોગ્ય જ છે કઠિનતા તો ત્હમે ત્હમારા સ્થાવર દેહને અર્પી દીધી છે, સંતોનું આરાધન કરનાર ત્હમારું હૃદય તો કેવળ ભક્તિમય છે. અમારું અન્ને આવવાનું શુ પ્રયોજન છે તે માંભળો:

“ અણિમા આદિ અષ્ટ મિહિઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે એવડ યોગેશ્વર, મમન્ત પ્લહાંડના આધાર, માક્ષાત્ અંદ્રમૌલિ લગવાન શંકરે ત્હમારી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે અમારી મારફતે કહેણું મોકલ્યું છે જેમ શંભુ સમગ્ર જગતના પિતા છે તેમ ત્હમારી શુભ-લક્ષણા કન્યા જગત-જનની થાઓ ! દેવલોકોના મુકુટમણિઓના દિરંગોથી ઉભાના ચરણો પ્રકાશિત થાઓ ! પર્વતરાજ ! ત્હમને ધન્ય છે, ત્હમે કન્યાદાતા, અમે માગણી કરનાર, હિમા વધુ અને શંકર ભર્તા—આ યોગ જ અવ્યૌકિક છે ! ”

ઋષિનાં વચન સાંભળી હિમાવય અને મેના અત્યંત પ્રસન્ન

* સરખાવો

મહર્ષિણા મૃગુહ ગિરમસ્મેક્મશરમ્ ।

યજ્ઞાના જપ્યશ્લોકસિ સ્થાવરાણાં હિમાલય. ॥

યયાં. મેનાએ કહ્યું:-“ અહો ! અમારે બારણે વિશ્વાત્મા શંકરને માટે આજ મહર્ષિઓ લિક્ષા માગે અને ત્હેમને હું કન્યાની લિક્ષા આપું ! ખરેખર, આજ અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ સફળ થયો છે. ”

ત્રણેએ ઋષિઓને નમસ્કાર કર્યા. અરુઘ્તીએ ઉમાને આશીર્વાદ આપ્યા. લક્ષ્મણે નક્કી કરી તેઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. કૈલાસમાં આવી શંકર લગવાનને કાર્યસિદ્ધિની ખબર આપી તેઓ પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.

* * * * *

હવે પર્વતરાજે સર્ગાં સંબંધીઓને જોલાવી લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી. સમગ્ર શહેરમાં ઘેર ઘેર આનંદ છવાઈ ગયો. સુવર્ણનાં તોરણો, રેશમી વસ્ત્રોની ખ્વજાઓ, અને માર્ગમાં વેરેલાં સ્વર્ગીય પુષ્પોથી ઓપધિપ્રસ્થ સ્વર્ગાતુલ્ય બની ગયું. લગ્નના દિવસે પુત્રવતી અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ એક પછી એક ઉમાને આશીર્વાદ આપી ત્હેને વિવાહયોગ્ય નાનાવિધ મંગલ અલંકારો પહેરાવવા લાગી. કેટલીક વારે આ મહન-વિધિ સંપૂર્ણ થયા પછી મેનાએ ઉમાને પોતાની કુળદેવતાઓ આગળ નમસ્કાર કરાવ્યા અને સતી સ્ત્રીઓનાં ચરણરૂપર્શ કરાવ્યાં.

“ પતિના અખંડિત પ્રેમનો ઉપભોગ કર ” એમ મતીઓએ ત્હેને આશીર્વાદ આપ્યા. પરંતુ આગળ જતાં ત્હેણે પતિનું અર્ધાંગ જ બની આ આશીર્વાદથી પણ વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો આ રીતે પોતાના મનોરથ અને વૈભવ પ્રમાણે સઘળું કાર્ય આટોપી પર્વતરાજ સભાસ્થાનમાં આવી વરરાજાને આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

કૈલાસમાં પણ આ સમયે લગ્નની મહોટી ધામધુમ ચાલી રહી હતી. સસ માતૃકાઓએ* અનેક આભૂષણો શંકરની આગળ મૂક્યાં. ત્હેમના આદરની ખાતર શંકરે આભૂષણોનો કેવળ રૂપર્શ કર્યો

* વ્રાહ્મી^૧ માહેશ્વરી^૨ ચૈવ કૌમારી^૩ વૈષ્ણવી^૪ તથા ।

માહેન્દ્રી^૫ ચૈવ વારાહી^૬ ચામુન્ડા^૭ સસ માંતરઃ ॥

અને તરત જ ત્હેમનાં બીજાં અને અમંગલ સુર્પાદિ આશૂપણો સુંદર મંગલ આશૂપણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયાં: ભરમ એ મુર્ખાંધિ અંગરાગ (શરીરે યોગવાનો લેપ) બની ગઈ; ખપ્પર એ મસ્તક ઉપરનો સુંદર મુકુટ બની ગયું, શરીરે વીટીકું ચર્મ એકદમ રંગ-બેરંગી રેશમી વસ્ત્ર બની ગયું; લલાટમાં આવેલું અગ્નિમય નેત્ર એકાએક કેસરી તિલક બની રહ્યું; શરીરે લટકેલા મર્યાં ભિન્ન ભિન્ન આશૂપણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા, માત્ર ત્હેમના મણિઓ એમને એમ ચળકતા રહ્યા.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે મુસન્નિજત બની પોતાના ચળકતા ખડ્ગમાં શંકર ભગવાન મ્હોં જોવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ અનેક ચક્રચકિત અક્ષંકારોથી મુશોભિત બનેલા શુભ તૃપલ ઉપર આરૂઢ બનેલા શંકરને લઈ જાન ચાલવા માંડી. વરધોડો ચાલતાં જ નંદિકેશ્વર તથા ગણેશજી અને તુર્યાક્રઓ બળવવા માંડ્યા. આ અભ્રમેદી ધ્વનિ સાંભળીને એક પછી એક દેવો ભગવાનના સાંજનમાં ઉપસ્થિત થયા.

પ્રથમ મૂર્ધનારાયણે આવી એક નવીન સુંદર હ્રસ્વ અર્પણ કર્યું ત્યાર બાદ ક્ષિપ્રા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, વગેરે દેવો, સપ્તર્ષિઓ, તથા મહર્ષિઓ પણ આવી પહોંચ્યા. હાસ્યપૂર્વક મસ્તક હલાવી શંકર ભગવાને ત્હેમનો સત્કાર કર્યો. વરધોડાની ઉવટમાં માતૃકાઓ તથા મહાકાળી દેવી ચાલવા લાગ્યાં.

થોડી વારમાં વરધોડો ઓષધિપ્રસ્થમાં આવી પહોંચ્યો. અનેક પર્વતો માથે હિમાલય ત્હેમનું સ્વાગત કરવા માટે સામે આવ્યો. દેવટ્ટ અને પર્વતટ્ટ સામસામે આવેલા બે સમુદ્ર જેવા શોભવા લાગ્યા. વરધોડો શહેરમાં થઈ રાજમહેલ તરફ વળ્યો. માર્ગમાં વરરાજાને નીરખવા માટે પ્રત્યેક ઘરનાં બારીખરણમાં આતુર સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકો ખડકાઈ ગયા હતાં તેઓ સંધ્યામાં એકી દોશી શંકર મામે જોઈ રહ્યાં હતાઃ બહો મર્વ છદ્મિયો ચતુરિન્દ્રિયમાં જ વસી ન હોય!

કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી: “ખરેખર સુકુમાર ઉમાએ લીધેલું તપ આર્ધ્ય હતું એ યોગ્ય જ છે. આવા અસામાન્ય નરનું દારીપણ પણ દુર્લભ છે, તો પત્નીપણું તો ક્યાંથી જ મળે? ખરેખર, આતું સુંદર યુગલ રચાયું ન હોત તો પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કરેલી આ સુંદર મૂર્તિઓ નિષ્ફળ જાત. કામદેવનું શરીર શંકરે બાળી નાખ્યું એ વાત અમારા માન્યામાં આવતી નથી. અમે તો ધારીએ છીએ કે આ અદ્ભુત સૌંદર્ય જોઈને જ કામદેવે લલ્લજથી પોતાનો દેહ છોડ્યો હશે!”

આ પ્રમાણે અનેક વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં શંકર રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યા

સઘળું સાજન લગ્નમંડપમાં જઈ યથાસ્થિત ગોડવાઇ ગયું વરરાજાને ઉમાની સાથે બેસાડવામા આવ્યા અને વેદોક્ત મંત્રો પ્રમાણે સઘળી વિધિ કરવામાં આવી હસ્તમેળાપ થયા પછી યજ્ઞવેદિની આસપાસ દંપતીએ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી. સર્વ લોકો આ અતુલ શોભા જોઇ વિસ્મયમા ગરક થઇ ગયા પુરોહિતે આઘ પ્રજ્ઞપતિ બ્રહ્મા આગળ દંપતીને નમસ્કાર કરાવ્યા આ દિવ્ય યુગલને શો આશીર્વાદ આપવો એ બ્રહ્માને પણ વિચારનો વિષય થઇ પડ્યો. છેવટે શંકરને આપવાનો આશીર્વાદ નહિ જડવાથી તે પાર્વતીને જ “હે કલ્યાણી ! વીર પુત્રની માતા થજો” એમ આશીર્વાદ આપી શાંત રહ્યા

ત્યાર બાદ લક્ષ્મીએ આવી આ દંપતી પર કમળનું છત્ર ધર્યું. સરસ્વતીએ અંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એમ બન્ને ભાષાઓ વડે વરવધૂની સ્તુતિ કરી અપ્સરાઓએ સુંદર સંગીતમય નાટકપ્રયોગ કર્યા. સઘળા દેવોએ શંકરના ચરણમા પ્રણામ કરી, શાપાન્તે પ્રત્યુજ્જવિત થયેલા કામદેવની સેવાનો અગીકાર કરવા પ્રાર્થના કરી, અને લગ્નવાને તે માન્ય રાખી ચાર પછી સર્વ સભાજનો પોતપોતાને સ્થાનકે પાછા ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૬

કુમારસંભવ

એક મહિના સુધી ભગવાન રાંકરે સાસરે રહી દિવસો આનંદમાં ગુળપ્યાં. પછી હિમાવનની રાજ્ય લઈ બન્ને જણ પોડીયા પર સ્વાર થઈ દેલાસ તરફ જવા નીકળ્યાં. પવનવેગી પોડીયો સુમેરુ પર્વત આગળ થઈ મંદરાચલ પર આવ્યો. ત્યાં આ નવીન દંપતી શરદની રાત્રિઓનું આનંદથી સેવન કરવા લાગ્યાં. અહીં દેવી સુખ ભોગવી તેવો ગંધમાદન પર્વત પર આવ્યાં. ત્યાંનું નૈમર્ગિક દસ્ય જોઈ તેમને અત્યંત આનંદ થયો; સૂર્યમંડળ ત્યાંથી બહુ દૂર ન હતું. અનેક રંગબેરંગી પક્ષીઓ ફિલફિલાટ કરતાં આમ તેમ ઉડી રહ્યાં હતાં. વેદમંત્રોના ઉચ્ચાર કરતા અને સૂર્યકિરણોનો માત્ર આહાર કરનાર અનેક તપસ્વીઓનાં ઘંટ ધ્યાનસ્થ બેઠેલાં ત્યાં જોવામાં આવતાં; મંધ્યાકાળે આભુમાભુ તથા પત્ર નીચે દોડનાં વાદળોં સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશિત બની નાનાવિધ રંગોમાં રંગાઈ જતાં હતાં,

કુદરતનું આવું આકર્ષક સ્વરૂપ જોઈને ભગવાને પાર્વતીથી થોડીક વાર છુટા પડી, સાત્વિક આનંદમાં નાહ્યા છતાં પણ તપસ્વીઓએ પવિત્ર કરેલા જળમાં સ્નાન કરી, મંધ્યાવંદન કરી લીધું તેમજે ત્યાં એકાંતમાં પોતાના પ્રભાવથી એક મણિશિલાગૃહ નિર્માણ કર્યું અને પાર્વતી સાથે વિનોદ કરતા ત્યાં રહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સો ઋતુઓ વીતી ગઈ, પરંતુ તેમની રતિભોગની તૃષ્ણા રતિભર પણ ઓછી થઈ નહિ, ઉલટી ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી.

એક દિવસે શંકર પાર્વતી રતિસુખનો ઉપભોગ કરતાં હતાં તેવામાં તહેમના સંભોગગૃહમાં એક પારાવત (કણ્થતર) આવ્યું. ત્હેનાં રૂપરંગ કાંધક અદ્ભુત જણાતાં હતાં ત્હેની રતાશવાળી આંખો આમતેમ ફરતી હતી તે પોતાનું સુંદર પુચ્છ વારવાર હલાવ્યા કરતું હતું તે અતિશય આનંદમાં આવી આમ તેમ ગોળ ફરવા લાગ્યું ભગવાન શંકર પણ ત્હેના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈ ક્ષણભર ત્હેના તરફ નેંધ રહ્યા, પણ તરત જ પક્ષીરૂપમા રહેલી ત્હેની દિવ્ય આકૃતિ જાણી લઇ તે અત્યંત ક્રોધથી રાતાપીળા થઇ ગયા.

હવે અગ્નિદેવ જે પક્ષીના રૂપમા ત્યા આવ્યા હતા તહેમણે ભગવાનને ક્રોધિત થયેલા નેંધ તરત પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને અતિશય નમ્રતાથી પ્રણામ કરી કહેવા માડ્યું,

“હે ભગવન્! આપ અખિલ જગતના સત્તાધીશ છો. દેવોના દુઃખનો આપ સહારકર્તા છો તેથી ધૃત્રાદિ દેવો દૈત્યોથી ત્રાસ પામી આપના શરણુની યાચના કરે છે આપે પ્રિયાપ્રેમમાં મસ્ત રહી એકાંતમા સો ઋતુઓ પસાર કરી દરમ્યાનમા આપની સેવા કરવાનો અવકાશ નહિ મળી શકવાથી સર્વ દેવોને અત્યત ગ્યાનિ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેઓએ ભેગા મળી મ્હને આપની પાસે મોકલ્યો છે, હું આ પક્ષીરૂપમા આપને શોધતો શોધતો અહીં આવી પહોંચ્યો ભગવન્! શત્રુથી પરાભવ પામી અમે કેટલો વખત દુઃખ સહન કરી શકીએ ? અમારી વિપત્તિ તરફ નિંધા કરી મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. હે પ્રભો! પ્રસન્ન થાઓ અને એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરો જેને સેનાપતિ બનાવી અમે શત્રુનો નાશ કરીએ ”

અગ્નિદેવની નમ્ર અભ્યર્થના માલળી શ્રી શંકર શાત થયા અને તારકાસુરને મારનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે જરા વિચાર કરવા લાગ્યા અગ્નિદેવના આગમનને લીધે રતિરંગમાં ભગ પડવાથી તહેમણે પોતાનું રુખલિત થયેલું અમોઘ વીર્ય અગ્નિદેવના દેહમાં મૂક્યું પ્રલયાગ્નિની જેમ અતિશય દાહશક્તિવાળું જનજલ્પમાન

વીર્ય ધારણ કરવાથી અમિતેવનાં રૂપરંગ બદલાઈ ગયાં; ત્હેમને દેહ કંપો દેખાવા લાગ્યો. વળી, પોતાના આનંદમાં વિશેષ યવાથી ક્રોધિત બની પાર્વતીએ ત્હેમને શાપ આપ્યો: “હે અમિ ! તું સર્વ-ભક્ષી થા. ભયકર કર્મ કરનારો થા. તારા શરીર પર દોઢ અને અંદર ધૂમાડો હમેશાં રહે. ”

આ પ્રમાણે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી અમિદેવ ત્યાંથી નીકળી દેવસભામાં આવ્યા. ઈંદ્ર સહિત સધળા દેવોએ અત્યંત માનપૂર્વક આસન આપી ત્હેને બેસાડ્યા અને આવું બીજાતર રૂપ યરાતું કારણ પૂછ્યું, શંકરપાર્વતીના ગ્રંથોગૃહમાં જે જે હકીકત બની હતી તે સર્વ હકીકત ત્હેમણે સચિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી બે હાથ જોડી તે ઈંદ્રની પ્રાર્થના કરતા બોલ્યા: “ હે રાજન્ ! શંકરના અતિશૂદ્ર તેજોબિંદુથી મ્હારા દેહમાં અત્યંત દાહ થાય છે. મ્હારા પ્રાણ બચાવવા માટે કાંઈ પણ ઉપાય જતાવો.”

ત્હેમના પ્રવચનના શરીરે દાથ ફેરવી મહેન્દ્રે ઉપાય બતાવતાં કહ્યું: હે અમિદેવ ! ત્હમે દેવ, મનુષ્ય અને પિતૃઓનું મુખ છે. સર્વને ત્હમે તૃપ્ત કરો છે. યજ્ઞમાન લોકો પાપ ધોવા માટે ત્હમારા જ સ્તુત્રમાં આહુતિઓ આપે છે. ત્હેમની સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં ત્હમે જ એક કારણબુદ્ધ છે, તપસ્વીઓ મંત્રોચ્ચાર કરી ત્હમારામાં હવિષ્યાલ નાખી તપસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે ત્હમે તપના પણ પ્રયત્ન છે.

“ ત્હમે સૂર્યદેવને આહુતિ પહોંચાડો છે તેથી વર્ષો થાય છે. તેથી અલ્પ ઉત્પન્ન ચર્ષ પ્રગ્ન જીવે છે; માટે ત્હમે જગતના પિતા છે. સમગ્ર જગત ઉપર ત્હમારા નેટલા ઉપકારો કાણ કરે છે ? દેવકાર્ય મંપાદન કરવાની પણ ત્હમે અદ્ભુત શક્તિ ધરાવો છે. પરાયે આવી પડેલી વિષત્તિ પણ ખરેખર પ્રસાસપાત્ર છે. હું ત્હમને એક ઉપાય બતાવું તે પ્રમાણે ત્હમે કરો. પૂર્વે જ્ઞાગીરથી દેવી આપણી નમ્ર ભક્તિથી અત્યંત પ્રસન્ન થયાં હતાં. માટે વિલંબ કર્યા વિના ગંગા તરફ ચાલ્યા જાઓ. તે ભગવાન શંકરની એક

જલમય મૃતિ છે, તેથી તહેમનું દુઃસહ તેજોબીજ ધારણ કરવા તે શક્તિમાન છે. "

તરત જ અગ્નિદેવ ત્યાંથી ઉડી ગંગા તરફ ચાલી નીકળ્યા. ગંગાદેવી પોતાના તરંગહસ્તોથી અને રાજહંસોના મધુરનાદથી તહેમને આવકાર આપી રહ્યાં હતાં. વગર વિલંબે અગ્નિએ ગંગાના અગાધ જળમાં કુબડી મારી. તેથી મહેશ્વરનું તેજોબિંદુ અગ્નિના દેહમાંથી નીકળી ગંગાજળમાં ઉતરી પડ્યું તેથી હવે અગ્નિદેવ અપૂર્વ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાને સ્થાનકે પાછા ચાલ્યા ગયા.

હવે શ કરના તેજની દાહશક્તિ ગંગાના જળમાં વ્યાપ્ત થઈ, તેથી તહેનું જળ અત્યંત ઉષ્ણ થઈ ઉકળવા લાગ્યું. આથી સર્વે જળચર પ્રાણી બહાર નીકળી ગયા.

માથ મહિનામાં એક દિવસે સૂર્યોદય થતા પહેલાં જ કૃત્તિકાએ ગંગાસ્નાન માટે આવી. તે વિષ્ણુપાદોદ્ધતી લાગીરથીને નમ્રપણે નમસ્કાર કરી તહેની સ્તુતિ કરવા લાગી પછી તહેમણે ગંગામાં સ્નાન કર્યું. આથી ગંગાજળમાં રહેતા બગવાન શંકરના તેજનો તહેમના કલેવરમાં સંચાર થયો, અને ત્યાં તહેનો ગર્ભ બધાયો.

જળમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી કૃત્તિકાના શરીરમાં અત્યંત દાહ થવા લાગ્યો. તહેમને ગર્ભ રહ્યાની ખબર પડી; તેથી તે સર્વેને અત્યંત ચિંતા થવા લાગી અતે તેઓ લય ને લગ્નથી પાસે ઉગેત્રા બંદના વનમાં ગર્ભપાત કરી ઘેર ચાલી ગઈ. હવે આ વનમાં પડેલા જ ગર્ભો બેગા બેડાયા અને તહેમાંથી જ મસ્તકવાળો એક અત્યંત તેજસ્વી બાળક પેદા થયો.

પ્રકરણ ૭

કુમારકીડા

હવે ઇંદ્રાદિ દેવોએ ત્વાં આવી આ નવીન બાળકને સ્તનપાન કરાવવા માટે ગંગાદેવીને પ્રાર્થના કરી ગંગાએ ત્વા મૂર્તિમાન પ્રકટ થઈ પોતાનું અમૃતમય સ્તનપાન ત્હેને કરાવ્યું કૃત્તિકાએ પણ ત્વા આની બાળકની શુભ્રૂપા કરવા લાગી હવે અમિ, લાગીરથી અને કૃત્તિકાએ વચ્ચે આ દિવ્ય બાળક માટે વિવાદ ઉત્પન્ન થયો અમિ કહે 'આ બાળક મ્હારો છે,' તો ગંગા કહે 'મ્હે' ત્હેને મારા જળમા ધારણ કરી સ્તનપાન કરાવ્યું છે માટે તે મ્હારો પુત્ર થાય' વળી કૃત્તિકાએ કહે 'અમે એને અમારા ઉદરમાસ્થાન આપી જીવિત કર્યો છે તેથી તે અમારો બાળક છે'

આ પ્રમાણે આ સર્વનો વાદવિવાદ ચાલતો હતો એટલામા પાર્વતી અને શકર વિહાર કરતા કરતા ત્વા આજી પહોંચ્યા, આ ૭ મસ્તકવાળા બાળકને જોઈ ત્હેમના હૃદયમા સ્વાભાવિક રીતેહનો પ્રાદુર્ભાવ થયો દેવીએ શકરને પૂછ્યું "મહારાજ ! આ દિવ્ય દેહવાળો તેજસ્વી બાળક કોણુ છે ? ત્હેના ભાગ્યશાળી માતાપ કોણુ હશે વાડ ? આ અમિ, આ ગંગા અને આ ૭ કૃત્તિકાએ 'આ પુત્ર મ્હારો છે, આ પુત્ર મ્હારો છે' એમ શા માટે પરસ્પર વિવાદ કરી રહ્યા હશે ? તો આર્યપુત્ર વિસ્તૃત આ પુત્ર કોને હશે ? આ

ત્રણમાથી કોઠકનો હશે, કે પછી દેવ, દૈત્ય ગંધર્વ, સિદ્ધ, સર્પ, રાક્ષસ વગેરેમાંથી કોઠકનો હશે વારૂ?”

ઉમાની જિજ્ઞાસા જોઈ ભગવાને મંદ સ્મિત કરી જણાવ્યું: “હે કલ્યાણી ! ત્રણે ભુવનને આનંદ આપનાર આ બાળક કોઠ પીળનો નહિ પણ તારો જ પુત્ર છે. તારા પુત્ર સિવાય દેવ-લોકોનું કલ્યાણ કોણ કરી શકે એમ છે?”

પાર્વતી આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયાં !

તેથી ભગવાને આગળ કહેવા માંડ્યું

“દેવી ! જે તેજ મહે અગ્નિમાં મૂક્યું હતું તે અગ્નિથી મહન નહિ થઈ શકવાથી તહેણે ગંગામાં નાખ્યું હતું એક દિવસે આ કૃત્તિકાએ ત્યાં સ્નાન કરવા આવી તે વખતે એ તેજ તહેમના ઉદરમાં મકાત થયું, અને ત્યાં તહેનો ગર્ભ મધાયો. તહેમણે તે ગર્ભ આ બરૂના જૂથમાં કાઢી નાખ્યો, અને તહેમાંથી આ પડાનનની (છ મુખવાળા કાર્તિકેયની) ઉત્પત્તિ થઈ છે માટે વિશ્વળ કયાં વિના આ પુત્રને તું ખોળામાં લઈ લે”

તરત જ ઉમાએ વિમાનમાંથી નીચે ઉતરી અગ્નિ, ગંગા તંયા કૃત્તિકાએને આધા ખસેડી બાળકને ઉપાડી લીધો, તહેને ખોળામાં ખેમાડી અનેકવાર સુખન કર્યું તહેની આખોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યા અને કંઠ રૂધાર્ધ ગયો બાળકના દર્શનથી તૃપ્ત થવા માટે તહેને ખે આખો ઘણી જ ઓછી જણાઈ અતિશય વાત્મસ્થથી તહેના સ્તનમાંથી દૂધની ધાગ વહેવા લાગી પડાનનને આ દુગ્ધ-ધારાએનું હર્ષથી પાન કરતો જોઈને લાગીગથી તયા કૃત્તિકાએ સ્તબ્ધ થઈ બાલ્યુએ ઉભી રહી.

ચોડ વખત સુધી તે બાળકને ત્યાં ગમાડી પાર્વતી અને મહા-દેવ, પડાનન માથે વિમાનમાં બેસી કૈલાસ તરફ ચાલી નીકળ્યા શંકરને પણ પુત્રદર્શનથી અત્યંત હર્ષ થયો હતો. તહેમણે પણ બાળકને પોતાના ખોળામાં લઈ રમાડ્યો

હવે કૈલાસમાં પુત્રજન્મ નિમિત્તે મહોત્સવ ઉજવાયો. પ્રભુની આઠા યતાં સર્વ સેવક ગણો ઉત્સાહમાં આવી ગયા. તહેમણે સુવર્ણ-

સૂત્રમાં દેવવૃક્ષોનાં પત્રપુષ્પો સુધી મ્હોટાં તોરણો બનાવ્યાં અને દેલામ્ભમાં સર્વ સ્થળે બાંધી દીધાં, સ્થળે સ્થળે ખજા પતાકા લટકાવી દીધી. શંકરને બારણે અનેક પ્રકારનાં વાજત્રાની ધૂન મચી રહી ગંધર્વ વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની ભેટો લઈ બાળકનાં ઓવારણાં લેવા આવી અને મંગળામીનો ગાવા લાગી. છાત્રી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇંદ્રાણી અને ચામુંડા એ સાત માતૃકાઓ હાથમાં મંગળપાત્રો તથા માથે દૂર્વાધાસ લઈને દેલામ્ભમાં આવી અને ત્હેમણે બાળકને બેળામાં લઈ રમાડ્યો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સંગીતમય નૃત્ય કરવા લાગી. વિમાનાંથી દેવો દુંદુભિનો નાદ કરી યુષ્પટ્ટિ કરવા લાગ્યા. સમગ્ર સચરાચર જગતમાં આનંદ ફેલાઈ રહ્યો.

હવે બાળકને અનેક પ્રકારની કીડા કરતો બોધ, તથા કાલા કાલા શબ્દો બોલતો સાંભળી, મામાપનાં અંતઃકરણ આનંદથી ડોલવા લાગ્યાં આંગણમાં રમી ધૂળથી ખરડાવતો કુમાર હસતો હસતો ત્હેમના બેળામાં આવીને બેસતો તે વખતે તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતાં. બ્યારે પોડીયાનાં શીગડાં, અગર પાર્વતીના સિંહની કેશ-વાળી, અથવા ભૂંગીગણોની શિખા પકડી કુમાર ખેંચતો ત્યારે આ દિવ્ય દંપતીને હસવું આવ્યા વગર રહેતું નહિ. બાપના બેળામાં બેમી આ ચપળ કુમાર નિર્ભયતાથી નાગનાં મોંઢાં ફાડી એક, બે, પાંચ, દશ એમ બોલી ત્હેના દાંત ગણવા મંડી પડે. શંકરના કંઠમાં લટકતી કુંદમાળામાંના એક એક ડોકાના મ્હોડામાં આંગળીઓ ધાલી બાળક ત્હેના દાંત ખેંચવા પ્રયત્ન કરતો ! શંકરની જઠામાં વહેતી ગંગાના શીતળ તરંગમાં હાથ ધાલી પછી ત્હેમના લાલ-લોચનના અગ્નિમાં તે પોતાની આંગળીઓ તપાવતો ! બાપની ડોકી જરા નીચી નમાવી, ત્હેમના મસ્તકપર રહેલા ખંડચંદ્રને યુબન કરવા તે પ્રયત્ન કરતો ! આ પ્રમાણે અનેક મનોહર બાળચેષ્ટાઓથી આનંદ આપતો કુમાર તરત જ યૌવનમાં આવ્યો અને સઘળી શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયો.

પ્રકરણ ૮

તારકાસુરવધ

હવે ઇંદ્રરાજ સઘળા દેવોને લઈ કૈલાસમાં આઘ્યા. ત્યાં સુવર્ણનો દંડ લઈ દ્વારમાં ઉભેલા નંદીએ ઇંદ્રાદિ દેવોનો સત્કાર કર્યો અને અંદર જઈ શંકરને તહેમના આગમનની વરદી આપી. તહેમણે બ્રહ્મગથી ઇશારો કર્યો એટલે નદીએ મર્વે દેવોને અંદર જવા દીધા. ત્યાં રત્નજડિત ભૂમિમાં સિંહાસન પર બેઠેલાં શંકરપાર્વતીને જોઈ ઇંદ્રાદિ દેવોએ અતિશય નમ્રતાથી પ્રણામ કર્યા સત્તાત્મથી સજ્જ બની પાસે બેઠેલા કુમારને જોઈ ઇંદ્રના હૃદયમાં શત્રુનો પરાજય કરવાની આશા દબ થઈ.

શંકરે આંખ ઉઘી કરી દેવા મામે એક દષ્ટિપાત કર્યો અને તહેમને બેસવા માટે જણાવ્યું. ગણલોકોએ બીજાવેલાં આસન ઉપર એક પછી એક દેવો બેઠા પછી લગવાને કર્યું:

“હે સ્વર્ગનિવાસી દેવ લોકો ! તદમારા પુરુષનો હજી ક્ષય થયો નથી, છતાં તદમે સ્વર્ગથી કેમ બ્રહ્મ થઈ ગયા ? અત્યારે માધારણ મનુષ્યની પેઠે તદમે પૃથ્વી પર શા માટે રખડો છો ? શુ મહાન તારકાસુર સાથે તદમારે વેર બધાયું છે ? તહેનો મદાર કયો માટે તો હું એકલો જ બમ છું.”

આ પ્રમાણે ગ કરના હિંમતભર્યા વચનો સાલળી ઈંદ્રની આખમા હર્ષાશ્રુ આવ્યા તે હાથ જોડી ગર્ગદ કંઠે બોનવા લાગે.

“ભગવન્ ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આપને તો વિદિત જ છે એટલે આપને વિશેષ કહેવાની જરૂર ગ્રહેતી નથી બગવાન તારકાસુરે અમને સ્વર્ગમાથી હાકી કાઢ્યા છે, એ આપનાથી ક્યા અગ્રવ્યુ છે ? ભગવાન ધ્રુવદેવ પાસેથી વરદાન પામીને તે ત્રણે જગતને તપાવી રહ્યો છે ત્હેને પોતાના બાહુબળનો એટલો બધો ગર્વ છે કે તે મહારા જેવાને હિસાબમા લેખતો નથી એના ત્રાસથી કંટાળી અમે સર્વે દેવો ધ્રુવદેવ પાસે ગયા અને તારકાસુરના મંહાર માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ત્હેમણે કૃપાવત ચર્ષ જણાવ્યુ કે ભગવાન ગ કરના પુત્ર સિવાય એ દેવને મારે એવો જગતમા કોઈ નથી ત્યારથી અત્યાગ સુધી આશાઓ રાખી અમે દુ ખમા સહી ગયા છીએ મારે હે ભગવન્ ! આપના પુત્ર કુમારને અમારા સેનાપતિ થવા માટે આજ્ઞા આપો કુમારના તીક્ષ્ણ બાણોથી વૈધવ્ય દશાને પામેલી અસુરાગનાઓના શોકપૂર્ણ કિલકિલાટથી દસે દિશાઓ ગાજી ઉડવા છો ”

મહેન્દ્રના આજીજીભર્યા વચનો સાલળી શંકર પ્રમન્ન થવા ત્હેમણે ઉત્તર આપતા જણાવ્યુ.

‘ હે દેવ લોકો ! આ શંકર સ્ત્રી પુત્ર સાથે ત્હમાગ જ હિનાર્થે સંજ્ઞ થઈને બેઠો છે મયમી છતાં પણ મ્હે પાર્વતી સાથે વિવાહ કર્યો ત્હેનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર તારકા સુરનો વધ કરી ત્હમને દુ ખમાથી મુક્ત કરે માટે ત્હમે આ કુમારને ત્હમારો સેનાપતિ નીમી એ દુષ્ટ અસુર સાથે યુદ્ધ કરો એવી મહારી આજ્ઞા છે ”

આ પ્રમાણે દેવોને કહી ભગવાને કુમારને દેવો માથે જ્યાં આજ્ઞા કરી કુમારે મસ્તક નમાવી પિતાની આજ્ઞાને માન આપ્યું અને તરત જ યુદ્ધમા જવા તૈયારી કરી

શ્રી શંકરે ત્હેના મસ્તક પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો.

" પુત્ર ! ઈન્દ્રના શત્રુનો સુદ્ધમા સહાર કરી દેવોના હાથમા સ્વર્ગનું આધિપત્ય સ્થિર કરજો "

પછી કુમારે માતાના ચરણોમા માથુ મૂકી રત્ન માગી પાર્વતી-એ ત્હેને સુખન કરી, " પુત્ર ! શત્રુને મારી મ્હને વીરમાતા કહેવડાવજો " એમ આશીર્વાદ આપ્યો.

ત્યાર પછી ઈન્દ્રાદિ દેવો સાથે કુમારે પ્રયાણ કર્યું નક્ષત્રો, ગ્રહો અને તારાઓમા જેમ ચંદ્ર શાભી ઉઠે તેમ આ સર્વદેવોના મધ્યમાં કુમારની કાંતિ દીપી ઉઠી નક્ષત્રોનો માર્ગ વટાવી તેઓ સ્વર્ગની નજીક આવી પહોંચ્યા અસુરસેનાના ત્રાસથી કેટલા વખતથી છોડેલા સ્વર્ગમા એકાએક પેસવાની કાંઈ દેવની હિંમત ચાલી નહિ તેઓ પરસ્પર ' તુ પહેલો જો, તુ પહેલો જા ' એમ કહેવા લાગ્યા. આખરે સઘળા દેવો કુમાર તરફ જોઈ રહ્યા.

કુમારે મદ સ્મિત કરી ત્હેમને કહ્યું

" હે દેવો ! હવે જય રાખવાની જરૂર નથી ત્હમે નિર્ભય થઈ સ્વર્ગમા પ્રવેશ કરો, અને એ દુષ્ટ રાક્ષસ ક્યા છે તે મ્હને બતાવે. હમણા જ હું ત્હેને મ્હારા બાણોનો સ્વાદ ચખાડુ છું "

કુમારના આવા વચ્ચને સાંભળી દેવલોક અત્યંત હર્ષિત થયા અને ત્હેને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હવે કુમારની પાછળ ગોઠવાઈ જઈને સર્વેએ સ્વર્ગમા પ્રવેશ કરવા પ્રયાણ કર્યું પ્રથમ તેઓ મદાકિનીના તટ પર આવી પહોંચ્યા ધણી દિવસ પછી મદાકિનીનાં દર્શન થવાથી દેવલોકોએ ત્હેને સાદર વદન કર્યું આ દિવ્ય નદીને જોઈ કુમારને પણ અલત આનંદ થયો તેથી ત્હેણે નદીને ભક્તિ-ભાવથી નમસ્કાર કર્યા.

મદાકિની ઓળંગી આ સઘળું સૈન્ય ઈન્દ્રના જનવનમા આવી પહોંચ્યુ આ અનુપમ બાગની દુદર્શા જોઈ કુમારને તારકાસુર પર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો આગળ જતા અમરાવતીના સુવર્ણકોટના

કાંગર દૈત્યોએ દાંતથી ભાંગી નખિલા જોઈને । અત્યંત ખેદ થયે ।
સ્વર્ગના મ્હોટા મ્હોટા ગ્રાસાદોનાં યથેલાં ખડેરાં લેનાં । જેવામાં
આબ્યાં ત્યાર પછી તેઓ ઈંદ્રના વૈજયન્ત નામના મહેલ આગળ
આવી પહોંચ્યાં । તેની સુવર્ણની ભીંતોમાં હાથીઓએ દંતુરાળ મારી
મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રો પાડ્યાં હતાં । ઈન્દ્રે બતાવેલા માર્ગે તેઓ સધળા
માળ પર ચડ્યા । ત્યાં એક આરડામાં પુરાણમુનિ કશ્યપ કેટલીક સ્ત્રીઓ
સાથે બેઠા હતા ।

દેવો અને દાનવોના વડીલ કશ્યપ મુનિના ચરણસ્પર્શ કરી
કુમારે લેખને નમ્ર વંદન કર્યું ત્યાર પછી દેવમાતા અદિતિને લેણું
સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા બન્નેએ પ્રસન્ન થઈ તેને શુભઆશીર્વાદ આપ્યા ।
સર્વે દેવો અને દેવીઓએ ત્યાં બેગા બળી કુમારને દેવસેનાના અધિ-
પતિ તરીકે અભિષેક કર્યો ।

ત્યાર પછી તારકાસુરને મારવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક તૈયારીઓ
થવા લાગી કુમારે શક્તિ ધારણ કરીને વિજિત્વર નામના એક
મહારથમાં સ્વારી કરી લેના પર એક સુંદર સુવર્ણગ્રંથ ધરવામાં
આબ્યુ । સ્વેત આમરોથી તેને વાયુ ઢોળાવા લાગ્યો । કિન્નરો અને
ચારણો વીરોચિત ગાન કરી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।

તેની પાછળ ભયંકર વજ્ર ધારણ કરી ઈંદ્ર રાજ સ્થિતિ
જેવા શુભ ઐરાવત હાથી પર બેઠા ત્યાર પછી દેવામિત્રી બલકતા
અમ્બિકેવે પર્વતના શિખર જેવા ભયંકર અને ઉદ્ધત મેટા પર સ્વારી
કરી । તેની પાછળ શીંગડાથી વાળોને ઊછાળતા, પ્રચંડ દેહવાળા
કાળા પાડા પર બેસી ચમરાળ ચાલતા હતા । મોહકત પિશાચ પર
આરૂઢ થઈ નૈર્ઋત રાક્ષસ તેની પાછળ ચાલતો હતો ત્યાર બાદ
હાયમાં પાદ લઈ મુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા વરુણદેવ એક ઘોર મગર
પર બેસી સેનાની હરોલમાં ચાલતા હતા । તેની પાછળ એક મ્હોટા
હરિણ પર આરૂઢ ચલ્યા વાયુદેવ અને તેની પાછળ ગદાધર કુબેર
જળાત્તા હતા । ત્યાર પછી મ્હોટા સર્પોથી જટાઓ બાંધીને તથા હાયમાં

નિવસિત ત્રિશજ ધારણ કરીને એતરંગી આખલા ઉપર એસી સ્ત્રે દેવો જતા હતા. આ પ્રમાણે અનેક દેવો પોતપોતાના વાહનો અને આયુધો લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા હતા.

ભયંકર ચીત્કાર કરતી આ દેવસેનાએ આગળ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. રણવાદ્યોના નાદથી દિશાઓ ગાજી ઉઠી હાથી, ઘોડા અને વાહનોથી એટલી બધી ધૂળ ચોતગ્ધ ઉઠી કે પ્રેક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે એવી ભાતિ થતી કે આ ધૂળ ઉપરથી નીચે ઉતરે છે અથવા નીચેથી ઉપર ચઢે છે ! ધીમે ધીમે દેવસેના સુમેઠ પર્વત ઓળંગી પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચેના અંતરિક્ષમાં ચાલવા લાગી.

‘ શંકરપુત્ર કાર્તિકેયને સેનાપતિ બનાવી ઇંદ્રરાજ દેવસેના લઈ યુદ્ધ કરવા આવે છે ’ એ વાત તારકાસુરના નગરમાં ઘેર ઘેર ચર્ચાવા લાગી એ સ્ત્રીવા સાંભળી મ્હોટા મ્હોટા અસુરોના મન વિદ્રવળ થઈ ગયા તેઓ સઘળા બેગા થઈ તારક પાસે ગયા અને ઇંદ્રના આગમનની વાત વિનયપૂર્વક ત્હેને જણાવી એ સાંભળી આ બસિદ્ધ અસુર ખડખડ હસી પડી કહેવા લાગ્યો :

“ કેટલી વાર ઇંદ્ર મ્હારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, અને કેટલી વાર તે જિતી ગયો એ ત્હમને બધાને વિદિત જ છે ! હવે શંકરના પુત્રને લઈ એ મ્હને જિતવા આવે છે ! ત્રણે જગતને દામત્વના બંધનમાં લાવનારને એ હોકર શું કરી શકવાનું છે ? ”

આ પ્રમાણે બોલી ત્હેણે અત્યંત ગર્વથી નીચલો હોડ દાંત તળે કચડ્યો, અને પોતાના સેનાપતિઓને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા આજ્ઞા આપી. થોડી વારમાં જ તેઓ સઘળા સત્રાજ્ઞથી સજ્જ થઈ રાજમહેલના આગળમાં આવી હાજર થયા તારકાસુર પણ સુસજ્જિત થઈ સ્થામાં એસી યુદ્ધ કરવા બહાર નીકળ્યો ત્હેની પાછળ સૌ સૈન્ય ચાલવા માંડ્યું દૈત્યસેનાના ભયંકર અવાજથી સમુદ્રમાં પણ ફોલ થવા લાગ્યો.

આ વખતે તારકને અનેક અપરાધનો થયા હોના સૈન્યના માથા પર ગીધ કાગડ વગેરે ધોર પક્ષીઓની દાર ઠકંઈ અવાજ કરતી ચાનવા લાગી પ્રથમ તો એટલું બચકર વાવાઝોડુ થયું કે હોના છોના દાડા અને ધળઓ લાગી ગયાં, સૈનિકોના આખ નાક ધૂળથી ઢંકારી ગયા ત્યાં પછી એકાએક હોના સૈન્યના માર્ગમાં વચ્ચે થઈને કુદાટા મારતા અનેક બચકંડ સર્પો ચાલ્યા ગયા. સૂર્યની આલુમાલુ એક બીધણુ કુડાળું જણાવા લાગ્યું દૈત્યસેનાનું રક્ત પીના તત્પર થઈ રહ્યા હોય એવા શિયાળવાના ટોળા બગડતાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યા દિવસે પણ હોના સૈન્યની આલુમાલુ અચળ તારાઓ ખરવા લાગ્યા તે વખતે આકાશમાં વાદળાનું નામ સરખુ થે ન હતું છતાં એકાએક બચકંડ કડાકા સાથે વીજળીઓ પડી આકાશ માથી કોઈના લોહી અને હાડકાં, તે કોઈ વાર બળતા અગારાનો વરસાદ પડવા લાગ્યો તેવામાં એકદમ જૂકંપ થયો, જેથી દૈત્યસેનાના ચોદાઓમાંના કેટલાક પરસ્પર અથડાઈ મૂચા વારવાર રુદન કરતા ફૂતરાનો અવાજ હોમના કાને પડતો આ ઉપરાંત તારકાસુરના કિરીટમાથી અશ્રુબિંદુઓની માફક મોતીઓ ખરવા લાગ્યા, અને હોની ધળ પર ફૂકાર કરતો એક બચકંડ સર્પ દેખાવા લાગ્યો સૈન્યમાં એકાએક આગ ફાટી નીકળી, જેથી હોના ધનુષ, બાણ બાધા, ગથ વગેરે બગી ગયા આ અને આવા અનેક અપરાધનો થયા છતાં શુદ્ધિમાન પ્રધાનોએ હોને સમજાવ્યો છતાં, તારકાસુર પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહિ તે તો યુદ્ધક્રીડા માટે અત્યંત ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો.

કૌંચાદ્રિને એક બાણથી ફાડી ત્હેમાંથી માર્ગ બનાવ્યો. તે વીરની સાથે વિરોધ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. જોણેલગવાન શંકર પાસેથી ધનવેદનું અધ્યયન કરી એકવીસ વાર પૃથ્વી નિઃશ્વત્રિય કરી એવા જગતવીર પરશુરામની પણ આ કુમાર સાથે યુદ્ધ કરવાની હિંમત ચાલતી નથી, તો તું આ બળીયા સાથે બાથ ભીડવી મૂકી દેજે. તું એને શરણે જા, અને ચિરંજીવી થઈ રહે. ”

આ પ્રમાણે આકાશવાણી સાંભળી તારકાસુર ક્રોધમાં આવી જઈ ઉત્તર આપવા લાગ્યો :

“ અરે ! આકાશમાં રખડનાર દેવતાઓ ! કુમારનો પક્ષ લઈ ત્હમે મ્હને ઉતારી પાડવા માગો છો ! મ્હારા બાણના પ્રહાર એટલામાં બૂલી ગયા કે ? કાલે સવારે જન્મેલા છોકરાના પરાક્રમનો બડબડાટ કેમ કરો છો ? આખો જન્મારો તપશ્વર્ષા કરનાર શંકરના આપડા ન્હાના છોકરાને ત્હમારે લીધે મ્હારે મારવો પડશે પણ તે પહેલાં તો ત્હમને જ પૂરા કરીશ. ”

ત્હેનો ભયંકર અવાજ સાંભળી આકાશમાંથી બોલનાર દેવો ભયભીત થઈ દૂર નાસી ગયા.

તારકાસુરે આવેશમાં આવી આનમાંથી તરવાર કાઢી અને રથને જલદીથી ઇંદ્ર પાસે લઈ જવા માટે સારથિને આજ્ઞા આપી. તરત જ સારથિએ ઘોડાની લગામ છુટી મૂકી દીધી. થોડી વારમાં દેવ દાનવની સેનાઓનો પરસ્પર ભેટો થયો. તારકને એટલો હર્ષ થયો કે ત્હેના શરીરે રોમે રોમ ઉલાં થઈ ગયા અને વિભવ સેનાએ ચીત્કાર કરી પરસ્પર પ્રહાર કરવા શરૂ કર્યા.

કેટલાક વખત સુધી ધોર યુદ્ધ કરી, તારકે યતુઐન્યમાં વારંવાર ભંગાણ પાડ્યું પણ કુમારના પરાક્રમ તથા ઉત્સાહથી દેવો પાછા બેગા મળી યુદ્ધ કરતા. તેથી તારકે ઈદ્રાદિ મુખ્ય મુખ્ય દેવોને નાગપારાથી બાંધી લાચાર બનાવી દીધા. આથી તેઓ સધળા કુમારને શરણે ગયા. ત્હેણે દષ્ટિપાત મારતી ત્હેમનાં બંધનો કાપી નાખ્યાં,

અને તેઓ ફરી બેવડા ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા ગયા. ઇન્દ્રાદિ દેવોનાં નાગબળો કપાયલાં જોઈ તારક લેમની સાથે યુદ્ધ કરવું મૂકી ઈ કુમાર સામે ગયો અને વિનય તથા કરુણાથી કહેવા લાગ્યો :

“ અરે તપસ્વિ બાળક ! ત્હારું અભિમાન છોડી દે, અને ઈંદ્રનું કાર્ય મૂકી ચાલતો ચા. બાળકોને રમવા લાયક ત્હારાં શસ્ત્રાઓ વેડે આવા ઘેર મંગ્રામમાં તું શું કરી શકવાનો છે, બસા ? નાહક મ્હારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી માર્યો જઈશ. માટે વેળાસર ઘેર પહોંચી માતાપતા બોળામાં માથું મૂકી રમવા મંડી જા. અગાધ સમુદ્રમાં પોતે કુબળા પહેલાં એ ઈંદ્ર નાહક ત્હને કુબાળી દેશે ! ”

તારકાસુરનાં આવાં કરુણાપુક્ત વચનો માંભળી કુમારે ક્રોધ કરી પોતાના ધનુષ તરફ જોયું અને ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો :

“ હે દૈત્યાધિરાજ ! ત્હમે જે કંઈ બોધવચનો કર્યા છે તે સઘળાં મયાયોગ્ય છે; પણ મ્હને ત્હમારું ઉત્કૃષ્ટ બાહુબળ જોવાની અત્યંત અભિલાષા છે તો ઝાલો હાથમાં શસ્ત્ર અને ચઢાવો ધનુષ પર બાણ ! ”

પછી બન્ને યોદ્ધાઓનું પરસ્પર તુલ્ય યુદ્ધ જામ્યું. કાષ્ઠકાષ્ઠનાથી ઉતરે એમ ન હતું. તારકાસુરે પોતાનાં પાર્શ્વ અને દિવ્ય સઘળાં અસ્ત્રોનો અનુક્રમે ઉપયોગ કર્યા છતાં પણ તે કુમારનો પગજળ કે સહાર કરવા શક્તિમાન થઈ શક્યો નહિ. તેથી અતે તે આવેશમાં આવી જઈ રથમાયી નીચે ઉતર્યો અને જોસથી કુમાર તરફ દોડ્યો. કુમારે આ ભયંકર દૈત્યને પોતાના પર આક્રમણ કરતો જોઈ હસતાં હસતાં ત્હેના તરફ એક દારણ્ય શક્તિ છોડી. શક્તિએ ત્હેનું હૃદય બેદી નાંખ્યું આથી તે નિષ્કેષ થઈને ધરણી પર પડ્યો. ઇન્દ્રાદિ સઘળા દેવો આનંદમાં આવી ગયા.

મેઘહૂત

અસકાપતિ કુબેરે એક યક્ષને દરરોજ પ્રભાતમાં માનસરોવર-
માંથી શિવપૂજા માટે તાળ કમળો લાવી આપવાનું કામ સોંપ્યું
હતું. તે પ્રમાણે તે યક્ષ નિયમિતપણે રોજ તાળ કમળો લાવી આપતો.
એક દિવસ એવું બન્યું કે સવારના પહોરમાં પોતાની પ્રિયાનો આસંગ
છેડવો ન ગમવાથી ત્હેણે રાત્રિએ કુબેરને માટે શિવપૂજનનાં કમળો
આણી રાખ્યાં. સવારમાં શંકરનું પૂજન કરતાં એકાદ કમળની
પાંખડીમાં પૂરાઈ રહેલા બમરે કુબેરની આગળીને દંડ કર્યો. તેથી
કોપાયમાન થઈ ત્હેમણે યક્ષને શાપ દીધો કે જે સ્ત્રીના આસંગને લીધે
ત્હેં મ્હારી આગાનો ભંગ કર્યો છે ત્હેનાથી ત્હારે બાર માસ સુધી
જુદા રહી દેશવટો ભોગવવો. આ શાપ ભોગવવા માટે યક્ષ દક્ષિણમાં
આવેલા રામગિરિ પર્વત પર આશ્રમ બાંધી રહ્યો હતો. અહીં ત્હેણે
પ્રિયાવિરહના આઠેક માસ જેમ તેમ કરી ગાળ્યા; પણ ચિંતા અને
વિરહવ્યથાથી તેનું શરીર ઘણું જ કૃશ થઈ ગયું.

આપાદ શુદ્ધ પડવાને દિવસે આ યક્ષે રામગિરિના શૃંગ પર એક
મહોન્મત્ત હાથી જેવા મ્હોટા મેઘને જોયો. મેઘને જોતા જ પ્રેમી
યક્ષના હૃદયમાં કંઈ કંઈ લાવો ડિલરાવા લાગ્યા. તે વસ્તુસ્થિતિનું
ભાન બૂલી ગયો, અને વર્ષાઋતુ નજીક આવી પહોંચેલી હોવાથી ત્હેણે
પ્રિયાને આશ્વાસન આપવા પોતાના સંદેશવાહક (દૂત) તરીકે મેઘને

મોકલવા નિશ્ચય કર્યો. તહેણે મેધને પ્રેમભીનો આવશ્યક આધો:
'વરાળનો બનેલો જડ મેધ તે જીવતનો મંદિરો લેઈ જતો હશે' એ
વિચાર સરખો પણ તહેણે કર્યો નહિ, કારણ કે

“કામી નિશ્ચે જડ સજીવમાં બેઠે કે ના પ્રમાણે.”

તહેણે મેધને સંબોધી કહેવા માંડ્યું :

“હે મેધ, તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો છે, ધારે તે રૂપ લક્ષ થકે
તેવો છે. માટે જ તારા જેવા ખાનદાન પાસે પાચના કરે છે કે
વિરહદુઃખથી પીડાતા આ યક્ષનો સંદેશો ત્હેની પ્રિયાને અમલકામાં
પહોંચાડે એ ખીચારી પતિવ્રતા સ્ત્રી વર્ષ પૂરું થાય એમ દિવસ ગણ્યા
કરતી ચિંતાતુર બેઠી હશે—ત્હેના સૂઝાતા હૃદયમાં તારા કુશળ સમા-
ચારનું અમૃત રેડ, કારણ કે

આશાતંતુઃ કુસુમસદશઃ પ્રાયશો લંગનાનાં

સચ પાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ।

[આશાતંતુ કુસુમ સરખાં, નારીનાં સેજ માંહે—

હાડી જતાં પ્રણયિ હૃદયો, ધારી રાખે વિયોગે.]

અમલકા જતાં જતાં માર્ગમાં ત્હેને અનેક મુસાફરોની પત્નીઓના
આશીર્વાદ મળશે. તારી ધીર ગંભીર ગર્જના સાંભળી રાજહસો
માન સરોવર સુધી તારા આથીઓ થઈ આવશે. હે મિત્ર, પ્રથમ
હું ત્હેને માર્ગે જતાં હું, ને પછી વિસ્તારપૂર્વક સંદેશો કહીશ.

અહીંથી ઉડીને તું માળનાં ખેતરો ઓળંગી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ
કરશે. માર્ગમાં તારી શીતળ ધારાઓથી દાવામિત્રે શાંત કરતો જશે,
ને થાક લાગે તો આશ્રૂટ પર્વત પર જરા વિસામો લેશે. પછી
વિંધ્યાટવીમાં પ્રવેશ કરી વાંકીચૂકી વિખરાઈ વહેતી નર્મદાના
પ્રવાહો, અને તટે ખીચી રહેતાં કદંબનાં પુષ્પો, નવી હાવતી કદળીનાં
વનો, પુષ્પસૌરભના લોલચી ઉડતાં લમરાઓનાં ટોળાં, આમ તેમ
દોડતાં હરણનાં જૂથો, પાણી પાણી પોકારતાં વ્યાતકો, ઉંચું મુખ
રાખી ચીસો પાડતા કળાયલ મોર—એ બધું આનંદદાયક દ્રશ્ય નીહાળતાં

નીલાગતાં શુવનવિખ્યાત વિદિશા નગરીમાં જઈ પહોંચજે. વેતવની નદીના કાંઠે થોડાક વખત વિશ્રાંતિ લેધને જાગ જાગીયાઓમાં પાણી ઊંટતો ઊંટતો આગળ ચાલ્યો જજે. ત્યાંથી આગળ રસ્તો કાપતાં તું ઉત્તરગિનીમાં આવી પહોંચીશ. ઉત્તરગિની એટલે ખીજું સ્વર્ગ ! ત્યાં વસતરાજ અને વાસવદત્તાની મીઠી પ્રેમકથાઓ દૃશ્ય પશ્ય લોકો સંભારી સંભારી આનંદ માણે છે. ત્હેનાં જન્મરોમાં ઝળહળતાં દીરા, મોતી, માણેક, પત્તા, પરવાળાં વગેરે જવાહીર જોધને ત્હેને રત્નોથી ભરેલા સમુદ્રો સાંભરશે. ઉત્તરગિનીના ધનપતિઓના મહેલોની કામળ લક્ષનાઓની કુંકુમ પગલીઓ નીલાણી, સિંપ્રા નદીની કંડી મુગધી લહેરોને ઉપભોગ કરી સાંજે મહાકાળેશ્વરની આરતિમાં મૃદંગ ધ્વનિ કરી તાલબંધ સૂર પૂરજે. ત્યાં નૃત્ય કરતી વારાંગનાઓને ત્હારા આગમનથી શાંતિ વળશે, જેથી તેઓ ત્હારા તરફ મીઠી નજરે જોઈ રહેશે. ઉત્તરગિની અભિસારિકાઓને રાતના અધારામાં ત્હારા વીજળીના ઝખકારાથી માર્ગ ખતાવતો જજે, નહિ તો ત્હારી ભયંકર ગર્જનાથી જ ખીચારી ખીચી મરશે. રાત્રે કોઈક મહેલના ઝરખામાં આરામ લેધને સવારે આગળ ચાલવા માંડજે. ત્યાંથી આગળ ગંબીરા નદીમાંથી પાણી લેધને તું કથપુર, અઘાવર્ત અને કુરુક્ષેત્ર વટાવી સરસ્વતીના કાંઠે જજે. ત્યાંથી સગરપુત્રોના સ્વર્ગમાર્ગ જેવી લાગીરથીના તટ આવેલા કનખલ પર જઈ દિવના ઐરાવતની માફક નીચે નમીને ગંગાજળનું પાન કરજે. ત્યાં પાસે જ આવેલા હિમાલયના દેવદારનાં વનોમાં પરસ્પરના સંઘર્ષણથી સળગી ઉઠેલા દાવાગિને ખૂઝારી શાંતિ અર્પજે. ત્યાંથી આગળ મહાદેવનાં પુનિત પગલાં પારખી નમન કરી હિમાલયની અનેકવિધ પ્રાકૃતિક લીલાઓ જોતો જોતો ઉત્તરે હંસદાર ઝોળંગી કૈલાસ તરફ વળજે. કૈલાસ તે કૈલાસ જ. સફેદ દૂધ જેવો-તાજ વહેરેલા હાથીદાંત જેવો ! તે વખતે કૈલાસમાં રહેનારી સ્વર્ગની યુવતિઓ ત્હારા પર પોતાનાં કંકણો ઘસી પાણીના કુવારા ઉડાવી રનાન કરશે. પણ તું તો ગર્જનાઓ કરી ત્હેમને ખીંચાવી નસાડી મૂકજે.

પછી સોનેરી કમળોથી શોભતા માન સરોવરમાં પેટપૂર શીતળ પાણી
પી ખૂબ મહાલયે. ત્યાં પામે જ અમારી અલકા નગરી ત્હારી
દૃષ્ટિએ પડ્યે.

અવકાના મહાલયો ત્હારી માફક ગગનચુંબી છે; ત્હેની મેડીઓ
અને અટારીઓ રંગમેરંગી ચિત્રોથી ભરપૂર છે; ત્યાં સનત મંગીતની
છાજો ઉછળ્યા કરે છે. ત્યાંના મહાયોદ્ધાના અંગ પરનાં ધરણાં
રાવણની ચંદ્રહાસ (તરવાર)ના ધા આગળ લાજી મરે છે ત્યાંની યુવતિઓ
હાથમાં કમળો, વાળમાં મોગરા અને ધને શિરીષ પુષ્પો ધાલી મ્હાલે
છે ત્યાંનાં કંપવૃક્ષો પર બારે માસ ફૂલોના ફાલ આવે છે અને
ભમંગઓ તે પર શુંબરવ કરે છે પાસે કૈલાસમાં ચંદ્રશેખરનો હમેશાં
વામ હોવાથી અલકામાં અધારી રાતનું નામ જ નથી.

આનંદાશ્રુ વગર, નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ રમરવિણુ નથી, જે રામે પ્રેમી જોતાં;
ન્યા છે માત્ર પ્રણયકક્ષહે, રૂપણુમા વિયોગ,
યક્ષોને ન્યા નધિ વય બિલુ, માત્ર તારુણ્ય એક.

એવા યક્ષો સ્ફટિકની સ્વચ્છ અગાશીઓમાં વિલાસી સ્ત્રીઓના
હાથે કંપવૃક્ષનો આવવ પી જીદગીની મજા માણે છે. અવકાની
ન્હાની ન્હાની છોકરીઓ મંદાકિનીની સોનેરી રેતીમાં રત્નો દાટી શોધી
ઠાઠવાની રમતો રમે છે આમ અલકાના ધનાઢય યક્ષકિર્મરો ઉપ-
મોગમાં અને કુબેરના યશોમાનમાં મમય પીતાડે છે.

કુબેરના મહાલયથી ઉત્તર દિશાએ મ્હારું ઘર આવેલું છે ત્યાં
બારણા આગળ મેઘધનુષના જેવી કમાન છે, તે પાસે મ્હારી પ્રિયાએ
ઉછેરેલો એક નાનુક મદારનો છોડ છે ત્હેની બાલુમાં લોલા ગગના
મરકત મણિની શિલાઓથી જડેલી એક મુંદર વાવ છે, જેમા સુવર્ણ-
નાં કમળો ખીલી ડોહ્યાં કરે છે. એ વાવને કાંઠે અમારો દીડા-
પર્વત છે, જ્યાં બેસી અમે જે આનંદો મોગવેવા તે આજ સાંભરી
આવતાં મ્હને હર્ષ અને ખેદ બને થાય છે. ત્યાં નીલમણિની કુંભીમાં

प्राप्तादास्त्वा तुलयितुमन् यत्र तैस्तेर्विशेषे ।
 “ अथ काना महालयो तारी भाङ्क गगनयुग्मी ॥ ”

उसगे या मलिनउसने सौम्य निक्षिप्य वीणा ।
 " भविन वस्त्रो षडेरी जोगामा वीणा राप्पी
 भीनी आभि मारा भाडी, ने वयभा अगरी
 बत्ती दरी '

(પા. ૨૫૧)

જડેલા સુવર્ણ સ્તંભ પર મોરને, માટે સ્ફટિકનું પાંજરું રાખેલું છે. એ મોરને મ્હારી પ્રિયા પોતાના મૃદુ, હસ્તથી તાળી પાડી કંકણના રણુ-કાર સાથે નચાવે છે. વળી બારણાની બે સાખો પર શંખ અને પદ્મ નિધિનાં ચિત્રો આલેખેલાં છે. આ બધાં ચિહ્નો પરથી, હું ધારું છું કે, તું મ્હારું મકાન ઓળખી ચકીય. અલગત,

ઝાખું ઝાખું ભવન હમણાં, હું વિના લાગશે એ,
ક્યાંથી શોભે કમળ જળમાં, સૂર્ય ના હોય ત્યારે ?

પછી તું ન્હાનો સરખો બની મ્હારા કીડાપર્વતના શિખરે જરા ખેસજે અને ત્હારી વીજળીના ઝીણા ચમકારાથી મ્હારા ભવનમાં દૃષ્ટિ નાંખજે ત્યાં તું શું જોઈશ ? કુટડી પણ દુખીયારી, મ્હારા વિના ચક્રવાકી માફક ટળવળતી, હિમથી કરમાએલી કમલિની જેવી, દુઃખના દહાડા વીતાડતી મ્હારી જીવનસખી ! દેરા વાળ-માંથી ત્હેનું અદ્રષિંબ જેવું મુખ ડોકીયાં કરી રહ્યું હશે ! કાંતો તે દેવપૂજમાં એકધ્યાન થઈ ખેડી હશે, અથવા મનમાં મ્હારી અત્યારની આકૃતિ કલ્પી ચિત્રપટ પર કાઢતી હશે, અથવા તો મધુર બોલતી સારિકાને પૂછતી હશે કે:—

“ સંભારે છે અલિ ! તું પિઉને લાડકી બ્હો હતી તે ? ”

અથવા, મલિન વસ્ત્રો પહેરી ખોળામાં વીણા રાખી બીની આંખે ગાવા માંડી તે વચમાં અટકી જતી હશે ! અથવા મ્હારા વિયોગના બાકી રહેલા મહિના ગણતી કે મનમાં મ્હારો સમાગમ માણી રસમાં ન્હાતી હશે ! દહાડે તો કામમા હોવાથી એને વિરહદુઃખ બહુ સાલતું નહિ હોય, પણ રાત્રે તો જરૂર એ બીચારી એકલી પડી ઉઠ્યાં આંસુ ઢાળતી હશે ! અંગથી સઘળાં આશુપણે કાઢી નાખી દુખળા ગાત્રવાળી મ્હારી પ્રાણપ્રિયા શય્યામાં પડી રહી જગરણમાં રાત્રિ વિતાડતી હશે ! એની આવી અવસ્થા જોઈ ત્હારા દયાર્દ્ર હૃદયમાંથી જળરૂપી આંસુઓ બહાર કાઢજે. હે મિત્ર, આ અહું કહું છું તે કાંઈ પ્રેમની ઘેલછાથી નહિ; ત્હારી આંખે એને જોઈશ ત્યારે ત્હને ખાતરી થશે કે મ્હારા

શબ્દે શબ્દમાં મત્વ રહેલું છે. તું મ્હારી બ્હારીમાં જઈ મ્હારો સંદેશો આપી પ્રિયાને સાંત્વન આપજો. કદાચ એ વખતે તે ઉંઘતી હોય તો પાસે બેસી ત્હેના ઉઠવાની વાટ બેજો—કદાચ સ્વપ્નમાં ત્હેને પરાણે મ્હારો સમાગમ થયો હોય ! પછી ધીમે ધીમે પાણીની ટડી છાંટ ઉડાડી મધુરી મધુરી ગર્જના કરી ત્હેને નિદ્રામાંથી જગાડજો, અને ત્હારા તરફ લુએ ત્યારે મ્હારો નીચે પ્રમાણે સંદેશો ધીમેથી કહેજો

“ હું છું ત્હાગ પ્રિયતમ તણો, મિત્ર મૌભાગ્યવતિ ।

મંદેશો હૈ, જલધર રૂપે, આવીઓ પાસ ત્હારી.

હે અમળા ! ત્હારો પ્રિયતમ રામગિરિ પર આશ્રમ બાંધી રહ્યો છે. તે બધી રીતે કુશળ છે ને ત્હારી કુશળતાના સમાચાર પૂછાવે છે ત્હારાં દુખળાં વિગ્ધતાપથી તપેલાં અંગોને તે પોતાનાં દુખળાં થઈ ગયેલાં અને તપેલાં અંગો અર્પી, ત્હારાં ઉન્હા આંસુમાં ત્હેનાં ઉન્હાં આંસુ રેડી, ત્હાગ નિસાસામાં ત્હેના નિસાસા બેળરી ત્હેને દ્રવ્યી બેટે છે તે કહાવે છે, હે પ્રિયા ! આ વર્ષના દિવસો ક્યમ કરી પસાર થશે વાર ? હું મ્હારા મનના વિનોદ માટે ચોતરફ નજર ફેરવું છું પણ હાય !

કાન્તિ ત્હારા મુખની શશિમાં, અંગ સ્યામા લતામાં,
દષ્ટિ બ્હીતી હરિણીનયને, કેશ બર્હિક્ષામાં
ત્હારા ઝીણા, નદીલહરીમાં, ભૂવિલાસો નિહાળું,
એક સ્થાને જડતું નથી, હા ! ચડિ ! માદસ્ય ત્હારે.

તેથી શિલાપર ત્હારી પ્રેમ છબી કાઢી નમન કરવા પ્રયત્ન કરું છું. એટલામાં તો આખમાં આવણુ બાદરવો ઉભરાય છે ને દષ્ટિ કુંઠિત બની જાય છે. હાય વિધિ ! એટલો અમારો સમાગમ પણ તું માખી શકતો નથી ! મ્હારી કરુણ કહાણી હું શી રીતે વર્ણવું ? પરાણે આખો મીઠાતાં સ્વપ્નમાં ત્હેને આલિંગવા હું હાથ ઉઘા કરું છું એ દશ્ય બોધને દેવીઓની આંખોમાંથી મોતી જેવાં આંસુ

ટપકીને વૃક્ષોપર પડે છે ! હાય ! હું પ્રેમધેલો અલકા તરફથી આવતા
કંડા પવનને પણ આલિંગવા તત્પર થાઉં છું ! આ સ્થિતિમાં સુખની
કંઈ કંઈ આશાઓ સેવી હું પ્રાણુ ધારણ કરી રહ્યો છું. હે કલ્યાણિ !
તું ગભરાઈશ નહિ. કેમકે

કસ્યાત્યન્તં સુખમુપનતં દુઃખમેવાન્તતો વા
નીર્વૈર્ગચ્છત્યુપરિ વ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ।

[કેને નિત્યે સુખ નહિ રહ્યું, એકલું દુઃખ કેને,
નીચે ઉંચે કરી રહી દશા, ચક્રધારા પ્રમાણે.]

હવે આઠ મહિના ગયા છે, અને દેવ ઉડી એકાદશીને દિવસે
શાપની નિવૃત્તિ થશે, માટે આંખો મીચીને સુખે દુઃખે આ બાકીના
ચાર મહિના ખેંચી નાખ. પછી તો આપણી ભેગી થયેલી વાંછનાઓ
પૂર્ણ કરવામાં શો અંતરાય છે ? વિયોગથી પ્રેમ ઓછો થાય છે એ
વાત ખોટી છે, ઉલટો વધે છે એમ નક્કી માનજે. ”

હે પ્રિયમિત્ર ! આટલો મ્હારો સંદેશો પ્રિયતમાને સોંપી તહેનો
વળતો સંદેશો લઈ મ્હારા તરફ આણ્યો આવજો. એના સંદેશથી
મ્હારા દેહમાં પ્રાણુ રહેશે અને મ્હને જરૂર ટાઢક વળશે. હાં, ત્હાઈ
મૌન બોધ હું સમજી છું કે ત્હેં મ્હારો સંદેશો હૃદયમાં ઉતાર્યો છે.
તું તો આતંકિને વગર માગ્યે જ પાણી આપે છે ને ! મિત્ર, મ્હારા
પરના સ્નેહથી કે દયાની લાગણીથી મ્હાઈ આટલું કામ કરીને આ
વર્ષાઋતુમાં ફાવે ત્યાં વિચરજો. સાથે સાથે મ્હારો આટલો આશીર્વાદ
પણ લેતો જ કે—

“ મા ચારો રે ! ક્ષણ વિજળાથી આમ ત્હારે વિયોગ ! ”

અધરા શબ્દોનો કેપ.

અકિચન=જેની પાસે કંઈ જ નથી તે, મરીબ.

અક્ષત=૧ ચોખા. દેવ, અતિથિ અગર મહાપુરુષને આવકાર આપતી વખતે વધાવવાના ચોખા. ૨ જીવતી, મરેલી નહિ તે.

અક્ષિપ્રક્ષાસન=આંખે ધોતી તે; આંખે જળ લગાડવું.

અંગના=સ્ત્રી.

અમિગૃહ=જ્યાં નિત્ય નૈમિત્તિક હોમને માટે અમિ રાખવામાં આવે છે, તથા જ્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવે છે તે ઓરડો.

અજ=જન્મેલો નહિ તે, બ્રહ્મા.

અણિમા=યોગ સાધનાથી મનુષ્યને કેટલીક સિદ્ધિઓ (વિભૂતિઓ અથવા લબ્ધિઓ) પ્રાપ્ત થાય છે. તહેમાં મુખ્યત્વે આઠ છે:

૧. અણિમા (હલકામાં હલકું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૨. લક્ષિમા (ન્હાનામાં ન્હાવું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૩. મહિમા (મોટામાં મોટું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૪. ગરિમા (ભારેમાં ભારે શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૫. પ્રાપ્તિ (ગમે તે પદાર્થને પહોંચવાની શક્તિ, જેમકે યોગી પોતાની આંગળી વડે ચંદ્રને અડકી શકે.);
૬. પ્રાકાશ્ય (પોતાની ધ્રુવ પ્રમાણે કરવાની શક્તિ તેનો વિરોધ થણ કરી શકે નહિ.);
૭. ઈશિત્વ (શરીર અને મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ);-

૮. વચિત્વ (મુમત્ જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાની ચક્તિ).

અધર=નીચલી હોડ.

અનન્યભાવે=એક મનથી; સંપૂર્ણ ભક્તિથી.

અનર્ગળ=પ્રુપ્તગ, અથાગ.

અનવસર=અયોગ્ય મમય.

અનિષ્ટ=(અનુષ્ટુપ) અશુભ.

અનુમદ=ઉપકાર, મહેરબાની.

અનુચર=મેવક

અનુરાગ=પ્રેમ.

અનેરી=અદ્ભુત, અનુપમ

અન ગ=કામદેવ

અંત પુગ=શ્રીએને રહેવાનો ઓરડો, જન્માનો.

અપત્યઅનેદ=પોતાના બાળકો ઉપરનો પ્રેમ.

અપાગ=આખના ખુણાનો ભાગ.

અભિમારિકા=જે શ્રી રતિભોગ માટે નક્કી કરેલા સંકેતસ્થાને પોતાના પ્રેમીને મળવા બધ છે તે.

અભિનય વિઘ્ના=દાવલાવ કરવાની કળા અને રહેતું સાઅ.

અભ્યર્થના=પ્રાર્થના

અમોઘ=નિષ્ફળ ન જાય તેવું, ચોક્કસ.

આયામ=મહેનત, પ્રયત્ન

અર્ચન=પૂજન

અવમાનના=તિરસ્કાર, અપમાન.

અવશિષ્ટ=બાકી.

અવસાન=મરણ ,

અવિરત=અતત, અટક્યા સિવાય.

અવ્યક્ત=રૂપદેખી સ્થાય નહિ તેવું.

અસંગત=અયોગ્ય.

અળતો=અલકતક, લાખનો રસ જે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓના પગના તળીએ શણગાર તરીકે ચોપડવામાં આવતો.

આકલન=અહણુ, શીખવું તે.

આદેશ=દુકમ; આસા.

આમરણાન્ત=મરણ સુધી.

આર્તનાદ=દુઃખીનો અવાજ.

આર્યપુત્ર=સસરા (આર્ય)નો પુત્ર, અર્થાત્ પોતાનો સ્વામી; ધણી.

આલેખેલા=ચીતરેલા.

આસવ=રસ; દારૂ.

ઉત્કંઠાવિનોદ=ખેલોની દૂર કરવી તે.

ઉદ્દુમ્ભ=ઉદ્દનકુમ્ભ; પાણીનો ઘડો મંત્રી, ત્હેમાંથી જળ પીવરાવવાથી ઝેરી પ્રાણીના દંડની અસર નાશ પામે છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે.

ઉદાત્ત=ઉચ્ચ.

ઉદાસીન=વિરક્ત.

ઉદાસીન પુરુષ=સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જગત્ની ઉત્પત્તિમાં 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' એ ઉભયને કારણરૂપ માનેલાં છે. પુરુષ ઉદાસીન પણ ચેતનમય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ (અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થા) જડ છે. જ્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ ઉભયનો સન્નિકર્ષ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થામાં ક્ષોભ થાય છે અને ત્હેમાંથી ત્રિગુણાત્મક વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પુરુષ નિષ્ક્રિય રહે છે અને પ્રકૃતિ સક્રિય (અથવા પ્રવર્તક) બને છે. આ રીતે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન દ્વૈત (જે તત્ત્વ-પુરુષ અને પ્રકૃતિ) ઉપર રચાયેલું છે, અને તે પરદર્શનોમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું મનાય છે. ત્હેના પ્રણેતા કપિલમુનિ છે. આગળ જતાં, આ જે તત્ત્વો એક જ ષઠનાં ધૃશ્વર અને માયા એમ બે પણ અભિન્ન સ્વરૂપો છે, એમ ઘટાવવાથી અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો.

ઉન્નત=ઉચ્ચ.

ઉપદ્રવ=દુરકૃત; આપત્તિ.

ઉપમાન દ્રવ્યો=જેની સાથે મરખામણી કરવામાં આવે છે તે વસ્તુએ. ઉપમા અત્રંધારમાં ચાર બાબતો હોય છે: ઉપમેય, ઉપમાન, સાધારણ ધર્મ અને ઉપમાવાચક શબ્દ. દાખલા તરીકે, 'અ સ્ત્રીનું મુખ ચંદ્ર જેવું છે.' અહીં 'મુખ' એ સરખાવવાની વસ્તુ અર્થાત્ 'ઉપમેય' છે. મુખની સરખામણી ચંદ્ર સાથે કરેલી છે, માટે ચંદ્ર તે 'ઉપમાન'. મુખને ચંદ્ર સાથે કયી બાબતમાં સરખાવ્યું? તેજ, સ્વેતતા અથવા ગોળપણ એ શુભો મુખ અને ચંદ્ર ઉભયમાં સામાન્ય છે, માટે તે 'સાધારણ ધર્મો' કહેવાય છે. આ વાક્યમાં 'સાધારણ ધર્મ' અધ્યાહાર રહેલો છે 'જેવું' એ શબ્દ વડે માન્ય બતાવી શકાય છે, માટે તે 'ઉપમાવાચક શબ્દ' કહેવાય છે.

ઉપહાસ=હાસ્ય, મશ્કરી

ભર્વંગામી=ઉંચે જનાર

ઋતુસ્નાતા=સ્ત્રીઓને દર માસે જે રજોદ્રાવણ (અડકાવ) થાય છે તેને 'ઋતુ' કહે છે. ઋતુના ચાર દિવસ પછી જેણે સ્નાન કરેલું છે તેવી સ્ત્રી ઋતુસ્નાતા કહેવાય છે. ઋતુસ્નાન કર્યા પછી પતિએ ભાર્યાગમન કરવું જોઈએ, નહિ તો તેને (પતિને) પાતક લાગે છે એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે: ઋત્વો ભાર્યા-સુપેવાત્.

એકાવલી=એક સેરવાળી મોતીની માળા.

કદળી=કેળ.

કર્ણપટ=કાનનો પડો.

કદાણી=કથાનક, કથા.

કંપનરૂપચ્છા પ્રમાણે મિદિ આપનાર વૃક્ષ (મધ્યમપદ્મોપી સમાસ) આ વૃક્ષો સ્વર્ગમાં છે એમ મનાય છે.

કંચુકી=સેવક; રાજના અંતઃપુરમાં રાખવામાં આવેલો સેવક.
સ્વાભાવિક રીતે તે વૃદ્ધ ગુણવાન બાલક હોય છે :

અંતઃપુરસ્તો વૃદ્ધો વિપ્રો ગુણગણાન્વિતઃ ।

સર્વવાયાર્થકુશલઃ કંચુકીત્યભિધીયતે ॥

કામધેનુ=અંચા પૂર્ણ કરનાર ગાય. (મધ્યમપદલોપી સમાસ)
કાલિમા=કાળારા.

કિન્નરો=સ્વર્ગના ગાયકો. તેમને ઘોડાનું મુખ હોય છે એમ મનાય છે.
કુલટા=કુળને કલંક લગાડે તેવી (દુષ્ટ) સ્ત્રી.

કુલપતિ=જેની પાસે દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે છે તેવો
આચાર્ય.

કુલીન=ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો.

કુશાગ્રબુદ્ધિ=તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો. (બહુવીહિ સમાસ)

કુન્કિત=ખૂટું.

કૃતકૃત્ય=સફળ, ધન્ય. (બહુવીહિ સમાસ)

કૃતિકા=એ નામનું નક્ષત્ર જેમાં ૭ તારાઓ આવેલા છે. આ ૭
તારાઓને અપ્સરાઓ માનેલી છે.

કૃશતા=સુકલાપર્ણ.

કેશકલાપ=વાળના ગુચ્છ.

ગોરોચન=ગોમૂત્રમાંથી અગર ગાયના વમનમાંથી બનેલો પીળો પદાર્થ;
ગોર ચંદન.

ચંડી=ક્રોધી સ્ત્રી.

ચંદ્રહાસ=રાવણની તરવાર.

ચંદ્રિકા=ચંદ્રનું તેજ, ચાંદની.

ચેતનયોગ=પ્રાણનો સચાર.

જનકજનની=પિતા અને માતા. (દ્વિ સમાસ)

જલધર=વાદ્ય; મેઘ.

જરા=વૃદ્ધાવસ્થા.

જજવસ્થમાન=ચળક્રતા, પ્રકાશિત.

જાતકર્મ=હિંદુઓને જન્મથી માંડી મરણ મુખીમાં સોળ, અથવા પચીસ મંસ્કારો કરવામાં આવે છે: ગર્ભાધાન, પુંમવન, સીમતોત્તમન, બલિ, જાતકર્મ, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્ન-પ્રારાન, ચૌક, ઉપનયન, ચારવત, સમાવર્તન, વિવાહ એ સોળ મંસ્કારો. જે લોકો પચીસ માને છે તેઓ બીજા નવ ઉમેરે છે: આગ્રયણ, અષ્ટકા, ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ, પંચમહાયજ. (આ વિષયમાં વિશેષ જાણવા માટે જુઓ સ્વ. મ. ન. દ્વિવેદિકૃત "બાલવિજ્ઞાન"—મંસ્કાર ભાગ ૧-૫)

જર=પ્રેમી

જવક=રાતો રંગ, લાક્ષારમ્.

જિજ્ઞાસા=જાણવાની ઇચ્છા.

અંબક=જેને ત્રણ નેત્ર (અંબક) છે તે, શિવ.

દપતી=(દમ-ધર+પતિ) ધણીધણીયાણી; જાયા અને પતિ (દંદ મમામ)

દક્ષિણ=ડોંશિયારી; કાવ્ય અથવા નાટકોમાં જે નાયક એક સ્ત્રી તરફ પ્રેમ જતાવી અંતઃકરણથી અન્ય સ્ત્રીને ચઢાય છે તહેને 'દક્ષિણ' નાયક કહેવામાં આવે છે; તેવા નાયકનો ગુણ તે દક્ષિણ.

દાવામિ=જંગલમાં લાગેલી આગ; દવ.

દિગમ્બર=દિશાઓ જેનું વસ્ત્ર (અમ્બર) છે તે, નમ્ર

દિવામકેત=કાંઈ પણ છપા કામને માટે દિવસે મગવાનું નક્કી કરવું તે

દુર્નાન્ત=જેનું દમન થઈ શકે નહિ, જેને હરાવી શકાય નહિ તે.

દુહિતા=પુત્રી

દેદીપ્યમાન=ચળકતા, પ્રકાશિત.

દોહદ=ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઇચ્છાઓ; 'ભાવા અભાવા'.

દૌહિત્ર=પોતાની દીકરીનો દીકરો.

નર્મમચિવ=રાખના આનંદ માટે રાખેલો સેવક, મરકરો, વિદ્યુત.

નવદાર=મનુષ્યના શરીરમાં નવદારો રહેવાં છે. મુખ, બે નેત્ર, બે

કર્ણ, બે નમકારાં, ગુદા અને જનનેદ્રિય. યોગની માધના

વખતે આ નવે દારનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. સરખાવો

સર્વદ્વારાણિ સયમ્ય મનો હૃદિ નિહ્ય ચ ।

મૂર્ચ્યાધ્યાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥

મગવદ્ગીતા ૮, ૧૨.

નવોદા=નવીન પરણેલી સ્ત્રી

નિગ્રહ=મયમ

નિદિધ્યાસન=એક જ વિષયનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે શ્રવણ,

મનન અને નિદિધ્યાસન એ ઉત્તરોત્તર પગથીયા છે

નિરપેક્ષા=બેદરકારી

નીરવ=અવાજ વિનાનું, શાંત.

નૈસર્ગિક=કુદરતી

ન્યૂનતા=ખોટ, ઉણપ.

પણુછ=ધનુષ્યની દોરી

પરંતપ=શત્રુઓને તપાવનાર

પરંપરા=પકિત, ઓળ.

પરાકાષ્ઠા=અતિમ દશા

પરિતાપ=સતાપ, દુઃખ.

પશ્યંતી=જુઓ “ વૈખરી =

પાણિગ્રહણ=હસ્તમેળાપ, લગ્ન.

પાર્થિવ=પૃથ્વીમાથી બનેલું, ભૌતિક; રાખ.

પિતૃન્નસ્ય=મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે પોતાને માથે ત્રણ પ્રકારનું નસ્ય (દિવું) લઈને આવતરે છે: ધર્મન્નસ્ય, દેવન્નસ્ય, પિતૃન્નસ્ય ધર્મ એટલે વેદવિદ્યા, તે અન્યને લાણાવવાથી મનુષ્ય ધર્મન્નસ્યથી મુક્ત થાય છે. દેવો રક્ષણ પોષણથી આપણા પર અનેક ઉપકારો કરે છે, તેથી આપણે તહેમના નસ્યી છીએ. ઘરમાં સતત અગ્નિ રાખી, તહેમા આદૃતિ આપી દેવોને મંત્રોષવાથી દેવન્નસ્ય છૂટે છે. ધર્મપત્નીના મંયોગથી પુત્ર પેદા કરી વંશ-વૃદ્ધિ આગળ ચલાવવી, તથા શ્રાદ્ધાદિ વડે પિતૃદેવોનું તપશ્ચ કરવું, આ રીતે મનુષ્ય પિતૃન્નસ્યમાંથી છૂટે છે. આ ત્રણ નસ્યમાંથી મુક્ત થયા પછી મનુષ્યે મનની વૃત્તિ મોક્ષ તરફ લગાડવી એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

પુરાતન=અતિ પ્રાચીન; ધણું જૂનું.

પુષ્પઆપ=પુષ્પધન્વા, કામદેવ.

પુષ્પવન=શુભો ' ભતકર્મ. '

પ્રણય=પ્રેમ

પ્રતિકાર=ઉપાય, દૂર કરવું તે.

પ્રતિકૃતિ=આકૃતિ, નકશ, ચિત્ર.

પ્રતિબંધક=દરકતકારક, વિધ્નકર્તા.

પ્રતીતિ=ખાતરી.

પ્રમદા=મસ્ત સ્ત્રી, સ્ત્રી.

પ્રવર્તક પ્રવૃત્તિ=શુભો " ઉદાસીન પુરુષ. "

પ્રાકૃત=મામાન્ય, સાધારણ.

પ્રાકૃતિક લીલા=કુદરતની શોભા.

બહિર્કળા=મોરની કળા; પીછાં પહોળાં કરી મોર પંખા જેવું બનાવે છે તે.

બોધિસત્વ=અનેક જન્મોમાં શુભ કર્મો કર્યા પછી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચિયો જીવ, (પરંતુ) જે હજી 'ભુદ્ધ' પદને પામ્યો નથી તે.

ભર્તૃદારિકા=સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજપુત્રીને બોલાવતી વખતે તહેની દાસીઓ તહેને 'ભર્તૃદારિકા' કહે છે.

લાલલોચન=કપાળમાં આવેલું નેત્ર. તેથી જ શિવને 'ત્ર્યંબક' કહે છે.

ભીરુતા=ખ્હીક, ખ્હીકણપણ.

ભીષણુ=ભયંકર.

ભૂદેવ=માઠાણુ.

જૂમાનંદ=ઉત્કૃષ્ટ આનંદ, અજ્ઞાનંદ.

મતિમંદતા=શુદ્ધિની જડતા.

મદનવાર્તા=પ્રેમની આમતો; વિષયની વાતો.

મદિરાક્ષી=જેની આંખો મસ્ત અથવા આકર્ષક છે તેવી સ્ત્રી.

મધુકર=ભમરો.

મધુપર્ક=મધ, દહીં, ઘી, સાકર અને જલ એ પાંચ વસ્તુઓનું મિશ્રણ.

ઘેર આવેલા અતિથિને, ગુરુને અથવા સમરાને ઘેર આવેલા

જમાઈને મધુપર્ક વડે સમાનવાનો પ્રાચીન રિવાજ છે.

મધ્યમા=જુઓ. "વૈખરી."

મનશીળ=મનઃશિક્ષા, એક જાતનું રાતું સોમલ.

મન્મથ=કામદેવ.

મંડન=અલકાર.

મૃતિકા=માટી.

યથાર્થવાદી=સત્યવક્તા.

રતિપાચના=પ્રેમની મા ગણી.

રાજસવૃત્તિ=રજોગુણી વલણ, કામ ક્રોધ વગેરે તરફ મનનું ખેંચાવું તે.

રાજસૂય=એ નામનો યજ્ઞ. જે રાજાએ બીજા સર્વ રાજાઓને જિતી

માર્વાભૌમ પદ પામ કર્ચું હોય તેજ રાજાને યજ્ઞ કરવાનો અધિ-

કાર છે. આવા સો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી ઈંદ્રપદ મળે છે એની

માન્યતા પૂર્વે હતી.

લઘુતા=હલકાપણ.

લલના=સ્ત્રી, મુંદર સ્ત્રી.

લોકોત્તર=અતીક્રિક, અમાધારણ

લોપુપતા=ઉત્કટ ઇચ્છા, લાલમા.

વક્રીકૃત=મહેલું, ટાણો, દ્વિઅર્થાવયન, જે શબ્દોનો અર્થ ઉપરથી
કષ્ટક દેખાય અને અંદરથી ભુલેજ નીકળે તે

વક્ત્ર સ્થગ=જાતીનો ભાગ.

વયસ્ય=મિત્ર

વજ્રવા=મેડોળ.

વલકથ=ઝાડની છાલ, જેના વજ્રો બનારી ઋષિમુનિઓ પહેરતા.

વમ્બધરા=પૃથ્વી

વચિત=છેતરાયલો; વિનાનો.

વારાગના=વેસ્થા

વિકરાળ=ભયકર.

વિદ્યાબ્યાસંગ=જ્ઞાનનો શોખ

વિધુ=વધ્ર

વિનિયોગ=અવસ્થા

વિભૂતિ=અમાધારણ શક્તિ

વિરહવ્યથા=વિયોગનું દુઃખ.

વિશ્વભરા=જગતનું પોષણ કરનાર, પૃથ્વી

વિહાર=ફરવું તે, આનંદ, બૌદ્ધ સાધુઓનો મંડ.

વીણાપાણિ=જેના હાથમા વીણા છે તે, નારદ.

વીરાસન=યોગનું એક આસન તહેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

एकं पादमवैकस्मिन् विन्यस्योरी तु सस्यितम् ।

इतरस्मिस्त्वर्ध्वोर् वीरासनमुदाहृतम् ॥

વૃષભ=અળદ, પોડીઓ

વેણી=નાળની લટ.

વૈતાલિક=માવક, ભાટચારણ

વૈખરી=પરા (સૂક્ષ્મા), પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એમ અનુ-
ક્રમે ચાર પ્રકારની વાણી માનેલી છે. પરા વાણી સાંભળી શકાય
નહિ, તે મંકલ્પ માત્ર જ છે. તેથી બીજા પ્રકારની પશ્યંતી,
જે કેવળ નાદરૂપે છે; ત્યાર પછી મધ્યમા જે ધીમા અવાજ
રૂપે કર્ણગોચર થાય; અને છેવટે વૈખરી, જેનો આપણે વ્યવ-
હારમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ.

વ્યક્ત=રૂપજ નજીવ તે, જગત્,

શકુન્ત=પક્ષી.

શચી=ઈદ્રાણી.

શબ્દવેધી=અવાજ માંભળી તે પ્રમાણે બાણ ફેંકનાર.

શિષ્ટ=સંસ્કારી, સુંદર.

શિષ્ટાચાર=સજ્જનોનો આચાર.

શુશ્રૂષા=સેવા.

શ્રેય=કલ્યાણ. આત્મતિકે કલ્યાણ અથવા મોક્ષને 'શ્રેય' કહે છે; અને
ઐહિક કલ્યાણને 'પ્રેય' કહે છે.

શ્રી=લક્ષ્મી; શોભા.

શ્લાઘ્ય=વખાણવા લાયક.

શ્લેષ=દ્વિઅર્થ.

સપત્ની=શોક.

સમાવર્તન=ગુરુને ઘેર વેદાધ્યયન પૂર્ણ કરી ઘેર પાછા આવવાની ક્રિયા.
સોળ અથવા ચોવીસ સંસ્કારોમાનો આ એક સંસ્કાર છે. જુઓ
'જાતકર્મ' અને 'સ્નાતક.'

સમિધ=બાળવાનાં લાકડાં.

સહસ્રાક્ષ=જેને હજાર આંખો છે તે, ઈંદ્ર. અગસ્ત્યપત્ની અહલ્યા
સાથે જારકર્મ કર્યા બદલ શિક્ષા તરીકે ઈંદ્રના દેહ ઉપર
સ્ત્રીયોનિના જેવાં હજાર ચિન્હો પડી ગયાં હતાં; તે ચિન્હોનો
આકાર આંખના જેવો હોવાથી તેને આંખો કહેવામાં આવે છે.

મંદાર=પાણું ખેંચી લેવું તે; મારવું તે.

મંપ્રદાય=કુમાર્ય, રિવાજ.

સાદસ્ય=મરખામણી

સાહગ્રિક=કુદરતી.

આષ્ટાંગ (પ્રણામ)=આઠ અંગો વડે (મંપૂર્ણ) નમસ્કાર. આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે: પગ, ઘુંટણ, હાથ, છાતી, મસ્તક, વાણી, દષ્ટિ અને મન.

સીમન્તોજનન=મેથો (સીમન્ત) પાડીને વાળ ઝોળવા તે પ્રથમ ગર્ભ વખતે સ્ત્રીઓને આ મસ્કાર કરવામાં આવે છે. જુઓ 'જાતકર્મ'.

સુકુમાર=કોમળ

સુદર્શના=જેનું દર્શન સુંદર છે તે

સુરાગના=સ્વર્ગની અપ્સરા

સુત=માગધિ

સૌમ્ય=દાત, સુંદર.

સતિકાગૃહ=પ્રસૂતિનો ઝોરડો, સુવાવડખાનું.

સુક્ષ્મા=જુઓ "વૈષ્ણવી."

સ્નાતક=વેદાભ્યાસનું પૂર્ણ કર્યા પછી ગુરુને ઘેરથી પાછા આવતી વખતે સમાવર્તન મંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે મમયે સ્નાન કરાવવાનો આચાર છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાને તત્પર થયેલા પાંડવચારી સ્નાતક કહેવાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૧ લો.

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસાદી

મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય-નાટકોની કથાઓ.

લખનાર ન્હાનાલાલ નાથાજી શાહ, એમ એ.

સુધારા વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

આ ગ્રંથમાં કવિજીવન સાથે નીચેની કથાઓ છે —

- (૧) રઘુવંશવર્ણન, (૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર,
(૩) વિક્રમેર્વશીય, (૪) અલિશાન શાકુન્તલ,
(૫) કુમારસંભવ, (૬) મેઘદૂત

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ :

ભાગ ૨ બે : કીંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દસ નાટ્યકથાઓ છે :—

વાણમટ-કાદંબરી સુવન્ધુ-વાસવદત્તા. મયમૂર્તિ-
(૧) મહાવીરચરિત, (૨) ઉત્તર રામચરિત,
(૩) માલતી માધવ. ઘીહર્ષદેવ-(૧) રત્નાવલી, (૨)
પ્રિયદર્શીકા, (૩) નાગાનન્દ વિશાલદત્ત-મુદ્રારાક્ષસ
શૂદ્રક-મૃચ્છકટિક

રેપલ ૧૨ પેજ પૃષ્ઠ ૩૬૦ લિપ્ત પુસ્તક પાકુ ને સોનેરી નામતું

મોધ્યમિક શાળાઓમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે ઉપયોગી નીવડેલી-

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

છુટા છુટા કવિઓની કૃતિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટક - સાહિત્ય વાર્તાના રૂપમાં -

કાદમ્બરી અને વાસવદત્તા} મૂળ લેખકો -
શ્રી બાણભટ્ટ
અને સુમન્હુ મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી સક્ષિપ્ત ગુજરાતીમાં કર્તા -
સાક્ષર શ્રી જગનલાલ હુરિલાલ પંડ્યા, કીર્મત રૂ.
૦-૮-૦ પાકું પુઠું ૧૨ આના

મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ} મૂળ નાટક
લેખકો -
મહાકવિ શૂદ્રક અને વિશાખદત્ત મૂળ નાટકોના આધારે
કથાલેખક રા. ન્હાનાલાલ નાયાલાલ શાહ, એમ એ
કીર્મત રૂ. ૦-૮-૦

ભવભૂતિ અને હર્ષદેવ} આમાં મહાકવિ ભવ-
ભૂતિ કૃત (૧) મહા-
વીર ચરિત, (૨) ઉત્તર રામચરિત અને (૩) માલતી-
માધવ તથા શોહધંદેવકૃત (૪) રતનાવલી, (૫) મિય-
દર્શિકા અને (૬) નાગાનંદ (અનૂતવાહન) એ છ નાટકોની
સુંદર કથાઓ છે કીર્મત ૦-૧૨-૦

મહાવીર ચરિત} એકધું વાર્તારૂપે કીર્મત માત્ર પાંચ
આના, છ આનાની ટીકાટ મોકલવી

કર્પૂરમંજરી} મહાકવિ રાજશેખર કૃત ચૃતારરમપ્રધાન
સદૃશની નવલિકા, કીર્મત ૦-૮-૦

ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં એક નવી જ
ભાત પાડતું, શૌર્ય, પ્રેમ, સાહસ અને વીરરસની
અજબ ઇજો ઉછાળતું,

સ્વદેશાભિમાન અને સ્વાભિમાનની ગૌરવભરી ભાવનાથી
છલાછલ ભરેલું, રાજસ્થાન, મોગલાઈ, ગુજરાત
અને મરાઠા ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતું
સ્વતંત્ર-ઐતિહાસિક પુસ્તક-

ઐતિહાસિક કથામંજરી

આ પુસ્તકનો પ્રસ્તાવ દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
ઝવેરીએ લખ્યો છે.

આ 'ઐતિહાસિક કથામંજરી'માં આવતી ૨૦ નવલિકાઓ:-

૧ ઇન્દુનકુમારી અને ભોજો ભીમ.	૧૧ વીર ચદાવત.
૨ સંયોગિતા.	૧૨ વીર બાલુજી ચંપાવત.
૩ પદ્મિની.	૧૩ કુમારસિંહની કુરબાની.
૪ રાણો કુંભો.	૧૪ બેગમ રોશનઆરા.
૫ રાણા રામમલ.	૧૫ બાજી પ્રભુ દેશપાંડે.
૬ વીર ચંદ્રસિંહ	૧૬ વીર જોત્યાજીરાવ.
૭ સાગમૂર્તિ પત્તા.	૧૭ અટકી વીર દુર્ગાદાસ
૮ ચિતોડનો ઘેરો.	૧૮ વીર મુરારિરાવ.
૯ હલદીઘાટનું યુદ્ધ.	૧૯ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ.
૧૦ સ્વદેશભક્ત ભામાસાહ.	૨૦ માનીનિ દેવી.

નાટક-સાહિત્ય-કાવ્યનાં પુસ્તકો.

કલાપીનો દેકારવ(મચિત્ર) ૫	૦	શાખદાર્થ ચિંતામણી-કાવ્ય	૧
કલાપીની પત્રાસા ૩	૦	માયલામા (મચિત્ર નાટક) ૧	
સંવાદ પુષ્પમાળાઃ બાળકો		સંવાદગુરુ (૨૧ સવાદો) ૨	
માટેઃ ભાગ ૧-૭ દરેકના ૦	૮	ગર્જનો પર્વતઃ ૧	
કરણાં-કાકાં અને દિનાં ૧	૪	સંવાદમાળા-૩૬ સવાદો ૨	
લાપીનો વિરહ (મસ્તકવિ) ૨	૦	કલાપી-કાનના સંવાદો ૦	
લિકા (ખમરદાર) ૨	૦	પ્રહલાદ(હરિલાન કુવ)નાટક ૦	
પ્રદેશિકા (") ૧	૦	લીમ્બપીતામહુ (નાટક) ૧	
પત્યાખ્યાન-પ્રેમાનંદ ૧-૧૨		મેનાડ-પતન (સચિત્ર નાટક) ૧	
પરિનતી (નાટક) ૦	૧૦	સીતા (નાટક) ૧	
પ્રી સસાર-કાન્તનું નાટક ૧	૦	મુક્તનારા (મૂ લે ટાગોર) ૦	
પાંડવ ગુપ્તનિવાસ ૦	૧૨	ચિત્રાંગદા(" " ") ૦	
ભાવતી(ઐતિહાસિક નાટક) ૦	૮	પ્રનાસ પુષ્પાંગદી-૬૬ કુવ ૧	
પાળોપયોગી બાળગીત ૦	૬	જયા-જયન્ત ૧	
પીર શાહુ (નાટક) ૦	૬	સંમારિકા-મનબારી ૨	
ભાવદી (નાટિકા-સચિત્ર) ૧	૪	સાહિત્યાદર્શ-ગદ્યપદ્યમંથ્ર ૧	૧
વામી વિવેકાનન્દ-નાટક ૧	૪	સ્વદેશ ગીતાવલી ૦	૧
મળ પ્રબન્ધ-પ્રાચીનકાવ્ય ૨	૮	સ્નેહસંગીત ૦	૧
વિપ્લાવ-પ્રે દરકાળ ૨	૦	દલપતમતસહી ૦	
		સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ ૨	

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ:

૧૨૮, પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભ૦ દૂરકાળનું તાજેતર પુસ્તક—

==સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ==

સ્વરાજ્ય તથા સંસ્કૃતિ સંબંધે સરલ ભાષામાં માર્મિક ચર્ચાલય્યા
સ્વતંત્ર વિચારક લેખો: ૫૪ ૩૫૦ પાકુ સોનેરી નામનું પુકુ. કી. રૂ. ૩. જે

આ ગ્રંથમાં ચર્ચેલા વિષયોની માર્ગસૂચિ :

જેના પેટામાં બીજા અનેક વિષયો સમાયેલા છે:—

પ્રજા અને રાજ્ય.

સ્વરાજ્ય એટલે શું ?

અંગ્રેજોના લાલસાદ્:સ્વરાજ્ય
આંધી.

આપણા રાજ્યો.

હિંદુ મુસલમાન.

ધર્મની ભૂમિકા. (આના પેટામાં
૪૩ વિષયોની ચર્ચા છે.)

ઉત્ક્રાન્તિવાદનાં ઉંઘાં ચશ્મા-
(પેટામાં ૨૭ વિષયો છે.)

ઉત્પત્તિનો માર્ગ (પેટામાં ૪૪
વિષયોની ચર્ચા છે.)

આપણી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ

(આના પેટામાં ૩૩ વિષયો છે.)

જીવનની પવિત્રતા.

પવિત્રતાનો આધાર.

રાષ્ટ્રધ્વજનું સ્થાન

આપણાં રાષ્ટ્રગીતો

આ અને એ.

સ્વરાજ્યનાં સાધનો

પરિશિષ્ટ.

વિશેષનામોની સૂચિ.

લેખો:— જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ; ૧૨૮, પ્રિન્સેટ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ.

== શ્રી કલાપીનો કેકારવ ==

સંશોધિત, સંવર્ધિત, કાવ્યો ઉપર માર્ગદર્શક
ટીકા, ઉપોદ્ધાત અને શબ્દાર્થકોષ સાથેની
કેવળ નવી જ આવૃત્તિ.

શ્રી કલાપીના તમામ સ્વહસ્તલિખિત દંતગે, ડાયરીઓ,
વગેરે ઉપરથી સંશોધન કરતાં એ દંતરોમાંથી મળી
આવેલી ત્રીસ આળીસેક નવી કવિતા, ઉર્દુ-ફારસી શબ્દોનો
કોશ તેમ જ કાવ્યો ઉપરની માર્ગદર્શક ટીકા ઉમેરીને,
નવા ઉપોદ્ધાત-આમુખ સાથે તેમ જ હમીરજી ગાહેલનું
મહાકાવ્ય આખું નવા-ચોથા સર્ગના વધારા સાથે આ
ગ્રંથમાં દાખલ કરીને આ આવૃત્તિને અપૂર્વ બનાવવામાં
આવી છે. એમાં શ્રી કલાપીની જુદી જુદી અવગથાની
ઘણીક જાણીએ તેમ જ પોતાના હસ્તાક્ષરની કવિતા પણ
પહેલવહેલાં જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

કુદ પહેલાંના કરતાં લગભગ દોઢા જેવડું થયું છે
સોનેરી નામોની પુસ્તકાલય આવૃત્તિ બનાવી છે
કીમત રૂ. પાંચ

શ્રી કલાપીની પત્રધારા

ઘણાં પત્રો આમાં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે.
શ્રી કલાપીનું આન્તર બાહ્ય-સર્વાંગી જીવન આપણી
સમક્ષ તરવરતું હોય એમ આ ૫૩૫ પત્રોના
વાંચનથી અનુભવાય છે

પૃષ્ઠ ૫૩૨   સોનેરી બાઈન્ડિંગ.   કીમત રૂ. ત્રણ.
જીવનકાલ એન્ડ સન્સ : ૧૨૮, પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ; મુંબઈ-૨.
જીવનકાલ અમરશી મહેતા, પીરમગાહરોડ, અમદાવાદ.